

God. 10, Broj 1, 2020.

ISSN 2217-4958 (ŠTAMPANO IZDANJE)

ISSN 2466-5363 (ONLINE IZDANJE)

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

FLV | FAKULTET ZA
PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
DR LAZAR VRKATIĆ

Naučni časopis CIVITAS publikuje se dva puta godišnje.
ISSN 2217-4958 (Štampano izdanje)
ISSN 2466-5363 (Online izdanje)
COBISS.SR.ID 261516807

IZDAVAČ:

FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE DR LAZAR VRKATIĆ
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija

ZA IZDAVAČA:

Prof. dr Mirjana Franceško, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić
Univerziteta Union.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:

Prof. dr Vladimir Njegomir, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić
Univerziteta Union.

REDAKCIJA:

- Prof. dr Aleksandra Kostić**, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
Doc. dr Ana Sentov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Andreja Savić**, Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Beograd.
Prof. dr Atanas Kozarev, Evropski Univerzitet, Fakultet za detektive i kriminalistiku, Skoplje.
Dr Bojana Petrić, Birkbeck University of London, Velika Britanija
Prof. emeritus dr Boris Marović, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
Prof. dr Cvetko Andreški, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski” Bitola, Ohrid, Makedonija.
- Prof. dr Dragan Mrkšić**, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.
Prof. dr Dragan Stojić, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Duška Franeta, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Duško Radosavljević**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Đorđe Čekrlija**, Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet.
Prof. dr Gregor Žvelc, Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet.
Doc. dr Isidora Wattles, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Doc. dr Jasmina Nedeljković**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Klime Poposki**, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo, Ohrid.
- Prof. dr Ljubo Pejanović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Marina Hadži-Pešić**, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
Prof. dr Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet u Nikšiću.
Prof. dr Marijan Čurković, Univerzitet u Zagrebu, Pravni fakultet i Univerzitet u Splitu, Pravni fakultet.
- Prof. dr Milan Živković**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Milica Radović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. emeritus dr Milo Bošković**, Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet.
Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.
Prof. dr Momčilo Talijan, Fakultet za poslovni menadžment, Bar.
Doc. dr Nikola Dobrić, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austrija.
Prof. dr Oliver Bačanović, Univerzitet u Skoplju, Fakultet bezbednosti.

- Prof. dr Oliver Bakreski**, Univerzitet u Skoplju, Filozofski fakultet.
Prof. dr Radovan Pejanović, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.
Prof. dr Ruženka Šimonji-Černak, Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru.
Prof. dr Sanja Đurđić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Doc. dr Slavica Čepon, Univerzitet u Ljubljani, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.
Prof. dr Snežana Radukić, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Sonja Karikova, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banska Bistrica, Slovačka republika, Republika Srbija.
Prof. dr Tatjana Bijelić, Univerzitet Banjaluci, Filološki fakultet.
Prof. dr Tatjana Stefanović Stanojević, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Prof. dr Vesna Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Vidoje Vujić, Univerzitet u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
Prof. dr Vojin Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Zdravko Petrović, Univerzitet Sigmund Frojd, Beč, Austrija.
Prof. dr Zdravko Skakavac, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Prof. dr Zoran Keković, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
Prof. dr Zoran Sušanj, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
Prof. dr Željka Babić, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

SEKRETARI REDAKCIJE:

- Marina Ratkov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
MsC Sonja Dragović Sekulić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
MsC Zoran Vavan, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

LEKTOR I KOREKTOR:

- Marina Ratkov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
Tijana Radnović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

OBJAVA ČLANAKA JE BESPLATNA. Svaki autor dobija jedan besplatan primerak časopisa.

CIVITAS JE BESPLATNO DOSTUPAN NA INTERNET ADRESI:
<http://www.civitas.rs>

ADRESA REDAKCIJE:

Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija
Tel. +381 21 472 7884
E-mail: civitas@fpps.edu.rs

PRIPREMA ZA ŠTAMPU I ŠTAMPA: „Tampograf“, Novi Sad

TIRAŽ: 200

CIVITAS journal is published twice a year
ISSN 2217-4958 (Printed edition)
ISSN 2466-5363 (Online edition)
COBISS.SR.ID 261516807

Publisher

FACULTY OF LAW AND BUSINESS STUDIES "DR LAZAR VRKATIĆ"
76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina - Serbia
<http://www.civitas.rs>

For the publisher:

Prof. dr Mirjana Franceško, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić,
Union University, Novi Sad, Serbia.

Editor-in-Chief:

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić,
Union University, Novi Sad, Serbia.

Editorial Board:

- Prof. dr Aleksandra Kostić**, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.
Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Andreja Savić, Academy for Diplomacy and Security, University of Belgrade,
Belgrade, Serbia.
Prof. dr Atanas Kozarev, European University, Faculty of Detectives and Criminology, Skopje.
Dr Bojana Petrić, Birkbeck University of London, UK
Professor Emeritus Boris Marović, Independent University, Banja Luka, Bosnia and
Herzegovina.
Prof. dr Cvetko Andreovski, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St.
Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.
Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Dragan Stojić, Faculty of Economics, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Duška Franeta, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Duško Radosavljević, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić,
Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Đorđe Čekrlija, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka, Banja Luka,
Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.
Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St.
Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.
Prof. dr Ljubo Pejanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Marija Krivokapić, Faculty of Philology, University of Nikšić, Nikšić,
Montenegro.
Prof. dr Marijan Ćurković, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law,
University of Split, Split, Croatia.
Prof. dr Milan Živković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Milica Radović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union
University, Novi Sad, Serbia.
Professor Emeritus dr Milo Bošković, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.
Prof. dr Momčilo Talijan, Faculty for Business Management, Bar, Montenegro.

- Doc. dr Nikola Dobrić**, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.
Prof. dr Oliver Bačanović, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
Prof. dr Oliver Bakreski, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
Prof. dr Radovan Pejanović, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Ruženka Šimonji Černak, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Sanja Đurđić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.
Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.
Prof. dr Snežana Radukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.
Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banska Bystrica, Slovakia.
Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.
Prof. dr Vojin Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Zdravko Petrović, Sigmund Freud University Vienna, Austria.
Prof. dr Zdravko Skakavac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.
Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Rijeka, Croatia.
Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Secretaries of the editorial board:

- Marina Ratkov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
MsC Sonja Dragović Sekulić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
MsC Zoran Vavan, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Proofreading and editing:

- Marina Ratkov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Tijana Radnović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Articles are published free of charge. One free copy of the journal will be provided for each contributor.

CIVITAS is available free of charge at:

<http://www.civitas.rs>

Contact Details:

76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina – Serbia
Tel. +381 21 472 7884
E-mail: civitas@fpps.edu.rs

Prepress and printing: „Tampograf”, Novi Sad

Circulation: 200

Reč urednika

Poštovani čitaoci, kolege i autori,

Pred vama je prvi broj časopisa CIVITAS za 2020. godinu. Časopis u kontinuitetu, devetu godinu zaredom, objavljuje radove koji se bave različitim, aktuelnim pitanjima i problemima iz oblasti prava, bezbednosti, psihologije, filologije i ekonomije, kao i interdisciplinarnim istraživanjima iz navedenih naučnih disciplina.

Časopis CIVITAS kategorizovan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja kao nacionalni časopis kategorije **M53**. U proteklom periodu časopis je indeksiran u Evropskom referentnom indeksu za društvene i humanističke nauke ERIH PLUS a uključen je i u Kinesku naučnu infrastrukturu – CNKI, Ulrich's Periodicals Directory, Indijsku mrežu razmene časopisa – J-Gate i *online* biblioteku centralne i istočne Evrope – CEEOL.

Radovi prihvaćeni za objavljivanje, odnosno radovi koji su prošli postupak recenzije obuhvataju različita pitanja iz domena društvenih nauka. U fokusu ovog broja su radovi koji analiziraju relativizam, eklekticism i dostojanstvo, karijernu adaptibilnost, digitalni marketing, uticaj društvenih mreža na pojavu maloletničke delikvencije, investiciono bankarstvo, odnos države prema zločinu i kazni u Srbiji i Evropi XIX veka, sociopatske karakteristike nasilničkih grupa, ekonomsku bezbednost, kretanje javnog duga u Srbiji i pravne aspekte problematičnih kredita u Srbiji.

Sve informacije o časopisu, uputstva za autore i recenzente i sastav redakcije i imena recenzenata mogu se naći na sajtu na srpskom i engleskom jeziku. Prijava radova obavlja se putem sajta časopisa na internet adresi <http://civitas.rs/index.php/prijava-rada> ili mejlom na redakcija@civitas.rs

Zahvaljujemo se svim dosadašnjim autorima na pristiglim radovima. Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radove iz oblasti koje CIVITAS u kontinuitetu od 2011. godine objavljuje.

Do sledećeg broja,

Prof. dr Vladimir Njegomir

U Novom Sadu, 28. avgust 2020. godine

SADRŽAJ

Duška Franeta

RELATIVISM, ECLECTICISM AND DIGNITY	13
RELATIVIZAM, EKLEKTICIZAM I DOSTOJANSTVO ..	13

Katarina Suvajdžić, Dušana Šakan, Mirjana Franceško, Željka Bojanić

KARIJERNA ADAPTABILNOST, OSOBINE LIČNOSTI I SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE KAO PREDIKTORI PREDANOSTI ORGANIZACIJI	28
CAREER ADAPTABILITY, PERSONALITY TRAITS AND SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS AS PREDICTORS OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT ..	28

Vladimir Njegomir

DIGITALNI MARKETING	52
DIGITAL MARKETING	52

Tatjana Skakavac

UTICAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA POJAVU MALOLETNIČKE DELINKVENCije	72
SOCIAL NETWORKS AND JUVENILE DELINQUENCY..	72

Snežana Krstić, Milan Mihajlović, Irena Milojević

INVESTICIONO BANKARSTVO I TRŽIŠTE HARTIJA OD VREDNOSTI	94
INVESTMENT BANKING AND SECURITIES MARKETS..	94

Aleksandar Matković

EVOLUCIJA I SOCIJALNOPATOLOŠKE KARAKTERISTIKE NASILNIČKIH GRUPA U SRBIJI...114	114
EVOLUTION AND SOCIO-PATHOLOGICAL TRAITS OF DELINQUENT GROUPS IN SERBIA	114

Nikola Lakobrija	
ZLOČIN I KAZNA – EVROPA I SRBIJA XIX VEKA	136
CRIME AND PUNISHMENT: EUROPE AND SERBIA IN THE 19 TH CENTURY	136
Dejan Pavlović, Vilmoš Tot	
EKONOMSKA BEZBEDNOST KAO FUNKCIJA KORPORATIVNE BEZBEDNOSTI IZ UGLA STEJKHOLDERA	159
ECONOMIC SECURITY AS A FUNCTION OF CORPORATE SECURITY: A STAKEHOLDERS' PERSPECTIVE	159
Sanja Bakić	
ANALIZA KRETANJA JAVNOG DUGA REPUBLIKE SRBIJE U PERIODU 2008-2018.	180
PUBLIC DEBT CHANGES IN SERBIA FROM 2008 TO 2018	180
Jelena Antić	
PRAVNI ASPEKTI PROBLEMATIČNIH KREDITA U REPUBLICI SRBIJI: PITANJE ODGOVORNOSTI	194
LEGAL ASPECTS OF PROBLEM LOANS IN SERBIA: THE ISSUE OF LIABILITY	194
POZIV I UPUTSVO AUTORIMA.....	205
INVITATION AND INSTRUCTIONS TO AUTHORS	220

Članci

Articles

Duška Franeta¹

UDC 177.1.026.4
342.7:929 Obama B.
Originalni naučni rad
Priljubljen: 08. 11. 2019.
Prihvaćen: 25. 03. 2020.

RELATIVISM, ECLECTICISM AND DIGNITY.

On Aharon Barak's Account of Human Dignity²

ABSTRACT: This paper presents and examines a relativistic account of human dignity in law proposed by Aharon Barak. The first section delineates the key points of his concept of dignity and the second introduces eclecticism as a philosophical basis of dignity in law along with its shortcomings. The third section elaborates on the “primacy of the sub-constitutional level” and “society’s bedrock views” as the legal underpinnings of Barak’s dignity relativism. The author argues that in this account eclecticism and relativism enter into a symbiotic relationship, in which eclecticism simulates a value foundation of law, while it at the same time enables relativism coming from below. This symbiosis threatens to push the idea of human dignity into dignities of specific jurisdictions, legal cultures a step further into their separate universes, and ‘Rechtsstaat’ a degree closer to ‘Justizstaat’.

KEY WORDS: Human dignity; Constitution; Aharon Barak; Relativism; Eclecticism.

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Univerzitet Union, Bulevar oslobođenja 76, 21000 Novi Sad, dfraneta@useens.net

² An earlier version of this paper was presented at the XXVIII World Congress of the International Association for the Philosophy of Law and Social Philosophy in Lisbon.

1. Introduction

From the beginning of its introduction into law, there have been many theoretical and practical problems surrounding the concept of human dignity. Legal theory has raised the question of whether dignity is a right, principle, value, status, or something else. Ethicists have pointed to the problem of the anthropocentric aspects of the value of human dignity. Courts have faced difficulties with interpreting in certain cases what was otherwise stated to be the foundation of law. As a result, they have encountered many particularly challenging quandaries including: Does a human embryo possess human dignity?, Are the dead in some way protected by the guarantees of dignity?, Is the protection of human dignity incompatible with some sorts of punishment?, etc. (Franeta, 2015)

A part of the problem with understanding and interpreting human dignity in law emerges from the fact that dignity has acquired a very high status in fundamental legal documents such as constitutions, international declarations, and covenants, while at the same time it is being pushed into increasingly specific legal contexts. In these fundamental documents, human dignity is often ascribed a specific position or certain important characteristics: it has been determined as a basis of human rights (Preamble, ICCPR; Preamble, ICESCR), a fundamental legal value (Const. of South Africa, Art. 1), untouchable (unantastbar) (German Grundgesetz, Art. 1; Const. of Andorra, Art. 4; Const. of Serbia, Art. 23), a sacred value (Const. of Czech Republic, Preamble), an unamendable constitutional guarantee (German Grundgesetz Art. 79, 3), inviolable (CFR EU, Art. 1; Const. of Finland, Art. 1; Const. of Poland, Art. 30), an indivisible and universal value (CFR EU, Preamble), etc. (Franeta, 2019, p. 131) Moreover, in some court practice, such as the case law from the European Court of Human Rights, it has been addressed as essence of the Convention (*S. W. v. U. K.*; *Goodwin v. U.K.*) (Franeta, 2019, p. 131).

With this status of dignity in mind, as well as the philosophical origins of human dignity (which stated that human dignity had no price and was not to be balanced, that having dignity means all human beings were of equal rank, etc.) it has been argued that dignity is an absolute

legal value (Dürig, 1956, 143). Yet, this statement could mean both that there can be no legal limitations to the protection of human dignity and that the content of human dignity is not relative to specific time periods, cultures, or legal jurisdictions. Furthermore, there is also an understanding of absolute as something unconditional which does not need further grounding or justification.

In previous decades, several different legal accounts of human dignity have been offered based on the one of the connotations of the absolute (Maunz–Dürig, 1958;

Geddert-Steinacher, 1990; Enders, 1997; Tiedemann, 2006; Waldron, 2009).³ On the other hand, several relativistic elaborations of human dignity in law have also emerged as counterpoints to former ones, which proponents of relativism and others have found to be barely applicable or unreliable, or to have had some other serious shortcomings. These included, among other, dignity versus dignity conflicts, the relationship between dignity and rights, an over-narrowing of the meaning of human dignity, etc. A well-known attempt to interpret the legal concept of dignity in a relativistic fashion came from Robert Alexy (1994), who explicated it as a legal notion of a twofold nature: a relative principle and an absolute norm (p. 97). More recently, Matthias Herdegen (2010) also proposed a more flexible concept of dignity, which consists of two separate circles: a narrow core not prone to balancing, and a wider circle (relative dignity), which is subject to the principle of *'billanzierende Gesamtbetrachtung'* and lacks *absolute* legal protection (Randnummer 47).

Probably the newest relativistic account of human dignity in law worthy of close attention was authored by Aharon Barak. His relativism seems to be the strongest: Barak (2015) rejects both the idea of human dignity as absolutely protected by law as well as having universal meaning (p. 4–5), while the two mentioned previously still leave some room for absolute connotations of human dignity in law.

³ Some of these authors reject the interpretation of dignity as value (e.g. Enders, Waldron), but still preserve some connotation of the absolute.

In this paper I present and discuss Barak's account of human dignity. In the first section I delineate the key points of his concept of dignity, in the second I examine the philosophical basis of his dignity relativism along with its shortcomings. In the final one I elaborate on the legal underpinnings of his dignity relativism as well as the risks associated with them.

2. Key points of Barak's relativistic conception of human dignity

In order to eradicate the different problems of absolutism, Aharon Barak offers a specific interpretation of human dignity as legal concept. More precisely, he argues that human dignity is basically a constitutional concept, which potentially has both the nature of a constitutional value and a constitutional right.

By claiming that human dignity should be understood as a basically constitutional concept, Barak tries to restrict the problem of human dignity to a strictly juristic issue. His main intention seems to be to enable lawyers to apply this concept (Barak, XXV.), which while appearing to be foundational and almost omnipresent in juristic discourse, has proved to be quite inconvenient for use. Barak's version of strictly constitutional dignity is based on two premises. First, it sets aside human dignity as a concept of international law and regards its international underpinnings, at best, as constitutional inspiration; second, it dismisses philosophical discourse on legal values and dignity as a struggle of personal worldviews (Barak, 116; Similar in: Barak, 2005, 378; Barak, 2006, 116-117).

Barak's central claim that human dignity as a value is relative is a straightforward one: "...[H]uman dignity is a relative concept..." (Barak, 2015, 5), and the "[c]onstitutional value of human dignity is not universal" (Barak, 120). From his point of view, the content of human dignity is subject to time as well as cultural and legal contexts (Barak, 5). Because he believes that the value of human dignity has yet to evolve in the future, he hesitates to assign any definite meaning to it. Instead, he offers a general appraisal of different insights into it without substantially integrating them.

Dignity, according to Barak, has a broad scope, and it could be identified with the protection of humanity. Indeed, Barak is not only against reductively equating dignity and honor; among different views of the relationship of dignity and rights, he favors a broader one, one that could match the twofold legal nature of dignity (value and right) he proposes. The content of human dignity is, according to Barak, “humanity” understood from the “modern humanistic approach” (Barak, 135).

Both constitutional value and constitutional right should be broadly interpreted.⁴ The constitutional value of dignity should not be reduced to any specific aspect of humanity, and the right to dignity should not be deflated into any previously known right. The right to dignity is, from Barak’s point of view, best conceived as a framework right or a mother-right to a bundle of other constitutional rights. It encompasses both different ‘positive’ and ‘negative’ rights (Barak, 181), but the exact scope of the right to dignity is also relative: it depends not only on the *hic et nunc* meaning of the value of human dignity, but also on the specific constitution and its overall comprehensiveness as well as other sources of interpretation.

Besides the broader and more flexible content of human dignity and its anchoring in specific constitutions, there are at least two more important footings for the dignity relativism in Barak’s account. The first could be referred to briefly as “society’s bedrock views” and the second as the “primacy of sub-constitutional level” in delineating human dignity.

Barak argues that the relevant basis of the interpretation of human dignity should be, in his own words, “society’s bedrock views” (Barak, 89-90; 98-99). These views constitute each society itself, are not easily changed, and are not fashionable views, but still are prone to alteration. Judges should take these views into account when deciding whether human dignity has been violated.

The idea of society’s bedrock views is closely connected to the statement of the primacy of the sub-constitutional level in deciding cases involving

⁴ The exceptions are, in Barak’s own words, constitutions that contain limitless guarantees of dignity.

human dignity (Barak, 149, 151, 153). For example, when considering questions about whether the protection of human dignity guarantees dignitary minimum to individuals, free health services for those in need, protection of the unborn, same sex marriage, or asylum to migrants from countries in war or extreme poverty, courts could arrive at different conclusions in a variety of circumstances and countries.

All in all, Barak upholds a twofold relativistic thesis. The content of human dignity is not (nor should be) a universal one but it is prone to specific societal and timely characteristics. Moreover, dignity is not (nor should be) absolutely legally protected, but it is subject to the laws of proportionality. How these two assertions are interconnected and sustain each other will be demonstrated later on in the paper.

3. Eclecticism as a basis for dignity relativism

The philosophical basis of Barak's dignity relativism is his eclecticism, while its legal basis is his understanding of constitutional interpretation.

The first one is reflected in Barak's idea of humanity as human dignity. Humanity, according to him, encompasses six aspects: "the humanity of the person as a human being", "the humanity of the person as a free being", "the humanity of the person as autonomy of will", "the humanity of a person as rejection of a person as mere means", "the humanity of a person in the framework of a society", "the humanity of the person and human race" (Barak, 124). They correspond to "modern humanistic approach" to human dignity.

Barak's thesis that human dignity should reflect complexity of persons and not only their rational sides, is a remarkable one, as is the insistence on enclosing both rational and irrational individuals (Barak, 133). It is with this exact statement that Barak (2015) distances himself from the Kantian perspective, which he endorsed when he included in his account of humanity the Kantian idea of person as an end in itself (*Selbstzweck*) (p. 130), the equality of persons, and autonomy as person's central characteristic. Yet, he does not explain how the non-rational

and rational parts are intertwined in human dignity or what is to be respected as dignified in human complexity. Indeed, he states that incapacitated people as well as minors are holders of human dignity; but it is not clear how he arrives at this statement or what precisely it means. It is clear that the incapacitated and babies cannot make their own life plans, which Barak often underlines as the core of human dignity; but it is not clear what it means to not treat them as a means, to protect the complexity of their person, etc. Is it their beneficence and could it be equated with dignity? Would it stretch the idea too far?

Although the mentioned various aspects should elucidate the concept of human dignity, it still remains perplexing. Without a theoretical framework, neither the enumerated underlying aspects, nor the “modern humanistic” perspective can help in explaining it. . Some of the facets of dignity are left barely explained (“the humanity of the person as a human being”), some are difficult to differentiate between (“the humanity of the person as a free being” and “the humanity of the person as autonomy of will”), while some are simply filled with unresolved bioethical problems (“the humanity of the person and human race”). Added to this, some simply cannot be reconciled with the principle of proportionality (person as an end in itself-*Selbstzweck*). On the other hand, it is disputable whether there is something like modern humanistic approach to human dignity or dignity is rather the point of disagreement when we refer to the problems of dignitary minimum, asylum, status of the unborn, etc. Therefore, many crucial questions are left unresolved, including whether human being and person are the same, whether freedom and autonomy are different, whether the dead have human dignity that deserves protection, in what sense children’s dignity is to be protected, whether there is dignity of the unborn, and what types of degradation and humiliation could, in the most extreme circumstances, be reconciled with the guarantees of dignity. These axiological ambiguities are also reflected in Barak’s understanding of the right to dignity, which, according to him, is a framework right and, encompasses both negative and positive freedoms. Their relationship and inherent tensions are left to the sub-constitutional level.

The outcome of such eclectic concept of dignity is a perplexing legal axiology. Yet Barak insists—to an extent righteously—that value conflicts in constitutions are not pathology (Barak, 360). He imagines law as network of principles always in conflict and full of tension (Barak, 118), and these conflicts to be resolved by the principle of proportionality.

In case of human dignity, the idea of value conflicts in constitution is faced with two issues that seem to remain here underestimated. The first is fact that there is an influential stream of interpreting human dignity as the ultimate principle of law (for example, human dignity as universal status), placed above the principle of proportionality. The second is the possible inner value conflict of human dignity resulting from eclecticism and associated unresolved questions regarding the relation between freedom and beneficence, freedom and autonomy, person and human being, positive and negative rights, individual and group, etc. Even if value conflicts must always persist to some extent in law and constitutions, the inner value conflicts make the interpretation and balancing confusing since there are no criteria upon which one could decide which meaning of a single value should prevail in a specific case.

4. Case law as a basis for dignity relativism

Barak claims that he offers a third, separate approach to human dignity besides the theological and philosophical models. As already suggested, it should be a constitutional approach (Barak, 114). What are the characteristics of this approach?

Barak presents theological and philosophical models as battlefields for theologians and philosophers, both for themselves as groups and against each other, while the constitutional approach is at the same time versatile and smooth, and in different constitutional environments results in practical outcomes rather than disputes. How is this possible if one is aware of the vagueness and broadness of dignity as humanity and all the difficult issues it is applied to?

There are a couple of relevant views and tools Barak makes use of. First, constitutions and constitutional values are imagined as wide and porous enough for their interpretation to be relegated to sub-constitutional level of regulation and court practice. Second, this interpretation should be purposive and in case of human dignity focused upon the “modern people’s understanding of the constitutional value of human dignity” (Barak, 115) . Finally, the axiological ambiguities of human dignity should be filled with the “existing social reality” (Barak, 116).

The first substructure is the sub-constitutional level of interpretation. The idea is that human dignity should remain vague enough in order to be susceptible to new insights in the future. Constitutional conflicts and vagueness surrounding constitutional concept of human dignity should be resolved at the sub-constitutional level rather than the constitutional. This should happen by way of a balancing process.

The second substructure is the purposive interpretation focused on “modern people’s understanding of the constitutional value of human dignity”. Barak deems purposive interpretation to be the best way of interpreting law, at least in democratic political regimes (Barak, 2005, 11). In case of human dignity, purposive interpretation should be directed at certain neutral, modern understanding which he previously named modern humanistic approach. This approach should enable a stable framework and constancy in interpretation.

The third substructure is “the society’s bedrock views”. In balancing process, judges should base their opinion about dignity violations on, among other things, the “society’s bedrock views” (Barak, 2015, 89-90; 8-99). These views are society’s hardwired, constitutive beliefs. They are imagined as being long-lasting but also prone to change, and have the function of being one of five important external sources of purposive constitutional interpretation⁵, which, in Barak’s account, integrates different subjective and objective elements of the process (Barak, 2005, 120-181).

⁵ The other four being other constitutional provisions, post-constitutional history, precedence, and comparative law.

Barak specifically uses these views as his counterargument to the critique which accuses the purposivistic view of presentism and of always leaning towards the current majority (Fish, 2008). The argument behind the critique reads as follows: If we are to rely on the current reading of constitutional values and rights instead of on the intentional or textual reading, we will arrive at the prevailing consensus of what the majority believes these values and rights are. However, it is clear the majority can suspend even the most important values and rights. Furthermore, if dignity is relative, it is also not clear why we should favor the present understanding of dignity instead of the previous one. Barak's reply is that this critique misses the point since judges should base their interpretation of constitutional values not on the views of the current majority, but on tentative observance and interpretation of the society's hardwired beliefs.

All three legal substructures of the presented interpretation of human dignity are faced with significant difficulties. First, the idea of "modern people's understanding of the constitutional value of human dignity" and "modern humanistic approach" should eliminate philosophy and existing disputes about dignity, but in fact itself remains an obscure idea. If "modern humanism" is an approach, then it requires a theory, but every theory is developed only in dialogue with already existent theories. This would mean getting involved in the current disputes about human dignity or introducing philosophy instead of eclecticism. Left without such a theory, modern humanism is just a title that can be used as a convenient tool.

Second, the primacy of the sub-constitutional level presupposes the constitutional priority of the principle of proportionality. Although important, when placed above human dignity, which is nearly all-encompassing, proportionality acquires the so-called *deus ex machina* qualities: it becomes a tool for solving all the difficult problems. Yet, the troubling question is whether the sub-constitutional level relying on proportionality—in the same or in different countries—can arrive at contrary results regarding the interpretation of human dignity when the issue is euthanasia, prenatal human life, inhuman treatment, same sex marriage, etc.⁶

⁶ Barak (2015) himself names the example of the cruel punishment and death penalty when brought into connection with dignity in different countries (p. 109).

This raises some issues. The first is the question of whether the value of human dignity can still be called human if it allows such radical deviations in different jurisdictions, and whether it could still be considered in any way as a foundation, aim, or justification of universal human rights. What then would be left in the value of human dignity as a concept of international law apart from a vacant, lifeless word if a particular constitution immersed in a specific legal culture is the defining instance of its meaning? Barak's approach to human dignity as a concept of international law does not prevent this.

The second is if human dignity is conceived eclectically, and its specific meaning is directed to the sub-constitutional level, the result would likely be an overly-porous, downgraded constitution (Bendor & Zeev Segal, 2013) and an impetus for a "casuistic illusion" –an illusion that there is a wrong decision. A similar critique has already been supported by Christoph Enders in his analysis of Robert Alexy's interpretation of human dignity as a relative principle. Enders (1997) argued that subordinating dignity to proportionality was characterized by "constructive deficit" (p. 302-309). Balancing requires a criterion and measure, and if dignity is left to be all-encompassing and relative, then the criterion is lacking, the process becomes less controllable, and *Rechtstaat* moves several steps closer to *Justizstaat* (Enders, 1997). Therefore, Enders (1997) rightly concludes that in this context "the right balance" (*richtige Abwägung*) is a tautology (p. 302-309).

There are also significant difficulties related to the third legal substructure of the approach–society's bedrock views. They will be discussed in the passages that follow. First, the idea of society's bedrock views relies on a homogenous concept of culture, which observes society as built in a uniform fashion and grounded in views and beliefs shared by its members. Contrary to this, there are concepts of culture as a diffusing process that is never completely leveled into any mainstream direction

On the other hand, Aharon Barak himself authored a decision as the president of the Supreme Court of Israel on torture during interrogations (Public Committee against torture v. Israel), which stated that torture harmed human dignity and that there was no balancing of torture, degrading and inhumane treatment since these were absolute prohibitions.

and is instead created from diverse elements and subcultures, and concepts of society as being made up of very different or even conflicting segments. These accounts are at odds with the idea of hardwired (yet still evolving) bedrock views holding the society together in a Durkhemian fashion.

Second, the idea of society's bedrock views is particularly hard to use in the interpretation of human dignity since it is obvious there are opposing understandings of this concept in different contemporary milieus. It has already been mentioned that there are several thorny issues involving dignity rarely agreed upon in any society. It would be jumping to conclusions to presuppose some ongoing fundamental values reconciling these various perspectives. Finally, even if there is a hardwired belief or view regarding a particular issue in a society, it does not necessarily mean that the view is compatible with the idea of human dignity.

Third, judges do not have the appropriate methods to cognize what society's bedrock views are, so they obtain too much uncontrollable power since the concept enables unpredictable ways of reasoning.

Finally, if society's bedrock views are the basis of human dignity, then there must be different national dignities, not human dignity.⁷

However, despite claiming its relativity, Barak still confines dignity to the idea of democracy. He maintains somewhat circularly that human dignity is possible only in democratic regimes, and that democracy exists only where human dignity is upheld (Barak, 2006, 24). Dignity is simultaneously understood as relative and as necessary presupposition of democracy, its substance. This ambiguity of human dignity should be resolved by means of the concept of democracy, while relativity of democratic majority principle is to be overcome via the idea of dignity (Barak, 25, 33). After all, it would appear that owing to this tight nexus to democracy, relative dignity could tacitly get closer to a universalistic outline (Barak, 90), although now the concept of democracy bears a heavy load.

⁷ Barak argues that the current profile of national ethos is an important pillar for judges to hold to (Barak, 2015, 89, 99).

5. Conclusion

Long ago, eclecticism has been depreciated as a mediocre philosophy. It leads to prevalence of archives over reasons, to a perplexing aggregate, patchwork, mechanical connection of concepts and doctrines. In the case of law, it can also lead to excessive power, overflow and defiance of casuistry.

In the case of Barak's dignity conception, eclecticism and relativism have entered into a symbiotic relationship. Barak's general dignity relativism is reflected in the "broad understanding of values," i.e. constitutional eclecticism. Eclecticism simulates a value foundation of law at the constitutional level while at the same time enabling relativism. It is a platform for relativism. This relativism comes from beneath, from the court practice which should delineate dignity.

Therefore, in this account, dignity remains a broad concept only at the abstract level of the constitution, while sub-constitutional practice again and again provides it with a particular profile. The sub-constitutional level and the society's bedrock views shape the broad idea of humanity into a particular concept, one that is possibly very different from the dignity concept in other legal and cultural environments. With this in mind, one might wonder whether it simultaneously evolves in different directions.

Thus, dignity eclecticism and relativism in law have their price. The constitutions and legal cultures are being pushed a few steps further into their separate universes; it is not clear anymore why the value in question is to be called "human" dignity and not Chinese or Italian.

References

- Alexy, R. (1994). *Theorie der Grundrechte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Barak, A. (2005). *Purposive Interpretation in Law*. (Sari Bashi transl.). Princeton: Princeton University Press.
- Barak, A. (2006). *The Judge in a Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Barak, A. (2015). *Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. (Daniel Kayros transl.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bendor A. L. & Zeev Segal. (2013). The Judicial Discretion of Justice Aharon Barak. *Tulsa Law Review*, 47/2, 465-476.
- Constitution of Andorra (1993)
- Constitution of Czech Republic (1993)
- Constitution of Finland (1999)
- Constitution of Poland (1997)
- Constitution of Serbia (2006)
- Constitution of South Africa (1996)
- Dürig, G. (1956). Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde. *Archiv des öffentlichen Rechts*, 2, 117-157.
- ECHR, Christine Goodwin v. The United Kingdom, Application No. 28957/95, Judgment of 11th July 2002.
- ECHR, S. W. v The United Kingdom, Application No. 20166/92, Judgment of 22nd November 1995.
- Enders, C. (1997). *Die Menschenwürde in der Verfassungsordnung*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Fish, S. (2008). Intention is all there is: A Critical Analysis of Aharon Barak's Purposive Interpretation in Law. *Cardozo Law Review*, 29/3, 1110-1146.
- Franeta, D. (2015). *Ljudsko dostojanstvo kao pravna vrednost*. Beograd: Centar za izdavaštvo Pravnog fakulteta BU.
- Franeta, D. (2019). *Taking Ethics Seriously*. *European Psychologist*, 24/2, 125-135.
- Geddert-Steinacher, T. (1990). *Menschenwürde als Verfassungsbegriff*. Berlin: Duncker und Humblodt.
- German Grundgesetz (1949)
- Herdegen, M. (2010). Kommentierung zu Art. 1 GG. In: Maunz, T. et al.(eds.) (2010). *GrundgesetzKommentar*. München: C. H. Beck, Loseblattsammlung.
- Kahn, R. (2006). Review of Purposive in Interpretation in Law. *Law and Politics*, 16/9, 708-738.
- Maunz, T., & Dürig, G. (1958). *Grundgesetz: Kommentierung der Artikel 1 und 2 Grundgesetz von Günter Dürig*. München: Verlag C. H. Beck.
- Public Committee against torture in Israel v. the State of Israel, Judgement of 6th September 1999.

- The Charter of Fundamental Rights of EU. (2012). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> (CFR EU)
- The International Covenant on Civil and Political Rights. (1966/1976). Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> (ICCPR)
- The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. (1966/1976). Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cespr.aspx> (ICESCR)
- Tiedemann, P. (2006). *Was ist Menschenwürde?* Darmstadt: WBG.
- Waldron, J. (2009). Dignity, Rank and Rights. The Tanner Lectures on Human Values. Retrieved October 2019 from http://www.jus.uio.no/smr/english/about/current/events/2015/waldron_09.pdf.

RELATIVIZAM, EKLEKTICIZAM I DOSTOJANSTVO.

Barakovo shvatanje ljudskog dostojanstva

APSTRAKT: *U radu se predstavlja i kritički preispituje relativističko shvatanje ljudskog dostojanstva u pravu Arona Baraka. U prvom delu su prikazane ključne tačke njegovog pojma dostojanstva, a u drugom eklekticizam kao filozofski osnov dostojanstva u pravu i njegovi nedostaci. U trećem delu se objašnjavaju tvrdnje o „prednosti podustavnog nivoa“ i „uvreženim društvenim mnjenjima“ i prikazuju kao pravna ležišta Barakovog relativističkog pojma dostojanstva. Autorka tvrdi da u ovom pristupu eklekticizam i relativizam ulaze u simbiozu u kojoj eklekticizam simulira vrednosne osnove prava, istovremeno omogućujući relativizam koji se uspostavlja „odozdo“. Postoji opasnost da će ovakva simbioza gurnuti ideju ljudskog dostojanstva u dignitete pojedinačnih jurisdikcija, pravne kulture korak dublje u njihove odvojene univerzume, a pravnu državu iskriviti u sudijsku državu.*

KLJUČNE REČI: *ljudsko dostojanstvo, ustav, Aron Barak, relativizam, eklekticizam.*

Katarina Suvajdžić¹
Dušana Šakan
Mirjana Franceško
Željka Bojanić

UDC 005.32:159.944
Originalni naučni rad
Primljen: 06. 02. 2020.
Prihvaćen: 26. 04. 2020.

KARIJERNA ADAPTABILNOST, OSOBINE LIČNOSTI I SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE KAO PREDIKTORI PREDANOSTI ORGANIZACIJI²

ABSTRAKT: Cilj istraživanja je bio da se utvrde doprinosi karijerne adaptabilnosti, osobina ličnosti i sociodemografskih karakteristika u objašnjenju predanosti organizaciji kod zaposlenih. Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku od 390 ispitanika zaposlenih u državnim (34%) i privatnim (66%) preduzećima u Srbiji (42% muškog pola i 58% ženskog pola) prosečne starosti od 40 godina, od kojih je 46,2% ispitanika na rukovodećim pozicijama a 53,8% na izvršilačkim pozicijama. Kriterijumske varijable čine sumativni skorovi na dimenzijama predanosti organizaciji (afektivna, normativna i instrumentalna). Prediktorske varijable čine sociodemografske karakteristike (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje), sumativni skorovi izračunati na dimenzijama ličnosti operacionalizovanih na osnovu HEXACO modela ličnosti (poštenje, emocionalnost, ekstraverzija, prijatnost, savesnost i otvorenost) i sumativni skorovi izračunati na dimenzijama karijerne adaptabilnosti (zabrinutost, kontrola, radoznalost i poverenje). Putem hijerarhijskih

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Katedra za psihologiju, e-mail: katarina.suvajdzic@gmail.com

² Rad je nastao u okviru projekta „Interpersonalne veštine i digitalni mediji kao prediktori karijerne adaptabilnosti“ broj: 142-451-2265/2019 koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost AP Vojvodine.

višestrukih regresionih analiza utvrđeno je da sociodemografske karakteristike, osobine ličnosti i aspekti karijerne adaptabilnosti objašnjavaju 29% varijanse afektivne predanosti, 18% normativne predanosti i 17% instrumentalne predanosti organizaciji. Prema značajnosti i veličinama, kao stabilni prediktori afektivne i normativne predanosti organizaciji izdvajaju se sociodemografske karakteristike zaposlenih, potom osobine ličnosti, a najmanji su doprinosi karijerne adaptabilnosti, dok u objašnjenju instrumentalne predanosti najveći doprinos imaju osobine ličnosti, potom sociodemografske karakteristike, a karijerna adaptabilnost gotovo da uopšte ne doprinosi objašnjenju instrumentalne organizacijske predanosti. Afektivna predanost organizaciji više je zastupljena kod zaposlenih na mestu rukovodioca, kod zaposlenih sa dužim radnim stažom u organizaciji, kod zaposlenih u privatnim preduzećima koji imaju više izraženu ekstraverziju, poštenje i prijatnost, a od aspekata karijerne adaptabilnosti kontrolu. Normativna organizacijska predanost u proseku je viša kod rukovodilaca, u organizacijama privatnog sektora, kod zaposlenih koji imaju manji ukupan radni staž, ali veći radni staž u samoj organizaciji, kod starijih zaposlenih i to kod onih koji imaju više izraženu ekstraverziju, prijatnost i manje izraženu otvorenost. Instrumentalna organizacijska predanost prosečno je viša kod zaposlenih sa dužim radnim stažom u organizaciji i kod starijih ispitanika, te kod onih koji imaju izraženu emocionalnost i poštenje, a manje izraženu ekstraverziju. Može se konstatovati da u objašnjenju predanosti organizaciji najviše učestvuju sociodemografske karakteristike, znatno manje osobine ličnosti, a karijerna adaptabilnost veoma malo i to ne u svim aspektima predanosti organizaciji. Dobijeni rezultati upućuju na značajne praktične implikacije koje mogu biti od koristi u budućem radu poslovnim psiholozima u kreiranju intervencija za povećanje organizacijske predanosti.

KLJUČNE REČI: karijerna adaptabilnost, osobine ličnosti, predanost organizaciji

1. Uvod

Rapidan razvoj informacionih tehnologija učinio je znanje pristupačnim svima koji su spremni da ga stiču. S porastom kompetencija zaposlenih rastu i njihove ambicije, kao i mogućnosti da biraju organizacije koje će im omogućiti maksimalnu aktualizaciju potencijala. Sve-sni ove činjenice, pojedinci biraju kompanije za koje procenjuju da u datom trenutku mogu da zadovolje njihove karijerne potrebe (Chang, 1999). Orijentacija na sopstvenu karijeru u velikoj je meri otežala kompanijama zadržavanje kvalitetnog kadra, jer njihovi karijerni planovi često prevazilaze mogućnosti koje kompanija može da im ponudi. Kompanije su se susrele s pitanjem šta u datim uslovima mogu da urade kako bi se zaposleni identifikovali s vrednostima i ciljevima organizacije, ali i osećali želju da ostanu u organizaciji, odnosno izgradili organizacijsku predanost (Mowday, Steers & Porter, 1979). Organizacijska predanost je ono što vezuje pojedinca za organizaciju (Meyer & Allen, 1997). Majer i Alenova (1997) ukazuju na tri komponente organizacijske predanosti: afektivnu, normativnu i instrumentalnu. Afektivna predanost podrazumeva identifikaciju zaposlenih sa organizacijom, kao i emocionalnu vezanost za nju. Ova vrsta predanosti izgrađuje se kroz pozitivna radna iskustva zaposlenog (Jaros, 2007). Zaposleni ostaju u organizaciji, jer *to žele* (Meyer & Allen, 1991). Normativna predanost odnosi se na osećaj obaveze da se ostane u organizaciji (Meyer & Allen, 1991). Ovoj percepciji zaposlenih mogu doprineti značajna ulaganja kompanije u njihove kompetencije. Zaposleni koji imaju visok nivo normativne predanosti osećaju da „*bi trebalo* da ostanu u organizaciji“ (Meyer & Allen, 1991, str. 67). Instrumentalna predanost zasniva se na proceni ekonomskih i socijalnih troškova ukoliko se donese odluka o napuštanju organizacije (Jaros, 2007). „Zaposleni čija je primarna povezanost sa organizacijom zasnovana na instrumentalnoj predanosti, ostaju zato što *moraju*“ (Meyer & Allen, 1991, str. 67). Ovi različiti izvori predanosti ne moraju biti međusobno isključivi; zaposleni može da postiže visoke skorove na jednom, dva ili sva tri izvora predanosti organizaciji (Dostanić, 2017). Istraživanja pokazuju da predani zaposleni pokazuju bolje poslovne performanse (Meyer, Stanley, Herscovitch & Topolnytsky, 2002; Mow-

day, Porter, & Dubin, 1974; Riketta, 2008), da su skloniji odgovornom organizacijskom ponašanju (Zeinabadi, 2010; Schappe, 2010) i da su zadovoljniji poslom (Porter, Steers, Mowday & Boulian, 1974).

S obzirom na značaj koji predanost ima za zadržavanje zaposlenih i na njihove performanse i zadovoljstvo, značajno je utvrditi da li neke sociodemografske varijable i osobine ličnosti mogu doprineti da zaposleni lakše izgrađuju organizacijsku predanost. U većini istraživanja u kojima su se dovodile u vezu karakteristike ličnosti i predanost organizaciji osobine su se operacionalizovale preko petofaktorskih modela ličnosti (Erdheim, Wang & Zickar, 2006; Kell & Motowidlo, 2012). S obzirom na mali broj postojećih istraživanja i na sve veću popularnost šestofaktorskog rešenja bazičnih osobina ličnosti, u ovom istraživanju biće korišćen HEXACO model ličnosti.

HEXACO model osobina ličnosti nastao je na bazi leksičkih studija (Ashton & Lee, 2007). Ešton i saradnici izneli su empirijske nalaze u prilog šestofaktorskom modelu bazičnih osobina ličnosti koji se pokazao replikabilan, kao i model Velikih pet (Lee & Ashton, 2008). Naziv HEXACO nastao je kao akronim šest osobina koje čine ovaj model: poštenje (H – *Honesty/Humility*), emocionalnost (E – *Emotionality*), ekstraverzija (X – *eXtraversion*), prijatnost (A – *Agreeableness*), savesnost (C – *Conscientiousness*) i otvorenost (O – *Openness*) (Ashton & Lee, 2007). Ekstraverzija, savesnost i otvorenost ekvivalentne su osobinama iz modela Velikih pet, dok je prijatnost iz HEXACO modela u najvećoj meri podudarna sa neuroticizmom iz Petofaktorskog modela Koste i Mekrea (Ashton & Lee, 2007; McCrae & Costa, 2003). Ljudi sa visokim skorom na dimenziji prijatnosti iz HEXACO modela blagi su u proceni drugih ljudi, spremni na saradnju i kompromise i skloni praštanju, dok su oni koji postižu niske skorove na ovoj dimenziji kritični prema drugim ljudima, tvrdoglavi i skloni pokazivanju besa u situaciji kada procene da neko ima loš odnos prema njima (Ashton & Lee, 2007). Glavna razlika između emocionalnosti iz HEXACO modela i neuroticizma iz modela Velikih pet je u tome što emocionalnosti nedostaje komponenta besa i što je dominantno zasnovana na emociji straha (Dostanić, 2017). Najveći doprinos HEXACO modela u odnosu na petofaktorsko rešenje dala je dimenzija poštenje čiji sadržaji se ne poklapaju u potpunosti ni sa jednom osobinom iz modela Velikih pet (Ashton et al., 2004). Ova oso-

bina obuhvata karakteristike poput iskrenosti, skromnosti, odanosti i osećaja za *fer-plej*, dok suprotni pol ove dimenzije čine pohlepa, prevrtljivost, lukavost, licemernost i pretencioznost (Ashton, et al., 2004).

Prethodna istraživanja, koja su dovela u vezu osobine ličnosti iz modela Velikih pet i predanost organizaciji, upućuju da je afektivna vezanost u pozitivnoj korelaciji sa ekstraverzijom i savesnošću, dok je instrumentalna predanost u negativnoj korelaciji sa ekstraverzijom i otvorenošću, a u pozitivnoj sa neuroticizmom i savesnošću. Normativna predanost pozitivno je povezana sa ekstraverzijom i prijatnošću (Erdheim et al., 2006). Rezultati istraživanja Kela i Motovidla (Kell & Motowidlo, 2012) ukazali su na pozitivnu povezanost afektivne predanosti sa ekstraverzijom i prijatnošću, kao i pozitivnu povezanost neuroticizma sa instrumentalnom predanošću. Istraživanja rađena na uzorcima u Srbiji takođe upućuju na vezu između osobina ličnosti i predanosti organizaciji. Rezultati Todorovićeve istraživanja (2015) pokazuju nisku i pozitivnu korelaciju afektivne predanosti i svih osobina iz HEXACO modela, osim otvorenosti. Njegovo istraživanje pokazuje pozitivnu povezanost instrumentalne predanosti sa emocionalnošću, a negativnu sa saradljivošću i otvorenošću. Normativna predanost pokazuje negativnu korelaciju sa otvorenošću, a pozitivnu sa ostalih pet osobina. Istraživanje Dostanićeve (2017), takođe rađeno na domaćem uzorku, pokazuje pozitivnu povezanost afektivne predanosti sa ekstraverzijom, prijatnošću i savesnošću a normativne sa emocionalnošću i prijatnošću. U istom istraživanju instrumentalna predanost (malo alternativa) pozitivno je povezana sa emocionalnošću a negativno sa ekstraverzijom i savesnošću, dok je instrumentalna predanost (velika žrtva) pozitivno povezana sa emocionalnošću a negativno s poštenjem i ekstraverzijom.

S obzirom na popularnost konstrukta predanosti karijeri i njegovoj sve većoj dominaciji u literaturi iz organizacijske psihologije značajno je proveriti da li i u kojoj meri konstrukti vezani za karijeru doprinose vezanosti pojedinca za konkretnu organizaciju. Jedan od najzastupljenijih konstrukta u literaturi vezanog za karijerni razvoj je konstrukt karijerne adaptabilnosti. Koncept karijerne adaptabilnosti obuhvata skup specifičnih stavova, verovanja i kompetencija koje oblikuju strategije za rešavanje problema i ponašanja koja pojedinci koriste da uklope svoju profesionalnu sliku o sebi sa svojim radnim ulogama

(Ferreira, Coetzee & Masenge, 2013). Karijerna adaptabilnost je jedan od centralnih konstrukata *teorije izgradnje karijere* koja se bavi prona- laženjem odgovora na pitanje kako pojedinci prepoznaju i koriste svoje lične resurse za postizanje karijernih ciljeva (Savickas, 2002). Resursi koji pojedincu omogućavaju suočavanje sa izazovima u karijeri ne nala- ze se samo u pojedincu, već se oni razvijaju kroz interakciju pojedinaca s okruženjem (Savickas & Porfeli, 2012). Karijerna adaptabilnost obu- hvata usredsređenost na sopstvenu karijeru, osećaj kontrole nad profe- sionalnim ponašanjem, interesovanje za profesionalnu budućnost, kao i veru u ostvarenje profesionalnih težnji (Savickas, 2002). Konstrukt kari- jerne adaptabilnosti, koji su razvili Savickas i Porfeli (Savickas & Porfeli, 2012), sadrži četiri dimenzije: *briga, kontrola, radoznalost i poverenje*. *Briga* ukazuje na to koliko je osoba u stanju da se pripremi za buduće za- datke u vezi sa karijerom (Savickas & Porfeli, 2012). *Kontrola* se odnosi na percepciju stepena odgovornosti koji ljudi preuzimaju u oblikova- nju svoje buduće karijere, dok *radoznalost* ukazuje na tendenciju osobe da istražuje prilike i mogućnosti u vezi sa karijerom (Savickas & Porfeli, 2012). *Poverenje* podrazumeva stepen u kom osoba oseća da je u stanju da prevaziđe potencijalne barijere u vezi sa karijerom (Savickas & Por- feli, 2012). Iako je veoma malo istraživanja koja su dovela u vezu ka- rijernu adaptabilnost i predanost organizaciji, njihovi rezultati upućuju na značajnu pozitivnu povezanost ovih konstrukata (Ito & Brotheridge, 2005).

Što se tiče sociodemografskih karakteristika zaposlenih i njihovih relacija sa predanošću organizaciji, dosadašnja istraživanja utvrdila su da ne postoje polne razlike u predanosti organizaciji (Suki & Suki, 2011), potom da su stariji zaposleni, koji su blizu penzionisanja, skloniji in- strumentalnoj predanosti (Cheng & Stockdale, 2003), te da je predanost organizaciji viša kod zaposlenih u privatnom sektoru zbog fleksibilnosti same organizacije (Goulet & Frank, 2002; Lyons, Duxbury & Higgins, 2006). Kada je u pitanju pozicija u organizaciji, može se reći da oni koji su više uključeni u donošenje odluka u organizaciji, a to su najpre ruko- vodioci, imaju i više izraženu predanost organizaciji (Dunham, Grube, & Castaneda, 1994; Gillet & Vandenberghe, 2014).

Cilj ovog istraživanja je da se ispita da li i u kojoj meri sociode- mografske karakteristike, osobine ličnosti i karijerna adaptabilnost do-

prinose objašnjenju predanosti organizaciji. Pretpostavke su definisane na osnovu rezultata prethodnih istraživanja. Očekuje se da će afektivna predanost ostvariti pozitivne relacije sa svim osobinama iz HEXACO modela, osim otvorenosti; da će instrumentalna predanost organizaciji biti pozitivno povezana sa emocionalnošću, a negativno sa saradljivošću i otvorenošću, te da će normativna predanost ostvariti negativne korelacije sa otvorenošću, a pozitivnu sa ostalih pet osobina. Potom se očekuje pozitivna veza između predanosti organizaciji i karijerne adaptabilnosti. Takođe, očekuje se da su zaposleni u privatnim organizacijama, zaposleni s dužim radnim stažom na rukovodećim pozicijama više predani organizaciji, dok se polne razlike u predanosti ne očekuju.

2. Metod

2.1. Uzorak

Uzorak je činilo 390 ispitanika zaposlenih u državnim (34%) i privatnim (66%) preduzećima u Srbiji, među kojima 164 muškarca i 226 žena. Prosečna starost ispitanika je 40 godina (min = 21; max = 64). Od ukupnog uzorka, 42,8% ispitanika ima završenu srednju školu, 14,9% višu, 34,1% fakultetsko obrazovanje, 6,9% završene master studije, dok doktorat ima 1,3% ispitanika. Na poziciji rukovodioca zaposleno je 46,2% ispitanika, dok je na izvršilačkim pozicijama zaposleno 53,8% ispitanika. Prosečan ukupni radni staž ispitanika je 15,2 godine, dok je prosečan radni staž u organizaciji u kojoj su trenutno zaposleni 10,2 godine.

2.2. Varijable i instrumenti

Kriterijumska varijabla u ovom istraživanju je organizacijska predanost. Za merenje organizacijske predanosti korišćena je skala Majera, Alenove i Smita (Meyer, Allen, & Smith, 1993) koju čine 18 ajtema, po šest ajtema za svaku dimenziju predanosti: afektivnu (*Bio bih veoma srećan kada bih ostatak svoje karijere proveo u ovoj organizaciji*), normativnu (*Ova organizacija zaslužuje moju odanost*) i instrumentalnu (*To što trenutno radim u ovoj organizaciji je pitanje nužnosti koliko i želje*).

Prediktorske varijable u ovom istraživanju su osobine ličnosti. Osobine ličnosti operacionalizovane su preko HEXACO modela na bazi koga je napravljen inventar HEXACO-60 (Ashton & Lee, 2009) koji se sastoji od 60 ajtema. Ispitanici na skali od 1 do 5 ocenjuju u kojoj meri se dati ajtem odnosi na njih. Osobine koje sadrži ovaj model su: poštenje (*Nikada ne bih prihvatio mito, čak ni vrlo veliki*), emocionalnost (*Ponekad ne mogu da se suzdržim da ne brinem o sitnicama*), ekstraverzija (*Više volim poslove koji podrazumevaju kontakte s ljudima nego poslove gde bih radio sam*), prijatnost (*Uglavnom se ne ljutim na ljude, čak ni na one koji su me jako povredili*), savesnost (*Planiram unapred i organizujem se kako bih izbegao da završavam nešto u poslednjem trenutku*) i otvorenost (*Sviđaju mi se ljudi koji imaju nekonvencionalne (neobične) stavove*).

Karijerna adaptabilnost, koja takođe ima status prediktorske varijable, operacionalizovana je skalom Savikasa i Porfelia (Career Adapt-Abilities Scale - CAAS-2.0: Savickas & Porfeli, 2012). Skalu čine 24 ajtema i petostepena skala za odgovore. Zadatak ispitanika je da ocene u kojoj meri su razvili svaku od kompetencija vezanih za karijeru. Sumacioni skor na skali pokazuje meru karijerne adaptabilnosti. Pored ukupnog skora, karijerna adaptabilnost se može posmatrati i kroz četiri dimenzije: zabrinutost (*Planiram kako ću ostvariti svoje ciljeve*), kontrolu (*Samostalno donosim odluke*), radoznalost (*Istražujem prilike za lični rast i razvoj*) i poverenje (*Nastojim stvari obaviti kako treba*). Skala je prevedena i adaptirana na srpski jezik i pokazuje dobre psihometrijske karakteristike (Mirković, Suvajdžić & Dostanić, 2019).

Demografske varijable: pol (muško/žensko), pozicija u organizaciji (rukovodilac/izvršilac), tip organizacije (privatna/državna), ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje (srednja škola/viša škola/fakultet/master studije/doktorat).

2.3. Postupak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u okviru većeg projekta uz informisanu saglasnost ispitanika. Informisana saglasnost podrazumevala je davanje informacija o svrsi istraživanja, anonimnosti, načinu korišćenja podataka i dužini čuvanja podataka. Obučeni anketari su sprovodili anketiranje koje je trajalo oko 30 minuta.

2.4. Analize podataka

U proveru značajnosti korelata organizacijske predanosti obavljene su tri hijerarhijske višestruke regresione analize, po jedna za svaki aspekt organizacijske predanosti – afektivnu, normativnu i instrumentalnu. U prvom bloku prediktore su činile sociodemografske karakteristike (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje), u drugom bloku prediktore su činile osobine ličnosti operacionalizovane na osnovu HEXACO modela (poštenje, emocionalnost, ekstraverzija, prijatnost, savesnost i otvorenost), a u trećem bloku prediktore su činili aspekti karijerne adaptabilnosti (zabrinutost, kontrola, radoznalost i poverenje).

3. Rezultati

U Tabeli 1 prikazani su rezultati korelacione analize, rezultati deskriptivne statistike i koeficijenti pouzdanosti korišćenih skala.

Tabela 1. Korelacije između skala predanosti organizaciji, aspekata karijerne adaptabilnosti i osobina ličnosti; aritmetičke sredine i standardne devijacije na skalama; pouzdanosti skala.

Skala	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. Afektivna predanost	1												
2. Normativna predanost	.63**	1											
3. Instrumentalna predanost	.21**	.24**	1										
4. Zabrinutost	.80	.05	-.05	1									
5. Kontrola	.22**	.16**	-.05	.49**	1								
6. Radoznalost	.11*	.11*	-.04	.51**	.58**	1							
7. Poverenje	.08	.10*	-.09	.49**	.60**	.68**	1						
8. Poštenje	.18**	.06	-.15**	-.12*	.06	-.08	-.03	1					
9. Emocionalnost	-.03	-.01	.19**	.02	-.08	-.08	-.10*	.16**	1				
10. Ekstraverzija	.27**	.18**	-.16**	.23**	.29**	.27**	.31**	-.02	-.10*	1			
11. Prijatnost	.18**	.13*	.00	-.07	.06	-.03	-.07	.33**	-.00	-.00	1		
12. Savesnost	.14**	.09	-.10*	.18**	.24**	.32**	.35**	.12*	-.11*	-.11*	-.06	1	
13. Otvorenost	-.02	-.09	-.08	.19**	.18**	.25**	.20**	.13*	-.06	-.06	.05	.21**	1
AS	3.65	3.30	3.26	3.53	3.97	3.68	4.02	3.62	3.03	3.55	3.28	3.79	3.47
SD	.92	.98	.71	.75	.65	.72	.66	.68	.61	.52	.54	.54	.71
α	.85	.85	.55	.82	.82	.85	.85	.71	.66	.62	.60	.69	.74

Napomena: AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; α – Alfa koeficijent pouzdanosti tipa interne konzistencije * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$.

U Tabeli 2 prikazani su osnovni rezultati hijerarhijske višestruke regresione analize u kojoj su prediktori afektivne organizacijske preda-

nosti sociodemografske karakteristike, osobine ličnosti i dimenzije karijerne adaptabilnosti. Sva tri testirana modela statistički su značajna. Najveću ulogu u objašnjenju afektivne organizacijske predanosti imaju sociodemografske karakteristike, potom slede osobine ličnosti, a najmanju ulogu imaju dimenzije karijerne adaptabilnosti.

Tabela 2. Proporcije varijanse (R^2), njihova promena (DR^2) i statistička značajnost te promene (DF) u prvom istraživanju (zavisna varijabla: afektivna organizacijska predanost).

<i>Modeli</i>	R^2	DR^2	DF
1. model (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje)	.18	.17	12.17
2. model (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje, osobine ličnosti)	.26	.23	6.89
3. model (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje, osobine ličnosti, dimenzije karijerne adaptabilnosti)	.29	.25	2.79

NAPOMENA: Za sve modele, $p(DF) < .01$.

U sva tri modela stabilni i dosledni prediktori iz reda sociodemografskih karakteristika su pozicija u organizaciji (–) i radni staž u organizaciji (+) i tip organizacije (+) (Tabela 3). Ovakvi rezultati ukazuju da zaposleni na mestu rukovodioca, zaposleni sa dužim radnim stažom u organizaciji i oni u privatnim preduzećima imaju u proseku veću afektivnu organizacijsku predanost. Među prediktorima iz drugog modela u koji su uvedene osobine ličnosti značajni prediktori afektivne organizacijske predanosti su ekstraverzija (+), poštenje (+) i prijetnost (+). Otvorenost je značajan prediktor samo u trećem modelu, niskog iznosa i pozitivnog predznaka. Takvi nalazi upućuju da je afektivna organizacijska predanost viša kod onih zaposlenih koje karakterišu otvorenost prema ljudima, moralni aspekti, prijemčivost i u određenoj meri otvorenost prema novim iskustvima. Iz trećeg testiranog modela, među dimenzijama karijerne adaptabilnosti, kao značajan prediktor afektivne organizacijske predanosti izdvaja se jedino kontrola (+), što upućuje na

pozitivne relacije afektivne organizacijske predanosti i percepcije važnosti lične kontrole nad događajima.

Tabela 3. Parcijalni doprinosi sociodemografskih karakteristika, osobina ličnosti i mera karijerne adaptabilnosti po modelima (zavisna varijabla: afektivna organizacijska prednost).

<i>Prediktori</i>	<i>Model 1</i>	<i>Model 2</i>	<i>Model 3</i>
<i>Sociodemografske karakteristike</i>			
Pol	.01	-.03	-.01
Pozicija u organizaciji	-.27**	-.23**	-.22**
Tip organizacije	.12*	.10*	.11*
Ukupan radni staž	-.05	-.05	-.05
Radni staž u organizaciji	.31**	.26**	.27**
Starost	-.01	.02	.04
Obrazovanje	-.02	-.01	-.02
<i>Osobine ličnosti</i>			
Poštenje (H)		.11*	.12*
Emocionalnost (E)		.04	.02
Ekstraverzija (X)		.23**	.21**
Prijatnost (A)		.11*	.09*
Savesnost (C)		.01	-.00
Otvorenost (O)		-.08	-.09*
<i>Dimenzije karijerne adaptabilnosti</i>			
Zabrinutost			.08
Kontrola			.12*
Radoznalost			.04
Poverenje			-.12

NAPOMENA: * - $p < .05$, ** - $p < .01$

U Tabeli 4 prikazani su osnovni rezultati hijerarhijske višestruke regresione analize u kojoj su prediktori normativne organizacijske prednosti sociodemografske karakteristike, osobine ličnosti i dimenzije karijerne adaptabilnosti. Svi testirani modeli statistički su značajni, kao

i u predviđanju afektivne organizacijske predanosti, najveći procenat varijanse objašnjavaju sociodemografske karakteristike, manje osobine ličnosti, i najmanje dimenzije karijerne adaptabilnosti. U poređenju s rezultatima predviđanja afektivne organizacijske predanosti, testirani modeli objašnjavaju manji procenat varijanse normativne nego afektivne organizacijske predanosti.

Tabela 4. Proporcije varijanse (R^2), njihova promena (ΔR^2) i statistička značajnost te promene (DF) u prvom istraživanju (zavisna varijabla: normativna organizacijska predanost).

<i>Modeli</i>	R^2	ΔR^2	ΔF
1. model (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje)	.11	.09	6.91
2. model (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje, osobine ličnosti)	.16	.14	3.83
3. model (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje, osobine ličnosti, dimenzije karijerne adaptabilnosti)	.18	.14	1.61

NAPOMENA: Za sve modele, $p(DF) < .01$.

Među sociodemografskim karakteristikama stabilni i značajni prediktori normativne organizacijske predanosti u sva tri modela su pozicija u organizaciji (-), tip organizacije (+), ukupan radni staž (-), radni staž u organizaciji (+), starost (+) (Tabela 5). Takvi rezultati upućuju da je normativna organizacijska predanost u proseku viša kod rukovodilaca, u organizacijama privatnog sektora, kod zaposlenih koji imaju manji ukupan radni staž, ali veći radni staž u samoj organizaciji i kod starijih zaposlenih. U drugom modelu, od osobina ličnosti u predviđanju normativne organizacijske predanosti izdvajaju se ekstraverzija (+), prijatnost (+) i otvorenost (-). Takvi nalazi upućuju da je normativna organizacijska predanost viša kod zaposlenih koji su otvoreni prema ljudima, koji su prijatni u komunikaciji sa drugima, ali koji nisu u tolikoj meri otvoreni za nova iskustva. Iz trećeg testiranog modela nijedna dimenzija karijerne adaptabilnosti nije dostigla statističku značajnost.

Tabela 5. Parcijalni doprinosi sociodemografskih karakteristika, osobine ličnosti i mera karijerne adaptabilnosti po modelima (zavisna varijabla: normativna organizacijska predanost).

<i>Prediktori</i>	<i>Model 1</i>	<i>Model 2</i>	<i>Model 3</i>
<i>Sociodemografske karakteristike</i>			
Pol	-.04	-.08	-.08
Pozicija u organizaciji	-.17**	-.15*	-.13*
Tip organizacije	.21**	.21**	.21**
Ukupan radni staž	-.37**	-.37**	-.42**
Radni staž u organizaciji	.29**	.26**	.27**
Starost	.23*	.24*	.29*
Obrazovanje	.00	.03	.04
<i>Osobine ličnosti</i>			
Poštenje (H)		.01	.01
Emocionalnost (E)		.08	.08
Ekstraverzija (X)		.14*	.12*
Prijatnost (A)		.12*	.10*
Savesnost (C)		.03	.01
Otvorenost (O)		-.13*	-.15*
<i>Dimenzije karijerne adaptabilnosti</i>			
Zabrinutost			-.01
Kontrola			.12
Radoznalost			-.01
Poverenje			.04

NAPOMENA: * - $p < .05$, ** - $p < .01$

U Tabeli 6 prikazani su osnovni rezultati hijerarhijske višestruke regresione analize u kojoj su prediktori instrumentalne organizacijske predanosti sociodemografske karakteristike, osobine ličnosti i dimenzije karijerne adaptabilnosti. Sva tri modela statistički su značajna, s tim što je najveći udeo objašnjene varijanse pripao drugom modelu u koji su, pored sociodemografskih karakteristika, uključene i osobine ličnosti, dok same sociodemografske karakteristike beleže znatno manji udeo u

odnosu na prethodne testirane dimenzije organizacijske predanosti, a karijerna adaptabilnost gotovo da uopšte ne doprinosi objašnjenju instrumentalne organizacijske predanosti.

Tabela 6. Proporcije varijanse (R^2), njihova promena (DR^2) i statistička značajnost te promene (DF) u prvom istraživanju (zavisna varijabla: instrumentalna organizacijska predanost).

<i>Modeli</i>	R^2	DR^2	DF
1. <i>model</i> (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje)	.06	.05	3.73
2. <i>model</i> (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje, osobine ličnosti)	.17	.14	7.68
3. <i>model</i> (pol, pozicija u organizaciji, tip organizacije, ukupan radni staž, radni staž u organizaciji, starost i obrazovanje, osobine ličnosti, dimenzije karijerne adaptabilnosti)	.17	.13	.29

NAPOMENA: Za sve modele, $p(DF) < .01$.

Od sociodemografskih karakteristika, stabilne značajne parcijalne doprinose imaju radni staž u organizaciji (+) i starost (+), dok je pol značajan samo u prvom modelu (+), ali se njegova značajnost gubi s uvođenjem drugih prediktora iz reda osobina ličnosti (Tabela 7). Takvi rezultati upućuju da je instrumentalna organizacijska predanost prosečno viša kod zaposlenih sa dužim radnim stažom u organizaciji i kod starijih ispitanika. Od osobina ličnosti, u predviđanju instrumentalne organizacijske predanosti najviše učestvuju emocionalnost (+) i poštenje (-), a nešto manje ekstraverzija (-). Dimenzije karijerne adaptabilnosti nisu statistički značajne.

Tabela 7. Parcijalni doprinosi sociodemografskih karakteristika, osobina ličnosti i mera karijerne adaptabilnosti po modelima (zavisna varijabla: instrumentalna organizacijska predanost).

<i>Prediktori</i>	<i>Model 1</i>	<i>Model 2</i>	<i>Model 3</i>
<i>Sociodemografske karakteristike</i>			
Pol	.13*	.06	.07
Pozicija u organizaciji	-.02	-.08	-.07
Tip organizacije	.06	.09	.09
Ukupan radni staž	-.21	-.20	-.19
Radni staž u organizaciji	.18*	.24**	.24**
Starost	.27*	.21*	.22*
Obrazovanje	.02	.05	.05
<i>Osobine ličnosti</i>			
Poštenje (H)		-.22**	-.22**
Emocionalnost (E)		.21**	.20**
Ekstraverzija (X)		-.15*	-.15*
Prijatnost (A)		.04	.03
Savesnost (C)		-.06	-.06
Otvorenost (O)		-.03	-.04
<i>Dimenzije karijerne adaptabilnosti</i>			
Zabrinutost			.01
Kontrola			.04
Radoznalost			.04
Poverenje			-.03

NAPOMENA: * - $p < .05$, ** - $p < .01$

4. Diskusija

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrde korelati predanosti organizaciji – iz domena sociodemografskih karakteristika, iz domena osobina ličnosti i iz domena karijerne adaptabilnosti. Rezultati ukazuju da objašnjenju afektivne organizacijske predanosti najviše doprinose soci-

odemografske varijable pozicija u organizaciji, tip organizacije i radni staž. Zaposleni na rukovodećim pozicijama lakše izgrađuju afektivnu predanost. S obzirom da njihova uloga podrazumeva i određivanje organizacijskih ciljeva, oni se više i lakše identifikuju s njima od izvršilaca koji nemaju priliku da učestvuju u donošenju strateški važnih odluka za organizaciju. Zaposleni u privatnim organizacijama skloniji su afektivnoj predanosti s obzirom da su privatna preduzeća fleksibilnija od državnih, te imaju mogućnost da više uzimaju u obzir predloge zaposlenih, kao i da ih uključuju u procese odlučivanja, što doprinosi identifikaciji zaposlenog sa organizacijskim vrednostima i ciljevima. Takođe, zaposleni sa dužim radnim stažom najčešće su toliko dugo i ostajali u organizaciji upravo zbog emocionalne vezanosti za nju, odnosno dužina radnog staža često podrazumeva i veći broj pozitivnih iskustava koje pojedinac stiče unutar organizacije, što povećava njegovu afektivnu predanost organizaciji.

U objašnjenju, normativne predanosti sociodemografske varijable takođe su dale veliki doprinos. Rezultati istraživanja upućuju da je normativna organizacijska predanost u proseku viša kod rukovodilaca, starijih zaposlenih, u organizacijama privatnog sektora, kod zaposlenih koji imaju manji ukupan radni staž, ali veći radni staž u samoj organizaciji. Stariji zaposleni, zaposleni u privatnim sektorima i rukovodioci od organizacija uglavnom dobijaju više prilika za razvoj karijere i sticanje različitih kompetencija, što svakako doprinosi osećaju da zbog toga što je organizacija mnogo uložila u njih ne bi bilo fer s njihove strane da napuste organizaciju. Stariji zaposleni svedoci su brojnih promena, na koje su mogli da odgovore jedino ulaganjem u njihovo obučavanje. Organizacije koje su zaposlenima omogućile da ostanu konkurentni sa svojim znanjima mogle su da računaju na normativnu predanost svojih zaposlenih. Ulaganje u svoje zaposlene karakteristično je i za privatni sektor kome samo *radnici sa znanjem (knowledge worker)* mogu obezbediti održivost u različitim tržišnim uslovima. Pored samoodrživosti, ulaganjem u zaposlene, organizacije koje imaju privatnu vlasničku strukturu obezbedile su sebi i zaposlene koji su, zahvaljujući različitim benefitima koje su dobili od organizacije, izgradili normativnu predanost. Izgradnji normativne predanosti doprinose i rukovodeće uloge. Zaposleni koji su dobili prilike da napreduju na rukovodeće pozicije i stiču kompetencije

neophodne za tu ulogu više će razviti osećaj da ne bi bilo fer da tako lako odu iz organizacije koja im je mnogo pružila. Zaposleni koji imaju kraći radni staž izgrađivaće normativnu organizacijsku predanost upravo na činjenici da su prve karijerne prilike dobili baš u toj organizaciji. Pojedinci koji su veći deo radnog staža proveli u jednoj organizaciji više će biti normativno predani od onih koji su tokom svoje karijere menjali organizacije s obzirom da ne mogu da uporede da li bi to što su dobili u svojoj organizaciji možda dobili i u nekoj drugoj.

Kada je reč o prediktorima instrumentalne predanosti iz grupe sociodemografskih varijabli, kao značajni prediktori ove predanosti izdvojili su se radni staž u organizaciji i starost. Starije osobe, kao i one koje su veći deo radnog veka provele u istoj organizaciji, imaće veću instrumentalnu organizacijsku predanost, što nije iznenađujuće s obzirom da je u nekim poznijim godinama i sa jednoličnim radnim iskustvom teže i pronaći drugi posao.

Od osobina ličnosti, najveći doprinos objašnjenju afektivne predanosti dali su poštenje, ekstraverzija, prijatnost i otvorenost, s tim da se otvorenost pokazala kao negativan prediktor. Osobe koje na dimenziji poštenje postižu visoke skorove su iskrene, odane i važan im je *fer* odnos. Ovakve osobe biće spremnije da, ukoliko se s nečim ne slažu, to iznesu na korektan način i izbegnu nakupljanje nezadovoljstva. Poštenije osobe su sklonije lojalnosti, što je takođe jedan od faktora koji doprinosi izgradnji afektivne predanosti. Ekstraverzija i prijatnost su se potvrdili kao značajni prediktori afektivne predanosti i u ovom istraživanju, što se poklapa i sa prethodnim studijama (Todorović, 2015; Dostanić, 2017). Osobe otvorene za saradnju i za socijalne kontakte lakše će ostvariti pozitivnu socijalnu razmenu s kolegama i nadređenima, što može doprineti kreiranju pozitivnih asocijacija za organizaciju, samim tim i afektivnoj predanosti. Otvorenost se pokazala kao negativan prediktor afektivne predanosti, što nije iznenađujuće s obzirom da se ljudi koji su otvoreni za nova iskustva ne vezuju lako i da kod njih radoznalost često nadjača pozitivne asocijacije za jedno radno mesto.

Kao pozitivni prediktori normativne predanosti pokazali su se ekstraverzija i prijatnost, a kao negativan značajan prediktor izdvojila se otvorenost za iskustvo. Ekstravertne i prijatne osobe više će ulagati u socijalne odnose, a samim tim će i dobijati više prilika za razvoj

karijere unutar organizacije, što će im otežati donošenje odluke da je napuste čak i onda kada možda procenjuju da bi u drugoj organizaciji imali bolje uslove. Za razliku od njih, osobe otvorene za iskustvo češće će prednost dati prilikama koje se otvaraju na mestima koja su nova i nepoznata, nego što će se odlučiti da ostanu u organizaciji samo zbog osećaja *dužnosti*.

Poštenje i ekstravezija su se pokazali kao negativni prediktori instrumentalne organizacijske predanosti, dok je emocionalnost pozitivan prediktor. Osobe koje postižu niske skorove na dimenziji poštenje su pretenciozne, pohlepne i sklone da svoje interese uvek stave na prvo mesto. Ovakve osobe ostajace u organizacijama samo kada procene da im je to najbolja moguća opcija. Introvertni ljudi neće mnogo ulagati u izgradnju socijalnih mreža koje su veoma značajne u poslovnom svetu, što će im značajno smanjiti i broj poslovnih ponuda koje mogu dobiti, a samim tim i povećati instrumentalnu predanost organizaciji u kojoj rade.

Važno je napomenuti da doprinosi osobina ličnosti objašnjenju različitih dimenzija predanosti, iako su značajni, nisu veliki, te ih treba uzeti sa određenom rezervom. Ovi nalazi se nadovezuju i na druga istraživanja koja su osobine ličnosti dovodila u vezu sa različitim varijablama važnim za organizaciono ponašanje (Choi, Oh & Colbert, 2015; Judge & Bono, 2001; Dostanić & Suvajdžić, 2017).

Iako malobrojna prethodna istraživanja pokazuju značajnu vezu između karijerne adaptabilnosti i predanosti (Ito & Brotheridge, 2005), u ovom istraživanju karijerna adaptabilnost nije dala značajan doprinos objašnjenju različitih dimenzija predanosti. Jedino se dimenzija kontrole pokazala kao značajan prediktor afektivne predanosti. Ljudi koji su skloni da preuzmu odgovornost za svoju karijeru, za propuštene šanse i neuspehe neće krivca tražiti u organizaciji, što može doprineti osećaju vezanosti za nju. U narednim istraživanjima bilo bi značajno ispitati da li karijerna adaptabilnost ima značajnu ulogu u objašnjenju predanosti karijeri koja se pokazala kao zaseban konstrukt u odnosu na organizacijsku predanost.

5. Organičenja istraživanja

Osnovni nedostatak ovog istraživanja, koji treba imati u vidu pri tumačenju rezultata istraživanja, jeste dosta niska pouzdanost subskele instrumentalne predanosti u odnosu na druge dimenzije. Niske pouzdanosti ove dimenzije idu u prilog kritici modela Majera i Alenove, koja dovodi u pitanje konstruktnu valjanost ove dimenzije, ali i njenu jednodimenzionalnost (Klein, Cooper, Molloy & Swanson, 2014; Klein, Molloy, & Brinsfield, 2012). Klajn i saradnici (Klein, et al., 2014; Klein, et al., 2012) kritikuju ovako konceptualizovanu dimenziju predanosti, dovodeći u pitanje da li je opravdano reći da je predan neko ko u organizaciji ostaje, jer nema alternativu. Preporuka je da se u narednim istraživanjima instrumentalna predanost operacionalizuje preko dve dimenzije koje su dobijene u pojedinim istraživanjima (McGee & Ford, 1987; Meyer, Allen, & Gellatly, 1990).

6. Praktične implikacije

Rezultati istraživanja upućuju da sociodemografske varijable predstavljaju značajne prediktore za sve tri vrste organizacijske predanosti što upućuje da se one, pri kreiranju intervencija za povećanje organizacijske predanosti, moraju uzeti u obzir. Preporuka je da se za različite kategorije ispitanika definišu specifične intervencije za povećanje afektivne, normativne i instrumentalne predanosti.

Budući da se i osobine ličnosti potvrđuju kao značajni prediktori organizacijske predanosti i u ovom istraživanju je značajno, u kontekstu profesionalne selekcije, prepoznati te osobine.

Literatura

- Ashton, M. C., & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11(2), 150-166. doi: 10.1177/1088868306294907.
- Ashton, M. C., Lee, K., Perugini, M., Szarota, P., de Vries, R. E., Di Blas, L., Boies, K., & De Raad, B. (2004). A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: solutions from psycholexical studies in seven languages. *Journal of personality and social psychology*, 86(2), 356 – 366. doi:10.1037.

- Chang, E. (1999). Career commitment as a complex moderator of organizational commitment and turnover intention. *Human Relations*, 52(10), 1257–1278. doi: 10.1023/A:1016908430206
- Cheng, Y., & Stockdale, M. S. (2003). The validity of the three-component model of organizational commitment in a Chinese context. *Journal of Vocational Behavior*, 62(3), 465-489. doi: 10.1016/S0001-8791(02)00063-5.
- Choi, D., Oh, I. S., & Colbert, A. E. (2015). Understanding organizational commitment: A meta-analytic examination of the roles of the five-factor model of personality and culture. *Journal of Applied Psychology*, 100(5) 1542-1567. doi:10.1037/apl0000014.
- Dostanić, J. (2017). Karakteristike zaposlenih i opažene karakteristike radne sredine kao prediktori predanosti organizaciji. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerziteta u Beogradu.
- Dostanić, J., Suvajdžić, K. (2017). Hexaco Traits and Career Adaptability as Predictors of Perceived Person – Organization Fit. In V. Hedrih (Ed.), *Subconference Work and Family Relations at the Beginning of the 21st Century* (pp. 281 – 299) Niš: Filozofski fakultet.
- Dunham, R. B., Grube, J. A., & Castaneda, M. B. (1994). Organizational commitment: The utility of an integrative definition. *Journal of Applied Psychology*, 79(3), 370 – 380. doi: 10.1037/0021-9010.79.3.370.
- Gillet, N., & Vandenberghe, C. (2014). Transformational leadership and organizational commitment: The mediating role of job characteristics. *Human Resource Development Quarterly*, 25(3), 321-347. doi: 10.1002/hrdq.21192.
- Goulet, L. R., & Frank, M. L. (2002). Organizational commitment across three sectors: Public, non-profit, and for-profit. *Public Personnel Management*, 31(2), 201-210. doi: 10.1177/009102600203100206.
- Erdheim, J., Wang, M., & Zickar, M. J. (2006). Linking the Big Five personality constructs to organizational commitment. *Personality and Individual Differences*, 41(5), 959-970. doi:10.1016/j.paid.2006.04.005.
- Ferreira, N.R., Coetzee, M. & Masenge, A. (2013). Psychological Career Resources, Career Adaptability and Hardiness in Relation to Job Embeddedness and Organizational Commitment. *Journal of Psychology in Africa*, 23(1), 31–40. doi: 10.1080/14330237.2013.10820591
- Gaither, C. A., & Mason, J. L. (1992). A model of pharmacist's career commitment, organizational commitment and career and job withdrawal intentions. *Journal of Social and Administrative Pharmacy*, 9(2), 75-86.
- Ito, J.K. & Brotheridge, C.M. (2005). Does Supporting Employees' Career Adaptability Lead To Commitment, Turnover, Or Both? *Human Resource Management*, 44(1), 5–19. doi: 10.1002/hrm.20037
- Jaros, S. (2007). Meyer and Allen Model of Organizational Commitment: Measurement Issues. *The Icfai Journal of Organizational Behavior*, 6(4), 7-25.

- Judge, T. A., & Bono, J. E. (2000). Five-factor model of personality and transformational leadership. *Journal of Applied Psychology, 85*(5), 751 -765. doi:10.1037/0021-9010.85.5.751.
- Kell, H. J., & Motowidlo, S. J. (2012). Deconstructing Organizational Commitment: Associations Among Its Affective and Cognitive Components, Personality Antecedents, and Behavioral Outcomes. *Journal of Applied Social Psychology, 42*(1), 213-251. doi: 10.1111/j.1559-1816.2011.00874.x
- Klein, H. J., Cooper, J. T., Molloy, J. C., & Swanson, J. A. (2014). The assessment of commitment: Advantages of a unidimensional, target-free approach. *Journal of Applied Psychology, 99*(2), 222 – 238. doi:10.1037/a0034751.
- Klein, H. J., Molloy, J. C., & Brinsfield, C. T. (2012). Reconceptualizing workplace commitment to redress a stretched construct: Revisiting assumptions and removing confounds. *Academy of Management Review, 37*(1), 130-151. doi: 10.5465/amr.2010.0018.
- Lee, K., & Ashton, M. C. (2008). The HEXACO personality factors in the indigenous personality lexicons of English and 11 other languages. *Journal of personality, 76*(5), 1001-1054. doi: 10.1111/j.1467-6494.2008.00512.x
- Lyons, S. T., Duxbury, L. E., & Higgins, C. A. (2006). A comparison of the values and commitment of private sector, public sector, and parapublic sector employees. *Public Administration Review, 66*(4), 605-618. doi: 10.1111/j.1540-6210.2006.00620.x.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (2003). *Personality in adulthood: A five-factor theory perspective*. New York: Guilford Press.
- McGee, G. W., & Ford, R. C. (1987). Two (or more?) dimensions of organizational commitment: Reexamination of the affective and continuance commitment scales. *Journal of Applied Psychology, 72*(4), 638 – 641. doi:10.1037/0021-9010.72.4.638.
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1997). *Commitment in the workplace: Theory, research, and application*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review, 1*(1), 61-89. doi:10.1016/1053-4822(91)90011-Z.
- Meyer, J. P., Allen, N. J., & Gellatly, I. R. (1990). Affective and continuance commitment to the organization: Evaluation of measures and analysis of concurrent and time-lagged relations. *Journal of Applied Psychology, 75*(6), 710 – 720. doi:10.1037/0021-9010.75.6.710.
- Meyer, J. P., Allen, N. J., & Smith, C. A. (1993). Commitment to organizations and occupations: Extension and test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology, 78*(4), 538 – 551. doi:10.1037/0021-9010.78.4.538.

- Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L., & Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 61(1), 20-52. doi:10.1006/jvbe.2001.1842.
- Mirković, B., Suvajdžić, K. & Dostanić, J. (2020). Career Adaptability in Serbia: examining the CAAS model. *Psihologija*, 53(1), 21-41. doi: 10.2298/PSI190101012M
- Mowday, R. T., Porter, L. W., & Dubin, R. (1974). Unit performance, situational factors, and employee attitudes in spatially separated work units. *Organizational Behavior and Human Performance*, 12(2), 231-248. doi:10.1016/0030-5073(74)90048-8.
- Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T., & Boulian, P. V. (1974). Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians. *Journal of Applied Psychology*, 59(5), 603 – 609. doi:10.1037/h0037335.
- Riketta, M. (2008). The causal relation between job attitudes and performance: a meta-analysis of panel studies. *Journal of Applied Psychology*, 93(2), 472 – 481. doi:10.1037/0021-9010.93.2.472.
- Savickas, M.L. (2002). Career construction: A developmental theory of vocational behavior. In D. Brown & Associates (Eds.), *Career choice and development* (Vol. 4th, pp. 149–205). San Francisco, CA: Jossey-Bass
- Savickas, M.L., & Porfeli, E.J. (2012). Career Adapt-Abilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior*, 80(3), 661–673. doi: 10.1016/j.jvb.2012.01.011.
- Schapp, S.P. (2010). The Influence of Job Satisfaction, Organizational Commitment, and Fairness Perceptions on Organizational Citizenship Behavior. *The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied*, 132(3), 277-290. doi: 10.1080/00223989809599167
- Schappe, S. P. (2010). The Influence of Job Satisfaction, Organizational Commitment, and Fairness Perceptions on Organizational Citizenship Behavior. *The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied*, 132(3), 277-290. doi: 10.1080/00223989809599167
- Suki, N.M. & Suki, N.M. (2011). Job Satisfaction and Organizational Commitment: the Effect of Gender. *International Journal of Psychology Research*, 6(5), 1–15.
- Todorović, D. (2015). Osobine ličnosti, organizacione orijentacije i nesigurnost zaposlenja kao prediktori organizacione identifikacije, predanosti i opšte psihološke dobrobiti zaposlenih: integrativni pristup. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
- Zeinabadi, H. (2010). Job satisfaction and organizational commitment as antecedents of Organizational Citizenship Behavior (OCB) of teachers. *Procedia Social and Behavioral Sciences* 5, 998–1003. doi: 10.1016/j.sbspro.2010.07.225

CAREER ADAPTABILITY, PERSONALITY TRAITS AND SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS AS PREDICTORS OF ORGANIZATIONAL COMMITMENT³

ABSTRACT: *The purpose of the study was to determine the extent to which career adaptability, personality traits, and socio-demographic features account for organizational commitment among the employed population. The study was conducted on an appropriate sample of 390 employees in the public (34%) and private sector (66%) in Serbia (42% male, 58% female), average age of 40. 46,2% of the respondents occupy executive positions, and 58,2% non-executive positions. Criterion variables are summative scores of organizational commitment dimensions (affective, normative and instrumental). Predictor variables are socio-demographic features (gender, organizational role, organization type, years of employment (total), years of employment (current organization), age, and education) as summative scores on the six-dimension HEXACO-based model (Honesty, Emotionality, Extraversion, Agreeableness, Conscientiousness, Openness to experience) and summative scores on career adaptability scales (concern, control, curiosity and confidence). Employing hierarchical multiple regression-based analyses, we have determined that personality traits, socio-demographic features, and career adaptability aspects account for 29% of affective commitment variance, 18% of normative commitment and 17% of instrumental commitment. In order of magnitude and importance, socio-demographic features first and personality traits second can be considered stable predictors of affective and normative commitment, whereas career adaptability makes for the least stable predictor. Personality traits are the most important factor in instrumental commitment, then socio-demographic features, whereas career adaptability is the least important factor. Affective commitment is more common among employees occupying executive positions, employees with longer employment peri-*

³ The study conducted as part of the project no. 142-451-2265/2019 Interpersonal Skills and Digital Media as Predictors of Career Adaptability, funded by the Provincial Secretariate for Higher Education and Scientific Research of Vojvodina

od in the organization, and among employees in the private sector who display higher levels of extraversion, honesty and agreeableness, and levels of control. Normative commitment is on average higher among executives, in the private sector, among employees with shorter total employment (but longer employment in the current organization), and among older employees with higher extraversion, agreeableness and lower openness. Instrumental commitment is on average higher among employees with longer employment period in the organization and older respondents, and among those with higher emotionality and honesty, and lower extraversion. We can conclude that socio-demographic features constitute a major factor in organizational commitment, while personality traits are less significant. Career adaptability is a minor factor, and only for some aspects of organizational commitment. Based on the results obtained, we have formulated a number of practical implications that may be of use to occupational psychologists in creating interventions to increase organizational commitment.

KEY WORDS: *career adaptability, personality traits, organizational commitment*

Vladimir Njegomir^{1*}

UDC 3658.8:004.738.5

Originalni naučni rad

Primljen: 05. 04. 2020.

Prihvaćen: 03. 06. 2020.

DIGITALNI MARKETING²

REZIME: Marketing omogućava preduzetnicima da se uspešno pozicioniraju u svesti potrošača, da budu uspešni konkurenti i da zadovolje zahteve potrošača na profitabilan način. Preduzetnici mogu koristiti nekoliko različitih marketinških strategija, kao što su marketing odnosa, ekspedicioni marketing, marketing *jedan na jedan*, marketing u realnom vremenu i digitalni marketing. Za cilj rada postavili smo potrebu potvrđivanja prednosti digitalnog marketinga i pojedinih oblika digitalnog marketinga u ostvarenju preduzetničkih ciljeva u uslovima ograničenih finansijskih sredstava. U radu analiziramo razvojne faze marketinga, a potom ukazujemo na tri ključna oblika primene digitalnog marketinga: onlajn marketing, društvene mreže na internetu i mobilni marketing. Ključni zaključak je da preduzetnički marketing ima specifičnosti koje proizilaze iz ograničenosti finansijskih sredstava. Digitalni marketing ne zahteva značajnije angažovanje finansijskih sredstava i zbog toga predstavlja nezaobilaznu komponentu tržišne orijentacije preduzetnika.

KLJUČNE REČI: preduzetništvo, marketing, onlajn, društvene mreže, mobilni marketing

^{1*} Associate professor, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkić, Bul. oslobođenja 76, Novi Sad, email: vnjegomir@sbb.rs

² Članak je dao istraživanja u projektu „Interpersonalne veštine i digitalni mediji kao prediktori karijerne adaptibilnosti“ podržanog od strane Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost pod brojem broj 142-451-2265/2019-01

1. Uvod

Preduzetništvo, po definiciji, predstavlja individualni kreativni kapacitet, samostalan ili u okviru organizacije, za identifikovanje i realizaciju mogućnosti sa ciljem da se produkuje nova vrednost i ekonomski uspeh (Green Paper (2003)). Iz navedenog određenja proizilazi da preduzetništvo u suštini predstavlja identifikovanje mogućnosti i realizaciju korisnih ideja u praksi (Acs, 2008 i Ireland & Webb, 2007). Marketing omogućava preduzetnicima da realizuju ideje na tržištu. Prema određenju marketinga koje daje Chartered Marketing institut iz Velike Britanije, „marketing je proces upravljanja odgovoran za identifikovanje, anticipiranje i zadovoljenje zahteva potrošača na profitabilan način“ (CIM, 2015: 2). Dakle, iz samog određenja marketinga jasno je da je cilj zadovoljenje zahteva potrošača na profitabilan način. Istom cilju teži i preduzetništvo.

Marketing zajedno sa finansijskim sredstvima za finansiranje preduzetničkih poduhvata predstavlja ključni element uspeha u preduzetništvu. Oni preduzetnici koji prvo istražuju makro i mikro okruženje marketinga, segmentiraju tržište i adekvatno pozicioniraju svoje proizvode prilagođene zahtevima potrošača imaju veću šansu za uspeh.

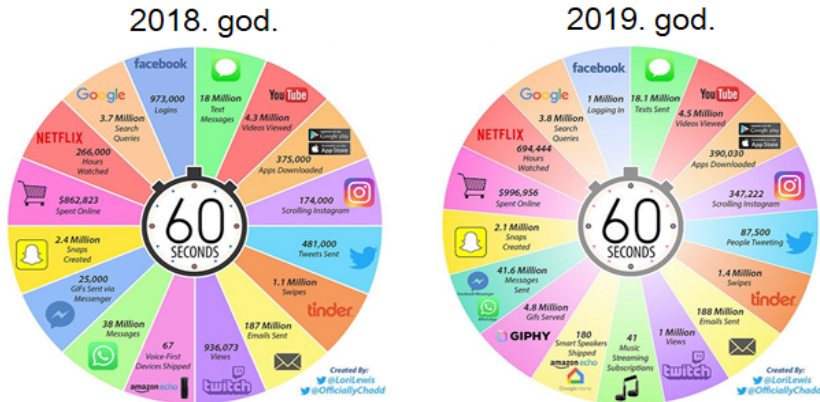
Prema Kotleru, samo inovacije i marketing proizvode rezultate, a sve ostalo su troškovi (Drucker, 1993). Upravo tako preduzetnici i treba da shvate marketing. Marketing u preduzetništvu predstavlja sredstvo za stvaranje imidža preduzetnika u svesti potrošača, a od novca potrošača zavisi i mogućnost opstanka i rasta preduzetničke firme.

Najčešće preduzetnički marketing uključuje inovaciju, preuzimanje rizika i proaktivnost. Preduzetničke marketinške kampanje nastoje da naglase najveće prednosti uz naglašavanje njihove vrednosti za potrošače. Fokusiranje na inovativne proizvode ili usluge jeste način na koji preduzetnici mogu da pobede konkurenciju. Marketinške strategije, koje primenjuju preduzetnici, uključuju: 1) marketing odnosa, koji omogućava kreiranje snažne veze sa potrošačima, 2) ekspedicioni marketing, koji uključuje kreiranje tržišta i razvoj inovativnih proizvoda, 3) marketing *jedan na jedan*, koji podrazumeva personalizaciju marketinških aktivnosti, 4) marketing u realnom vremenu, koji koristi snagu tehnologije za interakciju sa potrošačima u realnom vremenu i 5) digitalni marketing, koji koristi snagu interneta, veb-sajtova, elektron-

ske pošte, društvenih mreža, a poslednjih godina sve više i mobilnih telefona. U radu se fokusiramo na digitalni marketing.

Preduzetnički marketing nije jedna marketinška strategija, već marketinška orijentacija koja se razlikuje od tradicionalnih praksi marketinga fokusiranih na velike kompanije. Preduzetnički marketing koristi grupaciju novih i inovativnih marketinških praksi kako bi omogućio preduzetničkim postojećim i novim (*start up*) firmama uspeh na visoko konkurentskim tržištima. Iako preduzetnički marketing primenjuje fundamentalne principe marketinga, koji važe za velike kompanije, postoje specifičnosti u primeni koje proizilaze iz ograničenosti finansijskih sredstava za realizaciju pojedinih marketinških aktivnosti. Prilikom konceptualizacije rada, pošli smo upravo od ograničenosti raspoloživosti finansijskih sredstava za realizaciju marketinških aktivnosti. Osnovna pretpostavka jeste da digitalni marketing omogućava realizaciju preduzetničkog marketinga u uslovima ograničenih finansijskih sredstava.

Slika 1: Korišćenje digitalnih medija u jednoj minuti u svetu

Izvor: This is what happens in a minute on the internet, World Economic Forum, <https://wef.ch/2HBOqZd> (pristupljeno 19. 03. 2019. godine)

2. Od tradicionalnog do digitalnog marketinga

Marketing je prošao više razvojnih faza. Vremenom se adaptirao na promene u okruženju.

Marketing 1.0 predstavlja proizvodnu orijentaciju u kojoj su u fokusu proizvodnja i proizvod. Naime, kompanije se u ovoj fazi, koja je trajala do 60-ih godina 20. veka, fokusiraju na proizvode i proizvodni proces, a nakon što je proizvod proizveden, nastoje da ga agresivnom prodajom nametnu potrošačima. Ne vodi se računa o potrebama i zahtevima potrošača.

Marketing 2.0 predstavlja orijentaciju na potrošača. Ova faza nastaje prvenstveno zahvaljujući zahtevima tržišta i opadanju tražnje za proizvodima koji nisu nudili opcije koje su potrošači zahtevali. Ona beleži i pojavu stručnjaka u oblasti marketinga, kao što je Kotler. Kotlerova knjiga „Marketing Management“ iz 1967. godine kodifikovala je akademske principe marketinške profesije.

Marketing 3.0 predstavlja humanocentričnu orijentaciju, odnosno prelaz orijentacije na isporuku vrednosti potrošačima, poštujući ih ne kao potrošače, već kao ljude sa svešću, emocijama i duhom. Pojam Marketing 3.0 pojavljuje se prvi put u knjizi Kotlera i saradnika „Marketing 3.0: od proizvoda do potrošača do ljudskog duha“, koja je prvi put izašla iz štampe 2010. godine (Koetler, Kartajaya, & Setiwan, 2010). Knjiga je prevedena na 24 jezika, a koncepcija Marketinga 3.0 prihvaćena je u većini kompanija u svetu.

Marketing 4.0, odnosno *digitalni marketing*, nastaje zahvaljujući promenama u tehnologiji i uticaju tehnoloških promena na potrošače. Tehnološke promene vidljive su već dve decenije, ali su tek poslednjih nekoliko godina počele da kreiraju kolektivni uticaj, te da tako utiču i na prakse marketinga širom sveta. Kao i u slučaju prethodnih faza razvoja marketinga, i u slučaju Marketinga 4.0 vodeći teoretičar i kreator pojma je Kotler, koji je sa koautorima 2017. godine objavio novu knjigu „Marketing 4.0: prelazak sa tradicionalnog na digitalni“ (Koetler, Kartajaya, & Setiwan, 2017), koja će predstavljati osnovu marketinške teorije i prakse u narednim godinama.

U digitalnom marketingu, marketari treba da primenjuju iste bazične principe. Na primer treba da tragaju za mogućnostima zadovoljenja potrošača isporukom vrednosti s aspekta potrošača a na profitabilan

način za kompaniju. Svakako da postoje razlike u navedenim elementima, a prema Kotleru, posebno u komunikaciji. U tradicionalnom marketingu komunikacija je jednosmerna, dok je u digitalnom marketingu komunikacija dvosmerna. Ukoliko komunikacija nije dvosmerna, ni marketing ni kompanija neće biti uspešni.

Kotler i autori su uvereni da će ultimativno tehnološka konvergencija dovesti do konvergencije, odnosno zbližavanja između digitalnog i tradicionalnog marketinga. U visokotehnološkom svetu ljudu traže bliske odnose. Što smo više društveni, sve više želimo da su proizvodi napravljeni samo za nas. Zahvaljujući velikim količinama podataka, koje je omogućila moderna tehnologija, marketari mogu da personalizuju proizvode i usluge.

Promene kod potrošača nastaju zahvaljujući sledećim novim mogućnostima (Kotler& Keler, 2017: 16–17):

- potrošači mogu da koriste internet kao moćno pomoćno sredstvo za pronalaženje informacija i kupovinu. Potrošači mogu da *uporede cene i karakteristike proizvoda*, da *pročitaju ocene korisnika* i da *poruče robu* preko interneta iz bilo kog mesta u svetu, 24 časa, sedam dana u nedelji,
- potrošači mogu da pretražuju, komuniciraju i da kupuju u pokretu. Potrošači sve više *koriste* pametne telefone i tablet uređaje u svakodnevnom životu. Jedno istraživanje je pokazalo da većina vlasnika pametnih telefona u Evropi koristi telefon za istraživanje i kupovinu proizvoda (Smartphones Shape Habits in Europe (2018)),
- potrošači mogu da iskoriste društvene mreže da prenesu svoja mišljenja i da iskažu lojalnost,
- potrošači mogu aktivno da komuniciraju o kompanijama. Ukoliko se prijave na mejling-liste, potrošači mogu da primaju marketinške i prodajne materijale, obaveštenja o popustima, kuponima i drugim posebnim ponudama,
- potrošači mogu da odbiju marketinške aktivnosti koje smatraju neprikladnim. Potrošači mogu da blokiraju onlajn poruke, da preskaču reklamne blokove pomoću digitalnih video-rekordera i da izbegavaju marketinške podsticaje koji se plasiraju poštom ili telefonom.

Promene u primeni marketinga u odnosu na potrošače od analognog ka digitalnom dobu prikazuje Tabela 1.

Tabela 1: Promene u odnosu na potrošače od tradicionalnog ka digitalnom marketingu

Od	Do
potrošača kao masovnog tržišta	potrošača kao dinamične mreže
komunikacije se odašilju potrošačima	komunikacije su dvosmerne
kompanije imaju ključni uticaj (influenseri)	potrošači imaju ključni uticaj
marketing ubeđuje na kupovinu	marketing inspiriše kupovinu, lojalnost i propagiranje
jednosmerno kretanje vrednosti	dvosmerno kretanje vrednosti
ekonomija obima	ekonomija potrošačke vrednosti

Izvor: Rogers (2016: 21)

Digitalna revolucija redefiniše konkurenciju i veze između kompanija na nekoliko načina. Digitalna revolucija podstiče razvoj onlajn platformi. Pored podsticanja razvoja onlajn platformi, digitalna revolucija menja fokus konkurencije između kompanija unutar jednog sektora na konkurenciju između kompanija različitih sektora i između partnera koji uspeh baziraju na međusobnoj saradnji.

Efekti navedenih promena digitalne revolucije sumirani su u Tabeli 2.

Tabela 2: Promene u konkurenciji u digitalnom dobu

Od	Do
konkurencija u okviru definisanih sektora	konkurencija širom fluidnih sektora
jasna definicija partnera i rivala	zamagljene razlike između partnera i rivala
ne postoji saradnja konkurenata	konkurenti saraduju u ključnim oblastima
ključna imovina je u firmi	ključna imovina je izvan mreža
proizvodi sa jedinstvenim karakteristikama i koristima	platforme sa partnerima koji razmenjuju vrednost
nekoliko dominantnih konkurenata u određenim proizvodima	„Pobednik uzima sve“, zahvaljujući efektu mreža

Izvor: Rogers (2016: 53)

Onlajn platforme su donele široku transformaciju polja konkurencije između kompanija. U prošlosti se konkurencija ostvarivala između rivala u istom sektoru i istom poslu. Kompanije su kreirale vrednost u okviru organizacije i u partnerstvu sa dobavljačima i prodajnim kanalima. U digitalnom dobu, granice između sektora su zamagljene, kao i razlika između partnera i konkurenata. Svaka veza između kompanija danas predstavlja miks konkurencije i saradnje.

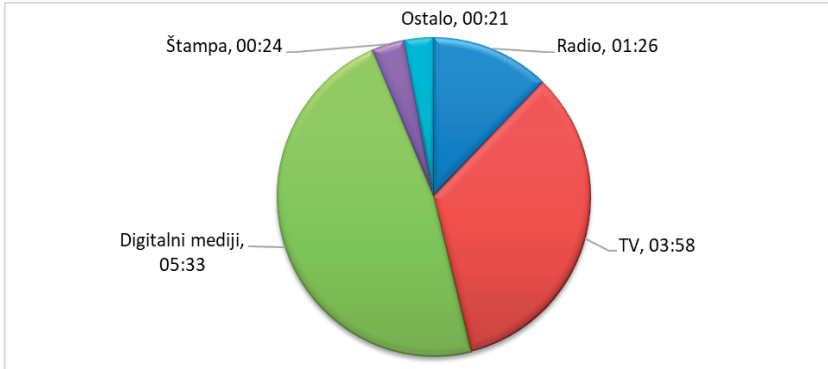
Digitalni marketing ne podrazumeva zamenu tradicionalnog marketinga. Naprotiv, tradicionalni i digitalni marketing treba da postoje istovremeno i međusobno da se dopunjuju. U ranim fazama interakcije između kompanija i potrošača, tradicionalni marketing ima ključnu ulogu, a nakon što se transakcija razvija i potrošači zahtevaju bliži odnos sa kompanijama, digitalni marketing dobija na značaju.

3. Onlajn marketing

Najnoviji kanal za komunikaciju i prodaju direktno kupcima, koji i najbrže raste, jeste internet. Internet omogućava primenu svih instrumenata marketing-miksa, a posebno je značajna mogućnost masovnog prilagođavanja proizvoda i promovisanja i prodaje kroz bolju interakciju s potrošačima.

Mali broj marketinških programa se može smatrati kompletnim bez onlajn marketinga. Bez onlajn marketinga veliki broj ljudi smatraće da preduzetnik i ne postoji, zbog čega oni moraju biti prisutni tamo gde su kupci, a kupci su sve više onlajn (vidi: Grafikon 1 za SAD).

Grafikon 1: Vreme koje odrasle osobe u SAD provedu dnevno uz glavne medije

Source: eMarketer (2017)

Kao što se vidi na Grafikonu 1, od ukupno dvanaest sati i jednog minuta, prosečna odrasla osoba u SAD koristi digitalne medije pet sati trideset tri minuta, od čega tri sata sedamnaest minuta mobilni uređaj (telefon i tablet), dva sata tri minuta računar i trideset tri minuta ostale uređaje.

Značaj onlajn marketinga je dodatno naglašen brojem korisnika interneta. Broj korisnika interneta u svetu u 2018. godini dostigao je četiri milijarde, dok ih je u Srbiji registrovano pet miliona.

Postoji nekoliko oblika primene onlajn marketinga:

- 1) veb-sajtovi,
- 2) oglasi na vrhu rezultata pretraživanja,
- 3) reklame i
- 4) elektronska pošta.

Preduzetnici najčešće primenjuju kombinaciju navedenih mogućnosti.

Preduzetnici moraju da osmisle i dizajniraju veb-stranicu koja će biti *izraz* njene svrhe, istorije, proizvoda i vizije i koja će biti atraktivna na prvi pogled i dovoljno interesantna da podstakne posetioca da je ponovo poseti (Hauser, J. R. et al, 2009). Posetioci sajt ocenjuju prema: 1) lakoći korišćenja (brzo učitavanje i razumljivost sadržaja) i 2) fizičkoj privlačnosti (pregledne stranice, tekst čitljiv, boje i zvuk skladni). Osim

svojih veb-sajtova, preduzetnici mogu da koriste i mikrosajtove tj. posebne veb-stranice za posebne proizvode.

Važna komponenta onlajn marketinga su i plaćeni oglasi na vrhu rezultata pretraživanja, odnosno oglasi koji se plaćaju po kliku. Kada potrošači ukucaju bilo koju reč u pretraživačima *Google*, *Yahoo!* ili *Bing*, pored ili iznad rezultata pretraživanja može se pojaviti oglas kompanije, zavisno o toga koliko su taj preduzetnik ili kompanija ponudili novca, i od algoritma koji pretraživač koristi da utvrdi relevantnost neke reklame za to konkretno pretraživanje (Steel, 2009). Oglašivač plaća samo ako korisnik pretraživača klikne na oglas. Marketari smatraju da su potrošači koji su već izrazili interesovanje započevši pretraživanje na internetu primereni potencijalni kupci. Prosečna stopa učestalosti klikova iznosi 2%, dok za banere iznosi 0,08%.

Oglasi na veb-sajtovima ili baneri predstavljaju tipično onlajn oglašavanje. Reč je o malim prvougaonim okvirima koji sadrže tekst i sliku, a koje kompanije plaćaju da bi bili postavljeni na relevantnim veb-sajtovima. Što je veći broj ljudi koji može dopreti do sajta na kome se postavlja baner, veća je cena koju preduzetnik treba da plati.

Elektronska pošta (e-mail) omogućava preduzetnicima da informišu kupce i da sa njima komuniciraju za samo delić troškova koje iziskuje kampanja putem direktne pošte. Stopa prodaje nakon slanja e. pošte veća je od stope prodaje na osnovu oglasa na društvenim mrežama, a vrednost je veća za 17% (Aufreiter, Boudet, & Weng, 2014). Problem kod e. pošte za marketare predstavlja primena filtera koji poruke smeštaju u folder za brisanje (*spam* poruke), te tako uticaj može izostati.

Ključne prednosti onlajn marketinga su:

- 1) individualno ciljanje potrošača (masovno prilagođavanje),
- 2) bolja interakcija sa potrošačima,
- 3) niski troškovi i
- 4) praćenje preferencija potrošača (beleženje broja pojedinačnih posetilaca, broj posetilaca koji klikne na određeni proizvod, koliko dugo se zadržavaju korisnici, šta urade na veb-sajtu i šta kliknu nakon toga (Andrew & Galak, 2012).

Ključni nedostaci onlajn marketinga uključuju mogućnost brisanja elektronske pošte, ograničenost pažnje koja može upropastiti napore marketara ukoliko onlajn marketing ponuda nije dobro osmišljena, veštačko generisanje klikova za reklame i sl. Međutim, koristi onlajn marketinga nadmašuju nedostatke.

4. Društvene mreže na internetu

Društveni mediji su sredstvo koje potrošači koriste da podele tekst, slike, audio-materijale i video-zapise jedni sa drugima i sa kompanijama i kompanije sa potrošačima. Putem društvenih medija marketari mogu da izgrade ili da se priključe onlajn zajednicama, da pozivaju potrošače da u nečemu učestvuju i da stvaraju dugoročnu marketinšku imovinu u tom procesu. Postoje tri glavne platforme društvenih medija:

- 1) onlajn zajednice i forumi,
- 2) blogovi i
- 3) društvene mreže.

Društvene mreže su internetski prostori (veb-sajt ili platforma), koji služe za međusobno povezivanje korisnika tj. potencijalnih potrošača. Društvene mreže omogućavaju preduzetnicima različite koristi. Na primer Tviter (*Twitter*) omogućava brzo reagovanje, dok Fejsbuk (*Facebook*) omogućava dublje i temeljnije angažovanje potrošača na smislene načine. S obzirom da je masovna primena društvenih mreža relativno nova, marketari još uvek uče načine kako da ih na adekvatan način iskoriste za uticaj na širu publiku (Lee & Bell, 2013).

Društvene mreže imaju nekomercijalnu svrhu zbog čega je relativno teže marketarima da ubeđuju korisnike ovih mreža. Takođe, s obzirom da korisnici sami stvaraju i objavljuju svoje sadržaje, može se dogoditi da se oglasi pojave pored nedoličnog ili čak uvredljivog sadržaja.

Međutim, oglašavanje je samo jedan aspekt primene društvenih mreža. Drugi i mnogo važniji aspekt jeste uključenost preduzetnika u društvene mreže. Za preduzetnike koji ne postoje na društvenim mrežama smatra se da ne postoje, slično kao u slučaju veb-sajtova. Otvaranje stranice na Fejsbuku postalo je uslov za poslovanje mnogih kompanija (Naylor, Lamberton, & West, 2012).

Značaj učešća preduzetnika na društvenim mrežama pokazuje i statistika društvenih mreža u Srbiji (vidi Tabelu 3).

Tabela 3: Statistika društvenih medija u Srbiji

Date	Facebook	Instagram	YouTube	Twitter	Pinterest	Tumblr	reddit	StumbleUj	Google+	LinkedIn	Vkontakte	Other
2017-08	90.33	3.15	2.31	1.86	1.45	0.4	0.26	0.11	0.05	0.04	0.03	0.01
2017-09	86.41	3.05	4.93	2.29	1.89	0.45	0.56	0.15	0.1	0.06	0.09	0.01
2017-10	86.74	2.11	3.36	3.47	2.49	0.43	0.91	0.16	0.15	0.07	0.09	0.01
2017-11	80.5	2.53	6.83	4.46	3.71	0.49	0.87	0.26	0.13	0.12	0.09	0.01
2017-12	78.95	6.29	5.19	4.26	3.54	0.47	0.71	0.2	0.11	0.09	0.17	0.02
2018-01	81.68	3.89	5.39	4	3.51	0.54	0.4	0.2	0.1	0.07	0.19	0.03
2018-02	81.43	4.01	4.54	4.37	4.17	0.57	0.45	0.23	0.08	0.09	0.04	0.01
2018-03	88.38	2.68	2.77	3.02	2.31	0.34	0.24	0.12	0.06	0.06	0.03	0.01
2018-04	89.52	3.06	2.47	2.18	2.17	0.24	0.14	0.09	0.04	0.05	0.03	0
2018-05	84.34	8.2	2.37	2.12	2.37	0.26	0.13	0.1	0.04	0.05	0.03	0.01
2018-06	78.75	13.15	3.01	2.17	2.29	0.27	0.13	0.06	0.08	0.05	0.03	0
2018-07	80.71	11.14	2.84	2.16	2.57	0.31	0.09	0.03	0.07	0.04	0.04	0.01
2018-08	78.98	12.55	2.95	2.35	2.54	0.33	0.08	0	0.1	0.07	0.04	0.01

Source: Social Media Stats Serbia (2018).

Kao što se može videti, u Srbiji je Fejsbuk ubedljivo najvažnija društvena mreža, koja je u posmatranom periodu ostvarila učešće u rasponu od 78,75% do čak 93,43% ukupnih korisnika društvenih mreža u Srbiji. Značajnije učešće imaju još Instagram, Jutub (*YouTube*) i Tviter (*Twitter*).

Kompanija Fejsbuk (*Facebook*) osnovana je 2004. godine sa misijom „Dajte ljudima moć da izgrade zajednicu i zbližavaju svet“ (Mark Zuckerberg Unveils Facebook's New Mission Statement, 2017). U startu, Fejsbuk je omogućavao razmenu slika studentima Harvard Univerziteta, a kasnije je proširena mogućnost članstva na studente različitih univerziteta. Od 2006. godine član ove društvene mreže može biti bilo ko stariji od 13 godina. Fejsbuk kompanija je inicijalnu javnu ponudu akcija imala 2012. godine. Vrednost kompanije dostigla je 104 milijarde dolara. Fejsbuk je dostupan putem veb-sajta, kao i aplikacije za Android i iOS uređaje.

Fejsbuk je društvena mreža koja ima najviše korisnika u Srbiji, ali i u svetu. Postoji 3,5 miliona korisnika Fejsbuka u Srbiji, a u svetu je taj broj premašio jednu milijardu ljudi. Oni koji imaju profil, najviše uživaju u dopisivanju, komentaranju, šerovanju (deljenju) slika i sta-

tusa. Trenutno postoji više od 50 miliona malih kompanija i preduzetnika koji koriste svoju Fejsbuk stranicu kako bi se približili i povezali sa svojim kupcima, a njih četiri miliona koristi oglašavanje baš na ovoj društvenoj mreži.

Za uspešan Fejsbuk marketing prvo je potrebno da preduzetnici izaberu ciljno tržište, odnosno članove mreže, a potom da promovisanje prilagode upoznatosti korisnika Fejsbuka sa proizvodima (detaljna informacija je potrebna onim korisnicima mreže koji su slabije upoznati sa proizvodima kompanije). *Facebook Insights* pruža informacije za ove aktivnosti.

Facebook Insights je jedna od najvažnijih alatki za Fejsbuk reklamiranje, pa i za internet marketing, jer pomaže preduzetnicima da nađu svoju ciljnu publiku tako što im pruža informacije o ljudima koji dolaze na njihovu Fejsbuk stranicu. Korišćenjem analitike koju omogućuje *Facebook Insights*, mogu se videti podaci o publici poput pola, starosne grupe, maternjeg jezika i geografske lokacije.

Najbolje vreme za postavljanje objava na Fejsbuku je sredom u 15 časova. Drugo optimalno vreme je između 12 i 13 časova subotom i nedeljom ili između 13 i 16 časova četvrtkom i petkom. Konačno, za uspešno prisustvo na Fejsbuku neophodno je da preduzetnik odgovara na pitanja potencijalnih potrošača u kratkom vremenu.

Instagram je, kao mreža za deljenje foto i video sadržaja, kreiran 2010. godine isključivo za iOS uređaje. Kasnije je proširena upotreba na Android uređaje, a kreiran je i veb-sajt 2012. godine. U aprilu 2012. godine, kompanija Fejsbuk je kupila Instagram za milijardu dolara.

Instagram je u stvari pojednostavljena verzija Fejsbuka s akcentom na mobilnoj upotrebi i vizuelnom deljenju i minimumom teksta. Čak 90% Instagram korisnika je mlađe od 35 godina. Instagram je postao društveni medij koji služi za targetiranje milenijalaca. Čak 32% tinejdžerske populacije smatra da je Instagram najvažnija društvena mreža.

Kao i druge društvene mreže, Instagram omogućava interakciju sa drugim korisnicima. Instagram koristi više od milijardu korisnika (Business Instagram, 2018 a). Upravo mogućnost interakcije i veliki broj korisnika, Instagram čine privlačnim za preduzetnike i velike kompanije. Na Instagramu je prisutno više od 25 miliona preduzetnika, malih i velikih kompanija (Business Instagram, 2018 b).

Kompanije se mogu oglašavati u vidu slika i video-priloga koji se pojavljuju između slika i videa korisnika. Prvo je prodaja oglasnog prostora počela u SAD, a zatim se proširila na čitav svet. U februaru 2016. godine broj kompanija koje su poslovale i na Instagramu dostigao je 200.000, a u martu 2017. godine milion.

Kompanije na instagramu treba prvo da otvore poslovni nalog, a potom da ciljaju potrošače. Dobar pristup je postavljanje oglasa u vidu zadirkivača (teaser) kako bi zainteresovali korisnike Instagrama. Takođe, treba da se povezuju sa korisnicima koji imaju uticaj (tzv. influencersi [eng. *influencers*]) na Instagramu.

Preko *Instagram Insight* panela kompanije mogu direktno da postavljaju slike i video-reklame na Instagramu. Moraju jedino posedovati Fejsbuk stranicu. *Instagram Insight* omogućava kompanijama uvid u broj korisnika do kojih je stigao oglas, njihove impresije i angažovanje korisnika u vezi sa oglasom, kao i demografske karakteristike korisnika.

Tviter je servis za onlajn vesti i društveno povezivanje na kojoj korisnici postavljaju i ostvaruju međusobnu interakciju sa porukama koje se nazivaju „tweets“ (cvrkuti). Sama kompanija o Tviteru kaže: „Twitter je šta se dešava u svetu i o čemu ljudi pričaju upravo sada“ (Twitter, 2018). Tviter postoji od marta 2006. godine. Beležio je konstantno rapidni rast popularnosti. U 2012. godini bilo je 100 miliona korisnika koji su postavljali 340 miliona poruka dnevno. U 2016. godini Tviter je imao 319 miliona aktivnih korisnika, a na dan predsedničkih izbora u SAD poslato je 40 miliona poruka.

Danas postoji 1,3 milijardi naloga na Tviteru, a dnevno se šalje više od 500 miliona poruka (cvrkuta – tvitova) (Twitter, 2012). Prema istraživanjima, Tviter ima oko 280.000 korisnika u Srbiji. Veliki broj korisnika čini preduzetnicima Tviter privlačnim.

Svaka kompanija može lako i brzo postaviti svoj profil na Tviteru i početi da šalje marketinške poruke. Svakako da slanje poruke nije cilj, već privlačenje korisnika. Tviter omogućava preduzetnicima sledeće:

- deljenje informacija i sadržaja,
- interakciju sa potrošačima,
- umrežavanje,
- upravljanje brendom i
- upravljanje reputacijom.

Tviter čet (*Twitter chat*) omogućava preduzetnicima da privuku aktivne korisnike i ostvare interakciju s njima. Aktivni korisnici Tvitera će komentarisati poruke preduzetnika, ali ih i prosledivati. Izbor Tviter četa zavisi od sektora delatnosti kome pripada preduzetnik. U razmeni poruka sa korisnicima, neophodno je brzo odgovaranje i pominjanje sagovornika u novim porukama.

Tviter je posebno značajan za brzo reagovanje na određene nepredviđene okolnosti, za najavu proizvoda ili događaja i za očuvanje reputacije u uslovima kada ona može biti narušena. Istraživanja ukazuju da 78% korisnika Tvitera koji izraze nezadovoljstvo ili žalbu o nekom brendu baš putem ove mreže, očekuje odgovor u roku od sat vremena. Upravo Tviter omogućava preduzetnicima brzo reagovanje na ove situacije.

Jutub (*YouTube*) je društvena mreža koja omogućava deljenje video-sadržaja. Sedište kompanije je u Kaliforniji, u SAD, a nastala je 2005. godine. Gugl (*Google*) je kupio Jutub u novembru 2006. godine za 1,65 milijardi dolara. U februaru 2017. više od 400 sati sadržaja postavljano je na Jutub svakog minuta, a više od milijardu sati sadržaja gledano je svakog dana (*YouTube*, 2018). U avgustu 2018. veb-sajt Jutuba rangiran je kao drugi najpopularniji sajt u svetu od strane *Alexa Internet*, kompanije koja se bavi analizom internet saobraćaja.

Jutub zarađuje na oglašavanju od *Google AdSense*, programa koji targetira (cilja) reklame (ads), prema sadržaju sajta i publike. Preduzetnicima Jutub nudi više mogućnosti za primenu.

Jedan pristup korišćenja Jutuba je oglašavanje u vidu video-klipova koji su najčešće smešteni na početak ili u središte klipova koje prave druge kompanije ili fizička lica. Jutub naziva oglase *TrueView ads*. Ove oglase gledaju potencijalni kupci kada tragaju za video-klipovima na Jutubu.

Kod oglašavanja je neophodno voditi računa da je sadržaj prilagođen interesovanju gledaoca osnovnog video-klipa u koji se umeće reklama. Ljude treba targetirati prema: 1) interesovanjima, 2) godištu, 3) lokaciji i drugim karakteristikama. Takođe, video-reklamu treba osmisliti tako da sa završetkom gledanja podstakne gledaoca na akciju, na primer na gledanje drugih videa na sajtu kompanije.

Drugi pristup je kreiranje besplatnih video-klipova u kojima se detaljnije obrazlažu karakteristike proizvoda, objašnjava se način korišćenja, prilagođavanja proizvoda i sl. Kompanija GoPro je karakterističan primer efikasne upotrebe Jutuba. Ova kompanija je kreirala kanal sa velikim brojem klipova u kojima se objašnjava korišćenje GoPro kamera, daju se saveti i objašnjavaju trikovi koji se ne nalaze u uputstvu za korišćenje. GoPro je počela da pravi video-klipove na Jutubu u decembru 2011. godine i nastavila tokom 2012. godine. To je doprinelo rastu prihoda sa 234,2 miliona dolara u 2011. godini na čak 985,7 miliona dolara u 2013. godini (GoPro, 2018). Dakle, zahvaljujući svom Jutub kanalu, kompanija GoPro je postala uspešna za relativno kratko vreme.

5. Mobilni marketing

Sa sve većom raširenošću pametnih mobilnih telefona i tableta javljaju se nastojanja preduzetnika da se iskoristi i ovaj vid komunikacije i prodaje. Tako nastaje mobilni marketing, odnosno marketing usmeren na korisnike mobilnih uređaja.

Postoje velike razlike u procentima posedovanja „pametnih“ i običnih mobilnih telefona po zemljama. U svetu prednjače Južna Koreja u kojoj čak 94% stanovništva poseduje mobilni telefon, slede Izrael, Australija, Švedska, Holandija, Liban i Španija sa oko 80% stanovništva koje poseduje mobilni telefon (Smartphone ownership, 2018). Šest od deset američkih potrošača je 2014. godine posedovalo „pametni“ telefon, što je pružilo veliku priliku oglašivačima da dopru do potrošača i putem „trećeg ekrana“ (televizor i računar su prvi i drugi ekran) (Mobile marketing, 2014). U SAD čak 95,36% mladih, starosti od 18 do 29 godina, poseduje mobilni telefon (Cell phone users in the US, 2018).

U Srbiji postoji devet miliona korisnika mobilne telefonije (više mobilnih telefona od ukupnog broja stanovnika) (Elektronske komunikacije u Srbiji, 2017: 4).

Mobilni marketing postaje sve važniji oblik interaktivnog marketinga u kojem preduzetnici mogu da koriste: 1) tekstualne poruke, 2) mobilne aplikacije i 3) reklame da se povežu sa potrošačima putem njihovih „pametnih“ mobilnih telefona i tablet računara.

Pomoću mobilnih uređaja, preduzetnici mogu slati individualizirane ili masovne tekstualne poruke u vidu SMS-a. Ovim porukama se potencijalnim potrošačima ukazuje na popuste, na nove proizvode, nove prodavnice i sl.

Reklame se na mobilnim uređajima javljaju na mobilnim sajtovima i mobilnim uređajima prilagođenim društvenim mrežama. Zahvaljujući velikom broju korisnika mobilnih uređaja, reklamiranje putem mobilnih uređaja je isplativo. O tome svedoči i činjenica da su troškovi reklama na mobilnim uređajima u 2018. godini dostigli 75% ukupnih troškova svih digitalnih reklama, odnosno oko 70 milijardi dolara (Mobile Advertising, 2018).

Mobilne aplikacije su mali softverski programi koji mogu da se preuzmu mobilnim telefonima. U poslednje vreme raste interesovanje preduzetnika za primenom mobilnih aplikacija, kao elemenata mobilnog marketinga. Ove aplikacije mogu da obavljaju korisne funkcije: da obezbede razne pogodnosti, društvenu vrednost, podsticaje i zabavu i da poboljšaju život korisnika (Gupta, 2013). Na primer kompanija VW lansirala je svoj model GTI u SAD pomoću aplikacije za *iPhone* koja je u tom periodu preuzeta dva miliona puta za samo tri nedelje (VW Launches Car With iPhone App: Play the Game, Win a Car, 2009).

Mobilni uređaji daju mogućnost preduzetnicima da personalizuju svoje poruke, reklame i aplikacije na osnovu demografskih, geografskih i drugih karakteristika ponašanja potrošača. Time se obezbeđuju relevantnije poruke i bolje targetiranje, uz uštedu ograničeno raspoloživih finansijskih sredstava.

Mobilni uređaji su pogodni za sprovođenje programa lojalnosti. Putem GPS signala moguće je da marketari obavestavaju vlasnika mobilnog telefona kada se nađe u blizini neke prodavnice ili restorana ili drugog poslovnog objekta o ponudama, sniženjima i slično.

6. Zaključak

Preduzetnički marketing opisuje marketing malih firmi i novih preduzetničkih poduhvata. Preduzetnički marketing omogućava preduzetnicima da iskoriste tržišne šanse u uslovima ograničenih resursa.

Preduzetnički marketing podrazumeva inovativnost, proaktivnost, kreativnost i spremnost na prihvatanje rizika.

Ključna specifičnost preduzetničkog marketinga, koja ga razlikuje od tradicionalnog marketinga, jeste nedostatak finansijskih sredstava. Za razliku od velikih kompanija, koje zahvaljujući kapitalu mogu lakše da obezbede prodor na tržište, ekonomiju obima, masovno zadovoljenje potrošača, a pre svega velika ulaganja u različite marketinške aktivnosti, preduzetnici to ne mogu. Preduzetnici raspolažu sa ograničenim finansijskim sredstvima i moraju koristiti pristupe koji daju najbolju vrednost za novac, odnosno omogućavaju uspeh baziran na inovacijama. Upavo digitalni marketing obezbeđuje prednost za preduzetnike.

Niski troškovi i jednostavnost korišćenja čine ključnu prednost digitalnog marketinga. Mala ulaganja u izradu sopstvenog veb-sajta ili prisustvo na društvenim mrežama čine ove oblike digitalnog marketinga veoma primamljivim za preduzetnike. Digitalni marketing faktički briše razliku između finansijski moćnih uspostavljenih kompanija i početničkih preduzetničkih poduhvata. Kao što je ukazano, različiti oblici digitalnog marketinga mogu imati različitu uspešnost u ostvarenju različitih ciljeva marketinških kampanja, od institucionalne i proizvodne promocije do masovnog prilagođavanja i saradnje sa potrošačima u kreiranju proizvoda i usluga. Konačno, bez postojanja veb-sajta ili otvorene stranice na Fejsbuku može se smatrati da kompanija ni ne postoji.

Literatura

- Acs, Z. J. (2008), "Foundations of High Impact Entrepreneurship", *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, Vol. 4, No. 6, str. 535–620.
- Andrew, T. S. and Galak, J. (2012), „The Effects of Traditional and Social Earned Media on sales: A Study of a Microlending Marketplace“, *Journal of Marketing Research*, Vol 49, str. 624–639.
- Aufreiter, N., Boudet, J. and Weng, V. (2014), „Why Marketers Keep Sending You E-mails“, *McKinsey Quarterly*.
- Business Instagram (2018 a), Home page, <https://business.instagram.com> (pristupljeno 07. 07. 2018.)
- Business Instagram (2018 b), Getting Started, <https://business.instagram.com/getting-started/#why-instagram> (pristupljeno 07. 07. 2018.)
- Cell phone users in the US (2018), Share of cell phone users in the United States, by age, <https://www.statista.com/statistics/231612/number-of-cell-phone-users-usa> (pristupljeno 08. 08. 2018.)
- CIM (2015), Marketing and the 7Ps: A brief summary of marketing and how it work, *Chartered Institute of Marketing*.
- Drucker, P. (1993), *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*, HarperBusiness, New York.
- Elektronske komunikacije u Srbiji (2017), Pregled tržišta elektronskih komunikacija u Republici Srbiji, treći kvartal.
- eMarketer (2017) <https://www.emarketer.com/Chart/Average-Time-Spent-per-Day-with-Major-Media-by-US-Adults-2017-hrsmins/211660> (pristupljeno 05. 09. 2018.)
- GoPro (2018), GoPro: One of the Biggest YouTube Success Stories Ever, <http://tubularinsights.com/gopro-youtube-success>, (pristupljeno 17. 08. 2018.)
- Green Paper (2003). *Green Paper: Entrepreneurship in Europe*, Commission of the European Communities, COM(2003) 27 final, Brussels, 21. 1. 2003.
- Gupta, S. (2013). „For Mobile Devices, Think Aps, Not Ads“, *Harvard Business Review*, March, str. 71–75.
- Hauser, J.R. et al. (2009). „Website Morphing“, *Marketing Science*, Vol 28, str. 202–223. Kotler, P. (2005), *According to Kotler*, American Management Association, New York.
- Ireland, R. D. and Webb, J.W. (2007). "A Cross-Disciplinary Exploration of Entrepreneurship Research", *Journal of Management*, Vol. 33, No. 6, str. 891–927.
- Koetler, P., Kartajaya, H. and Setiwan, I. (2010). *Marketing 3.0: From Products to Customers to the Human Spirit*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, NJ.
- Koetler, P., Kartajaya, H. and Setiwan, I. (2017). *Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, NJ.

- Kotler, F. i Keler, K.L. (2017). *Marketing menadžment*, Data Status i Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
- Lee, J. Y. and Bell, D. R. (2013). „Neighborhood Social Capital and Social Learning for Experience Attributes of Products“, *Marketing Science*, Vol. 32, str. 960–976.
- Mark Zuckerberg Unveils Facebook’s New Mission Statement (2017). *Varietyjournal*, <https://variety.com/2017/digital/news/mark-zuckerberg-changes-facebook-mission-1202476176> (pristupljeno 11. 08. 2018.)
- Mobile Advertising (2018). *Mobile Advertising Will Drive 75% Of All Digital Ad Spend In 2018: Here’s What’s Changing*, <https://www.forbes.com/sites/johnkoetsier/2018/02/23/mobile-advertising-will-drive-75-of-all-digital-ad-spend-in-2018-heres-whats-changing/#4392164b758b> (pristupljeno 11.09.2018.)
- Mobile Marketing (2014). *Mobile Marketing Facts 2014*, *Advertising Age*, 14 april 2014.
- Naylor, R.W., Lamberton, C.P. and West, P.M. (2012). „Beyond the „Like“Button: The Impact of Mere Virtual Presence on Brand Evaluation and Purchase Intentions in Social Media Settings“, *Journal of Marketing*, Vol 76, str. 105–120.
- Rogers, D. L. (2016). *Digital Transformation Playbook: Rethink Your Business for the Digital Age*, Columbia University Press, New York.
- Smartphone ownership (2018). *Pew Researc Center*, <http://www.pewglobal.org/2018/06/19/2-smartphone-ownership-on-the-rise-in-emerging-economies> (pristupljeno 10. 07. 2018.)
- Smartphones Shape Habits in Europe (2018). https://www.warc.com/newsandopinion/news/smartphones_shape_habits_in_europe/30470 (pristupljeno 05. 03. 2018.)
- Social Media Stats Serbia (2018). *June 2017 – June 2018*, <http://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/serbia> (pristupljeno 12. 07. 2018.)
- Steel, E. (2009). „Marketers Take Search Ads beyond Search Engines“, *Wall Street Journal*.
- Twitter (2012). “Twitter turns six”, *Twitter*, https://blog.twitter.com/official/en_us/a/2012/twitter-turns-six.html, (pristupljeno 10. 07. 2018.)
- Twitter (2018). *About Us*, https://about.twitter.com/en_us.html (pristupljeno 19. 08. 2018.)
- VW Launches Car With iPhone App: Play the Game, Win a Car (2009). <https://abcnews.go.com/Technology/AheadoftheCurve/vw-launches-car-iphone-app-play-game-win/story?id=8889617> (pristupljeno 10. 04. 2018.)
- YouTube (2018). *youtube.com Traffic Statistics*, (pristupljeno 07. 09. 2018.)

DIGITAL MARKETING

SUMMARY: *Marketing allows entrepreneurs to position themselves successfully in consumer awareness, to be successful competitors, and to satisfy consumer demands profitably. Entrepreneurs can use several marketing strategies, such as relationship marketing, expedition marketing, one-to-one marketing, real-time marketing, and digital marketing. The aim of the paper is to discuss the advantages of digital marketing and certain forms of digital marketing in achieving entrepreneurial goals in the light of limited financial resources. In this paper, we will analyze the developmental stages of marketing. Then we will point to three critical forms of digital marketing: online marketing, social networking on the Internet, and mobile marketing. The main conclusion is that entrepreneurial marketing has a number of specific features arising from financial limitations of financial. Digital marketing does not require significant financial resources allocation and therefore represents an indispensable component of the entrepreneurs' market orientation.*

KEY WORDS: *entrepreneurship, marketing, online, social networks, mobile marketing.*

Tatjana Skakavac¹

UDC 343.91-053.6:004.738.5

Stručni rad

Primljen: 03. 05. 2020.

Prihvaćen: 09. 06. 2020.

UTICAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA POJAVU MALOLETNIČKE DELINKVENCije²

APSTRAKT: Posmatrano kroz istoriju, svako društvo, pogotovo ovo danas, nezamislivo je i nefunkcionalno bez uticaja širokog spektra najrazličitijih oblika ljudskog komuniciranja. To se pre svega odnosi na sve vrste medija čiji se uticaj različito reflektuje na proces formiranja čoveka, na njegove stavove, mišljenja, pa i ponašanje kako u pozitivnom, tako i u negativnom smislu. Upravo zbog toga brojna su kriminološka i psihološka istraživanja koja kontinuirano i sveobuhvatno prate i sagledavaju uticaj sredstava masovne komunikacije na kriminalitet uopšte, kao negativnu društvenu pojavu. Takve teme su sve prisutnije i u stručnim raspravama na mnogim naučnim skupovima i konferencijama stručne javnosti. Donedavno je najveći uticaj na ljude imala televizija sa svojim raznovrsnim programskim šemama i programima, nastojeći da što više pridobije naklonost publike, posebno iz kategorije mlađe populacije. Međutim, nagli razvoj savremenih informacionih tehnologija i sve raznovrsnijih društvenih mreža ne samo da je ozbiljno potisnuo sve druge vidove medijskih uticaja na ljude, već je u potpunosti okupirao skoro celodnevnu pažnju posebno mladih ljudi. Zbog toga će se u ovom radu ukazati na etiološki uticaj društvenih mreža na pojavu i oblike maloletničke delinkvencije.

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

² Rad je nastao iz projekta „Interpersonalne veštine i digitalni mediji kao prediktori karijerne adaptabilnosti“ broj 142-451-2265/2019, koji je finansiran od strane Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost, Novi Sad.

KLJUČNE REČI: maloletnička delinkvencija, internet, društvene mreže, mediji, maloletnici

1. Uvod

Poznato je da masovni mediji igraju značajnu ulogu u procesu formiranja čoveka, utiču na njegovo ponašanje, mišljenje, stavove i takoreći oblikuju njegovu svakodnevnu šemu života i rada, a to čine kako u pozitivnom, tako i u negativnom smislu. Svakako da je nesporan pozitivan uticaj medija, posebno na mlađu populaciju i on je veoma značajan u svakom društvu. Uz pomoć medija, ljudi se obrazuju, vaspitavaju, uče pozitivnim vrednostima i informišu i pruža im se mogućnost da budu u toku svih naprednih domaćih i svetskih zbivanja, trendova i odnosa, kako na društvenom, tako i na ekonomskom, političkom, zdravstvenom, poslovnom, sportskom i svakom drugom planu. Zato je savremeno društvo nezamislivo i faktički nefunkcionalno bez postojanja najšireg spektra raznih vrsta izvora komunikacija i njihovog uticaja na ljudsko ponašanje. U pitanju je stalan, kontinuiran proces apsorbovanja određene količine vrlo raznovrsnih informacija i percepcija kroz koje čovek nepobitno svakodnevno prolazi.

Sredstva masovnih komunikacija, televizija, radio, novine, filmovi, romani, internet i druga, u neprestanoj trci za senzacionalizmom ne libe se od objavljivanja monstruoznih zločina iako su upoznati sa činjenicom da u velikoj meri utiču na svest ljudi, naročito maloletnika. Prezentovanjem sadržaja koji su prepuni zločina, kriminala, krvi, bezobzirnog nasilja, mediji definitivno utiču i na brojna delinkventna ponašanja mladih ljudi. Maloletna populacija provodi dosta vremena u gledanju televizijskih programa, pa pojedine scene ostaju u njihovoj podsvesti. Gledanje vestern filmova, trilera, čitanje krimi-romana, horor filmova, izaziva u mladima potrebu oponašanja junaka iz filmova i romana. Televizija, radio i štampa vrlo često donose informacije o stravičnim zločinima koji su se desili širom sveta, ukazujući na neviđenu drskost i brutalnost zločinaca. Sve to ostavlja neizbrisiv trag na jedan broj mladih ljudi kod kojih se rađa ideja o postupanju po modelu koji

su mu mediji ponudili. Razvojem informacionih tehnologija i velikog broja različitih društvenih mreža sve to dobija na težini, jer se mladom čoveku nudi mnogo više informacija o kriminalu i nasilju. Krajnja reakcija lakomislenih pojedinaca, osobenjaka, frustriranih osoba i jeste oponašanje zločinaca za koje su čuli iz medija, te vršenje zločina. Donedavno je televizija imala najjači uticaj na mlade ljude. Međutim, u poslednjih dvadesetak godina taj primat su preuzeli internet i brojne društvene mreže.

U savremeno doba, zahvaljujući naglom razvoju i pokretanju brojnih društvenih mreža, svi drugi mediji su znatno potisnuti u drugi plan, posebno kod mladih ljudi. Društvene mreže i razne aplikacije za onlajn (eng. *online*) komunikaciju postali su neizostavni deo našeg svakodnevnog života i rada. Fejsbuk (*Facebook*), Tviter (*Twitter*), Jutub (*YouTube*), Instagram i druge savremene društvene mreže, koje niču kao pečurke, već odavno su neodvojivi deo svakodnevice, posebno onih mlađeg uzrasta. Njihov radni dan počinje i završava se na društvenim mrežama, pri čemu dnevno apsorbuju ogroman broj najrazličitijih informacija iz svih oblasti društvenog života. Sve to u kontinuitetu ostavlja neizbrisiv trag i uticaj na svakog čoveka. Tako su društvene mreže, čiji broj raste iz dana u dan, preuzele ulogu klasičnih medija i postale omiljeni vid komunikacije u svakom pogledu. U daljem delu ovog rada daje se kratak osvrt na suštinu, značaj i osnovne karakteristike najznačajnijih i trenutno aktuelnih društvenih mreža.

2. Najznačajnije društvene mreže danas

Društvene ili socijalne mreže su onlajn veb-servisi koji korisnicima omogućavaju raznovrsne vidove komunikacije i mogućnost lične prezentacije. Prisutnost na većini društvenih mreža je besplatna. U današnje vreme je skoro nemoguće zamisliti internet poslovanje ili promociju bez prisustva na društvenim mrežama. Društvene mreže mogu biti odličan način kako da posetioce najbolje i najbrže informišete o značajnim događajima, aktuelnim promocijama i novostima vezanim za vaše poslovanje ili za proizvode ili usluge koje nudite. Značajan uticaj na uspeh vašeg poslovanja ili na vašu promociju doprineće vaša kreativ-

nost i redovna aktivnost na društvenim mrežama. Veoma je bitno da ne zapostavite ovaj vid promocije i marketinga koji će vam za minimalno ulaganje (vreme i novac) doneti neverovatne rezultate. (Preuzeto 02. 05. 2020. sa <https://atec.rs/sta-su-drustvene-mreze/> Autor Slađana Krstić – Šta su društvene mreže)

Brojne društvene mreže su na raspolaganju ljudima u ovo savremeno vreme. Njihov broj se stalno povećava i dostupne su svima. Sve one imaju svoje specifičnosti po kojima se razlikuju od drugih i kojima nastoje da privuku prevashodno mlade ljude.

Istorijski posmatrano, godine 1994. kreiran je sajt **Geocities**, preteča današnjih društvenih mreža. Sajt je dozvoljavao korisnicima da kreiraju svoje veb-stranice, grupišući ih u skladu sa sadržajem. Nakon njega, nastali su novi sajtovi – **SixDegrees**, **Classmates**, **Hi5**, **Friendzy**. Popularnost društvenih mreža je rasla sve više i više, a to je dovelo i do sledećeg velikog stupnja u razvoju ovog internet fenomena. Prva moderna društvena mreža je bio **Friendster**. Veoma sličan današnjem konceptu društvenih mreža, koristio je koncept „krugova“ prijatelja i u roku od tri meseca od svog nastanka imao je 3.000.000 korisnika. Nakon toga usledio je **MySpace**, društvena mreža koja je dominirala internetom od 2005. do 2008. godine. Juna 2006. godine ta mreža je u Sjedinjenim Američkim Državama imala više poseta nego Gugl.

Fejsbuk (*Facebook*) je na internet istupio 2004. godine i za samo četiri godine uspeo je da osvoji svet i postane najveća društvena mreža. Uspešnim akvizicijama (*WhatsApp*, *Instagram*, *Oculus VR* itd.), ova kompanija zadržava svoje mesto u svetu društvenih mreža, šireći svoj uticaj na mobilne tehnologije i virtuelnu realnost. Fejsbuk je u današnje vreme jedna od najpopularnijih društvenih mreža, a posedovanje naloga se podrazumeva i dok se nešto značajno ne promeni u svetu društvenih mreža, a to se realno može očekivati, Fejsbuk će držati apsolutni primat u međusobnim komunikacijama ljudi. Fejsbuk nudi brojne mogućnosti za unapređivanje čovekovog života kako na ličnom, tako i na poslovnom planu.

Instagram je veoma interesantna društvena mreža koja sve više sliči svom starijem bratu – Fejsbuku. Specifičnost Instagrama je fokusiranost na fotografije, pri čemu je propratni tekst bitan, iako je on samo dodatak uz fotografiju. Ovu društvenu mrežu najviše prate mlade žene

zainteresovane za modu, fitnes, kao i poznate ličnosti. Dobra strana Instagrama je što nije neophodno da se i lično bude prisutan na mreži, s obzirom na njegovu otvorenu formu.

Tviter (*Twitter*) je lansiran 2006. godine. Uprkos popularnosti, on polako gubi svoj uticaj povlačeći se pred Instagramom. Ova društvena mreža nikad neće imati efekat i masovnost kao Fejsbuk, ali zato može imati određeni uticaj. Tviter u Srbiji je pre svega mesto za takozvane tviteraše koji sebe smatraju „influenserima“. Kod nas je komunikacija na Tviteru manje bitna od komunikacije na Fejsbuku i Instagramu, ali je popularan kod tzv. društvene elite. Mnoge javne ličnosti visokog nivoa koriste ovu društvenu mrežu za sopstvenu promociju i nametanje svojih stavova. Tvitovi su posebno pogodni za brze i značajne objave i informacije koje poboljšavaju imidž samog tviteraša. Važno je napomenuti da je Tviter mnogo popularniji na svetskom nivou, nego u našem okruženju, gde mnogi prate poznate ličnosti i njihove kratke objave iz privatnog i javnog života.

Snepčet (*Snapchat*) je od svih uticajnih društvenih mreža najmlađi, ali je trenutno veoma popularan. Specifičnost ove društvene mreže je što u startu nije ni imala ambicije da bude mreža, već je njen cilj bio u kreiranju fotografija koje će nestati po viđenju. Interesantna početna ideja se pretvorila u multimilionsku kompaniju koja je najpopularnija među mlađim ljudima. Ukoliko se ciljna grupa odnosi na mlade, ova mreža je apsolutno neophodna, jer je u ovoj demografskoj grupi popularnija i od Fejsbuka i od Instagrama. Ovo i zbog činjenice što većina korisnika starijih od trideset godina ovu društvenu mrežu smatra nepotrebnom. U tome i jeste prednost ove mreže, jer možete biti sigurni da su vašu poruku videli samo mladi. Ako se tako posmatra stvar, Snepčet dobija prioritet uz Instagram, dok Fejsbuk ostaje na trećem mestu.

LinkedIn, popularno nazvan poslovni Fejsbuk, nudi nešto drugačiji fokus u promociji, jer je bitan u poslovnom svetu. Zato se u Srbiji ova mreža tretira kao dodatni CV koji će značiti pri odluci o zapošljavanju. U poslovnom svetu, ako imate nalog na ovoj mreži, stićete poštovanje od strane poslovnih partnera i klijenata. Za razliku od drugih društvenih mreža, koje su više okrenute potrošačima, LinkedIn je usmeren prema poslovnim partnerima, čime se stiže imidž i poštovanje, što mu je i primarni cilj.

Jutub (*YouTube*) je trenutno možda i najznačajnija društvena mreža, iako nije društvena mreža u klasičnom smislu, sa svojim velikim mogućnostima komunikacije. Glavna prednost su, naravno, video-klipovi, koji nude veliku vidljivost i brojne mogućnosti. Za razliku od „uticajnih tviteraša“, jutuberi su uticajni i vode glavnu reč u svojoj ciljnoj grupi (u većini mladi do 18 godina). Snimanje video-klipova, koji će na originalan način prezentovati ono što želimo (proizvod ili uslugu), druga je aktivnost ove društvene mreže. Kreativnost će biti nagrađena „subovima“ („pretplaćivanjem“ na vaš kanal) i „šerovima“. Osnovni cilj rada na Jutubu je da se obezbedi adekvatna kreativnost promocije video-materijala, čime će se obezbediti veća posećenost vašeg kanala. Ovakav vid promocije se veoma isplativ, ali zato zahteva najviše pripreme i ulaganja resursa u kreiranje sadržaja.

3. Pojam i karakteristike maloletničke delinkvencije

U krivičnom pravnom smislu, pod maloletnim licem se podrazumeva svaka osoba koja nije navršila 18 godina života. U istom smislu, pod pojmom deteta podrazumeva se svaka osoba koja nije navršila 14 godina života. Maloletnik je svako lice koje je navršilo 14 godina života, a nije navršilo 18 godina života. Pritom, mlađi maloletnik je svaka osoba koja je navršila 14 a nije navršila 16 godina života, dok je stariji maloletnik svaka osoba koja je navršila 16 a nije navršila 18 godina života.

Maloletničku delinkvenciju možemo posmatrati u užem i širem smislu. „Maloletnička delinkvencija u užem smislu podrazumeva kršenje krivičnopравnih normi, odnosno vršenje krivičnih dela od strane maloletnih lica koja nisu navršila 18 godina života. U širem smislu, pored kršenja krivičnih i drugih pravniх normi, maloletnička delinkvencija obuhvata i ponašanja maloletnika kojima se krše moralne norme određenog društva. Ovaj pojam obuhvata sva devijantna ponašanja dece i maloletnika (skitnja, bežanje od kuće, bežanje iz škole, napuštanje škole, pušenje, konzumiranje alkohola i narkotika, te druga antisocijalna ponašanja).“ (Skakavac, 2015: 18)

Bitni kriterijumi na osnovu kojih bismo mogli klasifikovati takva ponašanja maloletnih lica su: 1) odstupanje od uobičajenog ponašanja

većine ostalih ljudi slične životne dobi i sličnih sociokulturnih vrednosti; 2) štetnost i/ili opasnost takvog ponašanja – kako za lice koje ga manifestuje, tako i za okolinu i 3) nužnost dodatne i/ili društvene intervencije usmerene prema dotičnom licu i/ili njegovoj okolini bez koje nije verovatno da će dotično maloletno lice uspeti da savlada ponašanje koje manifestuje (Skakavac, 2015:18).

U većini zemalja u svetu, u odnosu na ukupan kriminalitet, maloletnička delinkvencija je po obimu značajno zastupljena (15–20%), a u poslednjih 20–30 godina beleži i tendenciju stalnog rasta. Pored toga što je maloletnički kriminalitet u porastu, on ispoljava i određene karakteristike i to: 1) u stalnom je porastu; 2) javlja se u novim, težim i složenijim oblicima; 3) sve više ga karakteriše nasilje, svirepost, grubost, bahatost, beskrupuloznost; 4) grupno vršenje krivičnih dela je sve prisutnije; 5) sve češće se javlja u organizovanim oblicima; 6) recidivizam maloletnika je u porastu i dr. (Skakavac, 2015: 13) U strukturi krivičnih dela najzastupljeniji je imovinski kriminalitet. Značajno je napomenuti da je broj maloletnika recidivista (povratnika u vršenju krivičnih dela) u porastu i kreće se u rasponu od 10% do čak 17%.

3.1. Oblici delinkventnog ponašanja mladih

Za razliku od punoletnih osoba, maloletna lica imaju sasvim drugačiju strukturu ličnosti zbog svoje nedovoljne fizičke i psihičke razvijenosti. Takođe, u odnosu na punoletne, odrasle osobe, maloletnici sasvim drugačije reaguju na određena dešavanja u socijalnom okruženju. Oni nailaze na brojne izazove, iskušenja, nove događaje, a njihova reakcija je najčešće plod njihove nepromišljenosti, nezrelosti, brzine, siline, želje da se dokažu u takvim situacijama. Takva je situacija i kada je u pitanju vršenje krivičnih dela i prekršaja od strane ove kategorije lica. I na kraju, pod uticajem raznih savremenih društvenih mreža, mladi rezonuju sasvim drugačije u odnosu na odrasle, vrlo često potpuno nepromišljeno i lakomisleno, prihvatajući apriori sve što im se nudi.

Postoji više podela prestupničkog ponašanja mladih, koje se zasnivaju na oblicima ispoljavanja prestupničkog ponašanja, kao i na društvenoj opasnosti. U stručnoj literaturi, najčešća podela prestupni-

kog ponašanja mladih je na: 1) preddelinkventno – svako ponašanje koje pozitivnim krivičnim zakonodavstvom nije inkriminisano kao krivično delo, ali predstavlja kršenje određenih moralnih normi i 2) delinkventno ponašanje mladih – koje se odnosi na svako ponašanje koje je inkriminisano normama materijalnog krivičnog prava (Bošković, 2007: 7). Jedna od najčešće korišćenih klasifikacija delinkventnog ponašanja mladih podrazumeva tri osnovne kategorije: 1) prestupi moralnih normi; 2) prestupi prekršajnih normi i 3) prestupi krivičnopravnih normi (Krstić, 2009: 70). Međutim, ako želimo da sagledamo ukupno delinkventno ponašanje mladih, onda ovu klasifikaciju možemo delimično i proširiti. Tako posmatrano može se reći da postoje četiri osnovne forme delinkventnog ponašanja maloletnih lica i to: 1) kršenje moralnih normi; 2) sociopatološke pojave; 3) prekršajno ponašanje i 4) vršenje krivičnih dela (Skakavac, 2015: 22).

3.2. Kršenje moralnih normi

„Maloletna lica često ispoljavaju ponašanja koja nisu pravno definisana kao prekršaji ili inkriminisana kao krivična dela, niti se odnose na najčešće sociopatološke pojave (alkoholizam, narkomanija, prosjačenje, skitničenje, kockanje i slično). U pitanju su ponašanja kojima se krše uobičajene norme ponašanja u društvu i koje zbog toga podležu moralnoj osudi društvene zajednice. To su ponašanja koja su u suprotnosti sa moralnim normama određenog društva, a uslovljena su, kako subjektivnim tako i objektivnim društvenim faktorima. Takva ponašanja se najčešće identifikuju kao asocijalna, antisocijalna ili nemoralna ponašanja, a uglavnom se ispoljavaju u vidu nekorektnog, drskog, bezobzirnog, potcenjivačkog i nepristojnog odnosa prema socijalnom okruženju (vršnjacima, roditeljima, starijima, nastavno-vaspitnom osoblju itd.).“ (Skakavac, 2015: 22)

To su, u suštini, neka prva negativna ponašanja mladih, kao što su: neposlušnost i nevažavanje roditelja, nastavnika ili starijih osoba, bežanje iz škole i izbegavanje nastave, nepristojno ophođenje prema drugima, dobacivanje, razne telesne grimase, pljuvanje, dobacivanje, remećenje redovnih aktivnosti drugih, izbegavanje uobičajenih obaveza

poput održavanja lične higijene i urednosti i slično. Ukoliko se ovakva ponašanja ispoljavaju učestalo i u kontinuitetu, vrlo brzo će prerasti u određene sociopatološke pojave, a zatim i u vršenje prekršaja i krivičnih dela. Upravo zbog toga, mnogi stručnjaci ovakve oblike ponašanja mladih tretiraju kao predvorje kriminalnog ponašanja.

3.3. Sociopatološke pojave

Kršenje moralnih normi ponašanja je, po pravilu, uvod u nastajanje pojedinih sociopatoloških pojava. Kriminolozi, psiholozi, pedagozi, socijalni radnici i drugi stručnjaci koji se bave izučavanjem mladih ukazuju na brojne sociopatološke pojave kod ove populacije koje ostavljaju drastične posledice na njihov razvoj. U tom smislu, oni posebno apostrofiraju alkoholizam, narkomaniju, kockanje, prostituciju, skitničenje, prosjačenje, sitne krađe i drugo.

Povezanost alkoholizma sa delinkvencijom danas uopšte nije sporna. Mnogi autori ukazuju na to da povećana količina alkohola u krvi izaziva agresivno ponašanje, koje kod mladih ima za posledicu izvršenje krivičnih dela iz sfere nasilničkog kriminaliteta, što ponekad doводи i do najtežih posledica.

Narkomanija je danas univerzalna pojava, rasprostranjena je svuda u svetu, poprima zabrinjavajuće epidemijske razmere i u stalnom je porastu. Prema nekim procenama, u svetu ima oko 200 miliona zavisnika od droga. Najveći potrošači su bogate, industrijski razvijene zemlje i urbanizovane sredine. Od svih sociopatoloških pojava, narkomanija je u najtešnjoj vezi sa kriminalnim ponašanjem. Kriminalitet narkomana se može tumačiti na dva načina – kao kriminalna radnja narkomana da bi došli do droge ili kao kriminalitet narkomana pod uticajem droge.

Skitničenje i prosjačenje su ozbiljan društveni problem, posebno u situacijama kada te pojave dobijaju na masovnosti, kao što je slučaj u siromašnim zemljama, u koje računamo i naše društvo. U pitanju su negativne društvene pojave u kojima su najzastupljenija maloletna lica, naročito deca. Što se tiče skitničenja, najčešće se radi o licima koja su odbačena u svojoj socijalnoj sredini, bez socijalnih veza i porodičnog doma, bez materijalnih sredstava, zbog čega su često prinuđeni i na pro-

sjaćenje i vršenje imovinskih krivičnih dela. Prosjaćenje je veoma blisko maloletnim skitnicama, kao način rešavanja egzistencije i prosjaci se, po pravilu, regrutuju iz kategorije skitnica. Skitnice i prosjaci predstavljaju ozbiljan socijalni problem, jer je njihovo ponašanje u osnovi asocijalno a ponekad i antisocijalno. Međutim, skitničenje i prosjaćenje su često povezani s kriminalitetom, jer im je društvena i psihološka osnova ista, a njihova propratna pojava su tzv. skitničarski delikti (Krstić, 2009: 151–152).

Prostitucija je najstarija pojava socijalne patologije i zbog toga predstavlja ozbiljan problem koji se u raznolikim formama manifestovao u svim istorijskim periodima razvoja ljudskog društva. Ta izuzetno rasprostranjena i društveno štetna pojava ima specifičan kriminogeni karakter i s njom su povezane brojne kriminalne delatnosti, do sfere organizovanog kriminalnog delovanja. Nažalost, danas su u ovoj pojavi veoma zastupljena maloletna lica kako ženskog, tako i muškog pola. Mnogi autori s pravom smatraju da je prostitucija predvorje kriminaliteta.

Kockanje je, kao sociopatološka pojava, posebno štetno za društvo, posebno za maloletnu populaciju, jer dovodi do očigledne društvene degradacije pojedinaca u svakom društvu. Danas je u tu pojavu uvučena armija mladih ljudi, prvenstveno muškog pola, koji provode dane i sate u raznim kladionicama, igraonicama i sličnim objektima koji su široko rasprostranjeni, posebno u velikim gradovima. S obzirom na to da su kroz takvu vrstu „igre“ u opticaju veće količine novca, logično je da su tu prisutni i razni oblici kriminalnog ponašanja, počev od krađa, prevara, razbojništava i slično. Da bi došli do novca, mnogi patološki kockari su spremni na razne oblike kriminalnog delovanja, pa i onih u kojima ubistva nisu retka pojava.

3.4. Prekršajno ponašanje

U odnosu na krivična dela, prekršaji imaju manju društvenu opasnost. Međutim, oni mogu da imaju iste, ako ne i teže posledice po maloletna lica koja ih vrše ili koja su žrtve vršenja prekršaja. Vaspitno zapušteni maloletnici su skloni vršenju različitih oblika prekršaja, kao što su svađa, vika, tuča, izazivanje tuče, galama, nepristojno ponašanje, vređanje, omalovažavanje, vršenje fizioloških potreba i pokazivanje polnog

organa, neovlašćeno prikupljanje dobrovoljnih priloga, pretnje fizičkim napadom, kockanje, upotreba pirotehničkih sredstava, uznemiravanje građana bukom, neovlašćeno nošenje oružja, opasnog oruđa, uživanje droge, prostitucija, ispisivanje grafita, ograničenje kretanja na određenom prostoru, lažno predstavljanje, ometanje državnih organa u vršenju javnih funkcija, prosjačenje, ugrožavanje prolaznika, držanje opasnih životinja bez nadzora, nepropisan prelazak preko ulice, upravljanje automobilom pre sticanja prava na upravljanje i slično.

3.5. Vršenje krivičnih dela

Vršenje krivičnih dela spada u najtežu vrstu prestupničkog ponašanja mladih koja je inkriminisana pozitivnim krivičnim zakonodavstvom. Može se konstatovati da broj izvršenih krivičnih dela od strane maloletnih lica ima značajno učešće u ukupnom kriminalitetu i na području Republike Srbije kreće se između 10% i 15% od ukupnog kriminaliteta na godišnjem nivou. Poslednjih nekoliko godina maloletnička delinkvencija ima tendenciju porasta, sve je veći broj maloletnih izvršilaca, kao i broj izvršenih krivičnih dela. Zabrinjava i struktura izvršenih krivičnih dela koje vrše maloletnici, a posebno je indikativan porast broja krivičnih dela sa elementima nasilja prema drugim licima, te uz upotrebu hladnog ili vatrenog oružja prilikom vršenja krivičnog dela.

Nasilničko ponašanje, teške i lake telesne povrede, krađe i teške krađe, razbojništva i drugo sve su češći u arsenalu kriminaliteta maloletnika. Nasilnički kriminalitet i nasilje posebno dolaze do izražaja kod raznih navijačkih grupa među čijim pripadnicima se ističu dokazivanje pred drugima i ispoljavanje sile kao merila junaštva i imidža posebne vrednosti. Masovne tuče navijača i njihovo zakazivanje putem raznih društvenih mreža, zatim uticaj medija koji to nasilje stalno potenciraju i druga slična ponašanja značajno doprinose povećanju maloletničkog nasilja. Posledice takvih dešavanja su vrlo često telesne povrede različitog intenziteta, uglavnom kod više lica, a neretko i smrt nekog od učesnika. Uostalom, mnogo učesnika u obračunima navijača u toku jedne godine bude teško povređeno ili ubijeno. Posebno su izraženi problemi koji se odnose na pojavu učestalih tuča u školama, pogotovo između velikih grupa maloletnika koji u te tuče idu grupno organizovani, zatim

problem slabe zainteresovanosti nastavnog kadra za maloletničku problematiku, kao i evidentan porast agresivnosti kod maloletnika, te sve niža starosna granica maloletnika koji čine prekršaje, krivična dela ili dolaze u konflikte, bilo sa vršnjačkom populacijom, bilo sa nastavnim osobljem.

4. Uticaj sredstava masovne komunikacije na ponašanje mladih

Poznato je da mediji igraju značajnu ulogu u procesu formiranja čoveka kako u pozitivnom, tako i u negativnom pravcu. Pozitivan uticaj medija nije sporan i on je veoma značajan u svakom društvu. Svako društvo, pogotovo ovo u savremeno doba, nezamislivo je i nefunkcionalno bez uticaja širokog spektra raznih vrsta izvora komunikacija i uticaja na koje ljudski vid i sluh neizostavno reaguju. To je jedan stalan, kontinuiran proces kroz koji svaki čovek svakodnevno prolazi, pri čemu neko više a neko manje apsorbira određenu količinu različitih informacija i zapažanja. Moćni mediji su u funkciji otvorenih uticaja na funkcionisanje jednog društva.

Kad mediji podstiču kod dece učenje, razvijaju nadarenost, ističu lepo ponašanje, naglašavaju kao pozitivne vrednosti poslušnost, veru i rad, tada vrše svoju pravu funkciju (Skakavac, Simić, 2008: 2). Dakle, kada se putem ovih savremenih sredstava masovne komunikacije ostvaruju informativna, obrazovna, vaspitna, kulturna, zdravstvena, sportska, ekološka ili bilo koja druga pozitivna društvena funkcija, onda su ta sredstva veoma značajna i neophodna za svako društvo.

U eri revolucije u razvoju informacionih tehnologija, kakvu imamo danas, ogroman je broj mladih koji se nalaze na raznim društvenim mrežama i koji dnevno ostvaruju veliki broj komunikacija sa svojim okruženjem, porodicom, vršnjacima, školskim drugovima, prijateljima, rođacima, ali i sa velikim brojem potpuno nepoznatih lica koja su im putem društvenih mreža dostupna.

Međutim, uticaj medija na čoveka može biti i negativan. Sredstva masovnih komunikacija se u neprestanoj trci za senzacionalizmom ne libe od objavljivanja monstruoznih zločina, iako su upoznati sa činjenicom da u velikoj meri utiču na razvijanje svesti pre svega kod maloletnika, na sadržaj njihovih misli i u krajnjem slučaju na njihova kriminalna

dela prezentovanjem sadržaja koji su prepuni zločina, kriminala i krvi. U ovo savremeno vreme maloletna populacija provodi dosta vremena u praćenju društvenih mreža i gledanju televizijskih programa. Gledanje vestern filmova, trilera, čitanje krimi romana i onoga što se naziva šundom izaziva kod mladih potrebu da oponašaju junake iz filmova i romana. Epilog u pojedinim situacijama budu zločin i nasilje. Prisutnost nasilja u medijima, ne samo u filmu i na televiziji, nego i u kompjuterskim igricama, nepobitna je činjenica. Psiholozi, pedagozi, defektolozi i drugi stručnjaci neprestano ukazuju i ponavljaju o kakvoj je opasnosti reč. Naučno je dokazano da maloletnici koji žive u sredinama (područjima) sa izraženom stopom nasilja više i češće potpadaju pod negativne uticaje kriminalističkih filmova i šund literature u odnosu na sredine sa manjom stopom kriminaliteta.

Mediji i medijski kriminalitet su nezaobilazna tema savremene kriminološke literature. Sa ogromnim porastom sredstava masovne komunikacije došlo je i do povećanja njihovog uticaja na mišljenje i stavove građana. Masovni mediji podrazumevaju sve vidove prenošenja informacija, kao što su štampa, radio, televizija, film i slično. Masovni mediji se mogu definisati kao sredstva masovnih komunikacija različite tehničke i funkcionalne sadržine nastali u vreme i za potrebe masovnog društva. U pitanju je raznovrsna i masovna struktura tehničke, organizacione i kadrovske prirode i potencijala informisanja, uticaja, propagande i drugih vidova komunikacije u savremenom svetu čije su prostorne mogućnosti dostupnosti uticaja praktično neograničene (Bošković, 2003: 212).

Međutim, pored niza pozitivnih strana, sredstva masovne komunikacije kroz prezentaciju sadržaja koji apostrofiraju nasilje, kriminalitet, lagodan život bez rada i slično mogu vršiti i vrše negativan uticaj na mlade. Tome dodatno pogoduju promene u psihofizičkom razvoju mladih, njihova potreba za istraživanjem novog i nepoznatog.

Negativan uticaj medija na maloletničku populaciju ispoljava se na sledeće načine: 1) maloletnici prihvataju vrednosti koje im se nude putem medija i padaju pod njihov uticaj; 2) mladi se identifikuju, imitiraju i oponašaju devijantne grupe ili pojedince; 3) već formirani kriminalci ih podstiču na izbor sredstava i metoda za izvršenje delikata (uče se kriminalne tehnike); 4) maloletnici i deca se podstiču na nasilje

i agresivnost (Bošković, 2007: 227). Negativan uticaj se vrši putem prezentovanja onih sadržaja koji, iz komercijalnih i drugih razloga, favorizuju nasilje, brutalnu snagu, kriminalitet i druge amoralne postupke. Tome svakako doprinosi okolnost da kod mladih, s obzirom na to da se nalaze u procesu razvoja, nije u dovoljnoj meri razvijeno kritičko mišljenje i drugi pozitivni kvaliteti kao unutrašnji ili lični „cenzori“ pomenutih sadržaja (Jašović, 1991: 252).

5. Negativan uticaj interneta i društvenih mreža na maloletnu populaciju

U odnosu na tradicionalna sredstva masovne komunikacije, internet i brojne društvene mreže, koje se naročito od početka ovog veka u nizu pojavljuju, preuzimaju primat kada je u pitanju uticaj na čoveka i njegovo ponašanje. Značajno su potisnuli sve druge medije u drugi plan, pa i televiziju koja je donedavno bila ključni izvor informacija za čoveka i na njega u tom informativnom delu ostvarivala najveći uticaj. Ovi mediji vrše snažan uticaj u procesu formiranja svake osobe u pozitivnom ili negativnom pravcu.

Iako su korisnici brojnih društvenih mreža raznovrsni kada su u pitanju pol, starost, obrazovanje i drugo, ove mreže najveći uticaj ostvaruju na mlade ljude. Mladi ljudi su radoznali, željni novih izazova i svih savremenih modaliteta razvoja informacionih tehnologija i vrlo lako postaju njihovi stalni pratioci i klijenti. Zato su ova sredstva masovne komunikacije posebno značajna za mlade jer se pomoću njih prenose informativni, edukativni i zabavni sadržaji i na taj način se udovoljava potrebama i zahtevima mladih da budu šire informisani o raznim pitanjima.

Patološka upotreba interneta je relativno nov pojam, međutim, on je široko rasprostranjen u stručnim krugovima gde se vodi rasprava o tome da li se radi o zavisnosti ili ne. Ono što je karakteristično kada se priča o upotrebi interneta jeste nemogućnost kontrole korišćenja računara, ne samo interneta, nego onih aktivnosti koje se na internetu sprovode. „Korisnici ne postaju zavisni od interneta po sebi, već od određenih aktivnosti koje tim putem obavljaju.“ (Yaung, Kimberli, 1996)

Istraživanja pokazuju da mladi za računarom i na društvenim mrežama dnevno provode u proseku od četiri do šest časova. Sve to ponekad dovodi do promena u njihovom ponašanju i do zanemarivanja osnovnih potreba, kao što su one za hranom, pićem, higijenske navike i slično. Dolazi do promena u ponašanju, u smislu da osoba postaje netolerantna, svadljiva, brzo se naljuti i iznervira, počinje da laže o tome koliko u stvari vremena provodi za računarom, gubi neke realne društvene kontakte u svakodnevnom životu i povlači se. Može čak da dođe i do gubitka školovanja, jer dolazi do toga da pojedinci ne obavljaju više svoje obaveze i ne mogu da isprate taj ritam koji se od njih zahteva. Problem se razvija tako što se vreme provedeno na internetu i na mrežama povećava. Tim povećanjem dolazi do svih ovih posledica, u smislu povlačenja iz nekih socijalnih komunikacija, do problema na planu komuniciranja sa roditeljima, dolazi čak i do pojave simptoma depresije. Krug se zatvara tako što oni tu depresiju u stvari „leče“ time što će biti na internetu i na društvenim mrežama i time povećaju vreme koje se provodi na internetu.

Pored toga, roditelji ne posvećuju dovoljno pažnje deci, ne kontrolišu upotrebu računara i interneta u potpunosti, nisu upućeni u aktivnosti svoje dece na društvenim mrežama, ne pričaju sa decom u dovoljnoj meri i problem se dalje samo produbljuje. Bilo bi dobro kada bi roditelji više vremena provodili u komunikaciji sa svojom decom, posebno u pogledu dogovora u vezi sa tim koliko će vremena deca provoditi na internetu, šta rade na društvenim mrežama, s kim su u dnevnoj komunikaciji, da im skrenu pažnju na pozitivne strane interneta i društvenih mreža. Važno je i da zajedno istražuju internet i da se identifikuju prednosti ovog vida komunikacije, u smislu podsticanja kreativnosti ili istraživačkog duha. Istovremeno je neophodno i stalno ukazivanje na sve opasnosti i negativne posledice na koje se može naići korišćenjem interneta i društvenih mreža. Važno je uključiti se u aktivnosti koje dete obavlja na dnevnom nivou, pri čemu treba da se postigne dogovor o vremenu koje će dete moći da provodi na internetu i društvenim mrežama.

6. Neki primeri uticaja društvenih mreža na delinkventno ponašanje mladih

Radi ilustracije uticaja interneta i društvenih mreža na delinkventno ponašanje maloletnika, evo nekoliko tipičnih primera:

1) *Maloletnici preko društvenih mreža navodili na drogu*

Pripadnici Službe za borbu protiv kriminala i Odeljenja za borbu protiv visokotehnološkog kriminala Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije krajem marta 2018. identifikovali su dvojicu maloletnika starih 17 godina koji su koristeći društvene mreže izvršili krivično delo omogućavanje uživanja opojnih droga. Postoje osnovi sumnje da su njih dvojica navedeno krivično delo izvršili na taj način što su u dužem vremenskom periodu sa Instagram profila „drogasrbija“ postavljanjem fotografija i komentara na kojima se nalaze nedozvoljene supstance navodili druge na uživanje opojnih droga. Sumnja se, takođe, da su ovi maloletnici napravili, održavali i uređivali pomenuti Instagram profil. Po nalogu Tužilaštva za visokotehnološki kriminal, protiv njih su podnete krivične prijave u redovnom postupku (http://www.rtv.rs/sr_lat/hronika/maloletnici-preko-drustvenih-mreza-navodili-na-drogu_905798.html, preuzeto 02. 05. 2020. godine).

2) *Tuče učenika osnovnih i srednjih škola najavljene preko društvenih mreža*

Masovne tuče maloletnika zakazane putem društvenih mreža tzv. Fejsbuk tuče su, po svemu sudeći, postale pomodarstvo koje samo pukom srećom zasad nije završeno sa tragičnim ishodom. Tuče srednjoškolaca se u većini slučajeva dogovaraju na društvenim mrežama a do sukoba najčešće dolazi iz beznačajnih razloga. Za mnoge tuče koje su zakazane putem Fejsbuka nikada se i ne sazna, pogotovo ako nema ozbiljnijih posledica. Istraživanja pokazuju da je nasilje na internetu koje za posledicu ima i fizičke obračune iz godine u godinu u porastu. Neke takve najavljene tuče sprečene su zahvaljujući tome što su nastavnici videli objavu na internetu, pa su obavestili policiju. Osim što su žrtve, deca su ponekad i zlostavljači. Dešava se da učenici iz jednog dela grada

zakažu tuču sa vršnjacima iz drugog kraja. Pored toga, ima slučajeva da deca ostavljaju ružne komentare ili osnivaju grupu u kojoj pozivaju na mržnju određene osobe, pri čemu u tome prednjače devojčice. Jedna takva tuča sprečena je u Veterniku, gde je blagovremeno intervenisala novosadska policija (<https://www.blic.rs/vesti/vojvodina/tuce-zakazuju-preko-interneta-obracuni-u-skoli-zbog-svade-na-fejsbuku/0wpw2fz>, preuzeto 02. 05. 2020. godine). U susednoj Crnoj Gori, u Podgorici, u zakazanim tučama putem društvenih mreža sevali su i noževi, a nekoliko maloletnika zadobilo je teže povrede opasne po život. U Pljevljima je sprečena jedna tako najavljena tuča učenika iz dve osnovne škole (<http://pvportal.me/2013/02/sprijecena-fejsbuk-tuca-ispred-osnovne-skole-bosko-buha/>, preuzeto 02. 05. 2020. godine). Tri maloletnika su povređena u dve odvojene tuče koje su se u kratkom vremenskom razmaku desile u Banjaluci i Tesliću a vršnjačko nasilje u školama šokiralo je javnost i prijavljeno je nadležnim institucijama. Banjaluku je zaprepastila dogovorena masovna tuča jedanaest maloletnika ispred jedne banjalučke osnovne škole u kojoj je pretučen jedan petnaestogodišnji učenik. I ova tuča je dogovorena putem društvene mreže Instagram između učenika dve osnovne škole iz ovog grada (Preuzeto 02. 05. 2020. sa <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Tucu-zbog-djevojci-ce-dogovorili-na-Instagramu/520346>). Polovinom decembra 2019. na društvenim mrežama su se pojavili snimci masovnih zakazanih tuča učenika jedne osnovne škole u Novom Pazaru, nakon čega su reagovali i roditelji koji su iskazali zabrinutost za bezbednost svoje dece. Tuče se zakazuju u blizini škola, snimaju se mobilnim telefonima a snimci se prodaju za 50 dinara drugim učenicima. Iako škola ima svakodnevno raspoređenog školskog policajca, koji je zadužen za bezbednost dece, ipak do tuča svakodnevno dolazi, jer se pažljivo bira trenutak kad on nije u blizini. Zbog događaja u ovoj školi, intenzivirani su vanredni roditeljski sastanci kako bi se roditelji učenika upoznali sa novonastalim događajima sa ciljem da se spreči dalje nasilničko ponašanje pojedinaca koje može dovesti i do težih posledica (Preuzeto 20. 05. 2020. sa <https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:835780-Snimci-vr-snjackog-nasilja-iz-Novog-Pazara-zgrozili-Srbiju-Osnovci-se-krvnicki-tuku-zakazuju-borbe-prodaju-ih-za-neverovatne-pare->).

7. Kratak osvrt na jedno svežije istraživanje

Radi boljeg razumevanja uticaja društvenih mreža na mlade, dalje u radu se daje kratak osvrt na jedno svežije istraživanje. Naime, u istraživanju koje je krajem 2019. godine sprovedeno pod mentorstvom autora ovog rada, a koje je za potrebe svog završnog rada realizovala studentkinja Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, došlo se do vrlo zanimljivih rezultata. Istraživanjem su obuhvaćena ukupno 124 ispitanika iz kategorije učenika jedne gimnazije i ekonomske škole u Novom Sadu (64 muškog i 60 ženskog pola) u starosnom dobu 14–16 godina (66 ispitanika) i 17–19 godina (58 ispitanika), koji su odgovarali na različita pitanja, od kojih će se akcenat staviti na neke značajnije odgovore:

- *Blizu 40% ispitanika (37,09%) većinu slobodnog vremena provodi za računarom, što ne znači da slobodno vreme ne provode na društvenim mrežama putem nekih drugih platformi,*
- *Skoro 50% ispitanika (48,74%) provodi za računarom više od dva sata dnevno, a skoro 25% više od četiri sata, što je zabrinjavajuće,*
- *Velika većina ispitanika (82,25%) smatra da korišćenje interneta i društvenih mreža može pozitivno da utiče na osobu. Mladi su svesni da internet pozitivno utiče na njih, ali stavljaju društvene mreže na prvo mesto. Ipak, zanimljivo je da skoro petina ispitanika smatra da internet i društvene mreže ne mogu pozitivno uticati na čoveka,*
- *Ispitanici su u ogromnoj većini (91%) apsolutno saglasni (91%) da internet i društvene mreže mogu i negativno da utiču na njih, što je definitivno tačno. Međutim, postavlja se pitanje koliko su mladi svesni svih opasnosti koje ih vrebaju na društvenim mrežama, pogotovo ako o tome nisu dovoljno edukovani na pravi način,*
- *Većina ispitanika (77,23%) je potvrdila očekivan pozitivan odgovor da su internet i društvene mreže uticali na njihovo dosadašnje obrazovanje,*

- *Blizu polovine ispitanika (47,58%) smatra da zbog boravka na internetu i društvenim mrežama zanemaruju svoje redovne obaveze,*
- *Skoro polovina ispitanika (46,77%) smatra da internet i društvene mreže pozitivno utiču na njihov društveni (realni) život, dok je 20,96% navelo da je taj uticaj negativan,*
- *Zabrinjavajuć je podatak da 40% njih boravkom na društvenim mrežama i na internetu beži od stvarnog života i živi život po pravilima društvenih mreža,*
- *Blizu polovine ispitanika (46,77%) navodi da su zavisni od društvenih mreža i da ne bi mogli prestati sa korišćenjem interneta i društvenih mreža,*
- *Dve trećine ispitanika (66,66%) je svesno da korišćenje interneta i društvenih mreža u pogrešne svrhe definitivno izaziva agresivno ponašanje,*
- *Nešto veći procenat ispitanika (73,33%) smatra da prekomerno korišćenje interneta i društvenih mreža može da izazove depresiju;*
- *Velika većina ispitanika (74,38%) smatra da internet i društvene mreže utiču na povećanje nasilja (vršnjačkog nasilja).*

8. Zaključak

Brz i intenzivan razvoj novih medija i nove tehnologije dovode do brojnih promena. Sve te promene izazvane njihovim uticajem vidljive su u svim društvenim sistemima, uključujući i obrazovni sistem. Mladi, kao osobe u procesu razvoja, u toku svog odrastanja, razvoja, socijalizacije i vaspitanja veoma su podložni medijima i njihovim uticajima. Nova informatička era ostavila je prepoznatljive tragove u odrastanju mladih generacija i nametnula potrebu za razvojem medijskih kompetencija koji su neophodne kako bi se mladi mogli adaptirati i adekvatno pripremiti za život u budućem društvu.

Mladi se danas okreću novim tehnologijama, medijima, internetu, društvenim mrežama u kojima pronalaze odgovore na mnogobrojna pitanja, ali i nove načine da ostvare komunikaciju sa vršnjacima, ali i da jednostavno dođu do potrebnih informacija. Mladi, osim za zabavu i razonodu, internet i društvene mreže koriste i za učenje sve dok vreme koje se provodi na internetu ne dobije neke negativne uticaje ili svrhe. Istina je da je internet koristan i neophodan samo ako se koristi za učenje i u druge pozitivne svrhe.

Međutim, kako internet ima svoje brojne pozitivne strane, tako postoje i one negativne na koje je u ovom radu ukazano. Jedna od tih negativnosti odnosi se na zavisnost među mladom populacijom koja može dovesti i do delinkventnog ponašanja. Ono što je zajedničko za internet zavisnike je da se češće bave interaktivnim aplikacijama na internetu, trude se da ostvare dosta socijalnih komunikacija na mreži i da im se pritom samopouzdanje u realnom životu smanjuje, a socijalna izolacija i depresija uvećavaju. Sve je više slučajeva gde sama preterana upotreba interneta vuče ka negativnom uticaju, depresiji, bekstvu od realnog života, pri čemu se rešavanje problema nadomešćuje provođenjem vremena na internetu i društvenim mrežama, a što povremeno dovodi i do agresivnosti i podložnosti nasilju.

Cilj ovog rada jeste da korisnicima interneta probudi svest o mogućim pretnjama i opasnostima koje neminovno vrebaju njegovom svakodnevnom upotrebom. Potrebno je probuditi svest mladih osoba za svaki vid opasnosti koja može da bude ispoljena korišćenjem interneta i društvenih mreža. Veliki broj korisnika, naročito mladih osoba, ne posvećuje dovoljno vremena i ne pridaje značaj ovoj problematici zbog čega i dolazi do neženjenih situacija koje proizilaze iz neopreznog korišćenja.

Na osnovu rezultata napred navedenog istraživanja, jasno se vidi u kojoj meri je zastupljeno korišćenje interneta. Ispitanici su i te kako svesni koliko internet i društvene mreže utiču danas na njihovo funkcionisanje i razvoj, ali isto tako nisu svesni rizika koji nose. Veliki broj ispitanika provodi po nekoliko sati na internetu, zanemarujući svakodnevne obaveze, što utiče i na njihov društveni život u tolikoj meri da oni postaju i zavisnici.

Literatura

- Bošković, Mićo, (2007). *Osnovi maloletničke delinkvencije*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka.
- Bošković, Milo, (2003). *Kriminalna etiologija*, Pravni fakultet u Novom Sadu.
- Bošković, Milo, (2007). *Kriminologija*, Pravni fakultet u Novom Sadu.
- Jašović, Ž. (1991). *Kriminologija maloletničke delinkvencije*, Beograd.
- Yaung, Kimberli, (1996). *Internet addiction:the emergence of the new chonical disorder*.
- Krstić, O., (2009). *Maloljetnička delinkvencija*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka.
- Skakavac, T. (2015). *Recidivizam maloletnih učinilaca krivičnih dela* (monografija), Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Skakavac, Z., Simić, T. (2008). *Uticaj sredstava masovne komunikacije na kriminalitet maloljetnika*, Tematski naučni skup „Maloljetnička delinkvencija kao oblik društveno neprihvatljivog ponašanja“, Zbornik radova, Banja Luka.
- <https://www.dreamgrow.com/top-15-most-popular-social-networking-sites/>, 15. 05. 2020.
- <https://atec.rs/sta-su-drustvene-mreze/> Autor Slađana Krstić – Šta su društven mreže, 02. 05. 2020.
- http://www.rtv.rs/sr_lat/hronika/maloletnici-preko-drustvenih-mreza-navodili-na-drogu_905798.html, 02. 05. 2020.
- <https://www.blic.rs/vesti/vojvodina/tuce-zakazuju-preko-interneta-obracuni-u-skoli-zbog-svade-na-fejsbuku/0wpw2fz> , 02. 05. 2020.
- <http://pvportal.me/2013/02/sprijecena-fejsbuk-tuca-ispred-osnovne-skole-bosko-buha/>, 02. 05. 2020.
- <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Tucu-zbog-djevojvice-dogovorili-na-Instagramu/520346>, 02. 05. 2020.
- <https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:835780-Snimci-vrsnjackog-nasilja-iz-Novog-Pazara-zgrozili-Srbiju-Osnovci-se-krvnicki-tuku-zakazuju-borbe-prodaju-ih-za-neverovatne-pare->, 20. 05. 2020.

SOCIAL NETWORKS AND JUVENILE DELINQUENCY

ABSTRACT: *Ever since the beginnings of history, it was impossible to imagine a society free of the widespread influence of various means of human communication. This is especially true of modern society. Different types of media shape individual development, their thinking, attitudes and behaviours, in a good as well as in bad way. For this reason, countless criminological and psychological studies have been done to comprehend and explain the influence of mass media on crime incidence rate. This topic has increasingly occupied scholars and has been the subject of conferences and panel discussions worldwide. Until recently, television was the most influential medium, exerting enormous influence on the younger generations. However, with the emergence of the Internet and social media, the audience's attention has been hijacked by social networks content, primarily targeting young people – and not just at scheduled times, but throughout the day. This paper will discuss the etiological influence of social media on juvenile delinquency phenomenon.*

KEY WORDS: *juvenile delinquency, social networks, Internet, media, juvenile*

Snežana Krstić¹
Milan Mihajlović²
Irena Milojević³

UDC 336.761/.763
Stručni rad
Primljen: 06. 04. 2020.
Prihvaćen: 10. 06. 2020.

INVESTICIONO BANKARSTVO I TRŽIŠTE HARTIJA OD VREDNOSTI

REZIME: Sve veći broj analiza pruža dokaze kojima se potvrđuje da efikasni finansijski sistemi pospešuju dugoročan ekonomski rast tako što, za razliku od neefikasnih sistema, obezbeđuju alokaciju finansijskih sredstava u produktivnije investicije. Zahvaljujući tome, intenziviraju se zahtevi za reformama finansijskog sektora kako bi se povećala njegova efikasnost i na taj način promovisao ekonomski napredak. Stabilni i efikasni bankarski sistemi predstavljaju važnu komponentu jednog finansijskog sistema. Sa smanjenjem efikasnosti bankarskog ili čitavog finansijskog sistema jedne zemlje, smanjuje se mogućnost raspodele sredstava za produktivne investicije. Cilj rada je da ukaže na značaj i mogućnosti investicionog bankarstva u savremenim uslovima funkcionisanja tržišta kapitala.

KLJUČNE REČI: bankarstvo, bankarski sistem, tržište kapitala, hartije od vrednosti, investicije

¹ Vanredni profesor, Vojna akademija, Univerzitet odbrane, Pavla Jurišića Šturma 33, Beograd, e-mail: snezana.krstic17@gmail.com.

² Naučni saradnik, Vojna akademija, Univerzitet odbrane, Pavla Jurišića Šturma 33, Beograd, e-mail: milan.mih83@gmail.com..

³ Univerzitet za poslovne studije, Jovana Dučića 23a, Banja Luka, BiH.

1. Uvod

U savremenoj teoriji pravi se standardna podela bankarskih sistema prema načinu organizovanja, odnosno mogućnosti istovremenog obavljanja klasičnih bankarskih poslova i poslova sa hartijama od vrednosti na univerzalno i specijalizovano bankarstvo. U okviru specijalizovanog bankarstva pravi se podela na komercijalno i investiciono bankarstvo. Specijalizovano bankarstvo označava sistem u kome se poslovi komercijalizovanih i investicionih banaka ne mogu vršiti bilo u okviru istog entiteta ili međusobno povezanih entiteta, odnosno mogu se vršiti u okviru povezanih lica. U zemljama koje su u potpunosti prihvatile ovaj sistem podele, pojmovi komercijalnog i investicionog bankarstva su ostali u upotrebi i služe sve više da označe vrstu poslova za koju se određena banka specijalizovala (Marjanović i dr., 2017).

Pod investicionom bankom se najčešće podrazumeva finansijski posrednik na tržištima kapitala, koji obavlja funkcije marketinga i prometa državnim i korporativnim hartijama od vrednosti.

Robert Kuhn poznaje čak četiri definicije investicionog bankarstva (Kuhn, 1990). Najšira definicija uključuje sve aktivnosti koje pružaju firme sa Volstrita – od preuzimanja i plasiranja hartija od vrednosti kompanija na domaćem i međunarodnom tržištu hartija od vrednosti do pružanja svih finansijskih usluga, kao što su osiguranje i usluge posredovanja kod prodaje nekretnina. Druga definicija obuhvata sve aktivnosti na tržištu hartija od vrednosti do spajanja i preuzimanja kompanija, upravljanja fondovima i sl. Naredna definicija pod investicionim bankarstvom podrazumeva poslove preuzimanja i plasiranja hartija od vrednosti, merđžere i akvizije, a ne podrazumeva venture kapital, upravljanje fondovima, upravljanje rizikom. U najširem kontekstu, investiciono bankarstvo obuhvata tradicionalne funkcije, kao što su: preuzimanje i plasiranje hartija od vrednosti i pružanje brokerskih i dilerskih usluga na sekundarnom tržištu.

Očigledno, investicione banke pružaju mnogobrojne posredničke usluge svojim klijentima tako da od obuhvata zavisi i širina definicije. Širini definicije doprineo je zapravo, pored velikog broja poslova, i niz faktora, kao što su (Jolović, 2019): dalji razvoj finansijske teorije, brzi

razvoj tehnologija (telekomunikacije, informatička tehnologija), zaoštavanje konkurencije, velika osetljivost na promene cena i sl. Ipak, najčešći i klasični poslovi koje obavljaju investicione banke su (Akiyoshi, 2019):

- organizovanje emisija hartija od vrednosti;
- otkup i distribucija hartija od vrednosti;
- trgovina hartijama od vrednosti;
- restrukturiranje preduzeća;
- promena vlasničke strukture preduzeća;
- konsultantske usluge i sl.

Investicione banke se, kao posrednici, najčešće angažuju u vezi sa primarnom emisijom akcija i obveznica preduzeća. Njihovo angažovanje podrazumeva savetodavno, konsalting delovanje, registraciju emisije, njenu garanciju i potom animiranje tržišta (market marketing). Na osnovu kretanja na primarnom i sekundarnom tržištu kapitala, investicione banke upućuju preduzeća i zainteresovane potencijalne emitente koje hartije od vrednosti i u kom trenutku da emituju. One zatim mogu i da organizuju i realizuju samu emisiju.

Banka može da preuzme i otkupi celokupnu emisiju u cilju dalje prodaje po višoj ceni i tada ona pruža garanciju tj. vrši potpisivanje (*underwriting*). U tom slučaju, banka ima ulogu dilera, jer preuzima emisiju i za svoj račun vrši dalju prodaju, čime preuzima celokupan rizik prodaje emisije. Kada je reč o većim emisijama, za te svrhe se formira sindikat potpisnika koji može da čini više investicionih banaka (*underwriting syndicate*), a koji garantuje prodaju određene emisije i organizuje prodajnu mrežu.

Investiciona banka može pak da se javi samo u ulozi brokera kada kao posrednik nudi i obavlja plasman emisije za račun emitenta, bez preuzimanja rizika prodaje. Zbog prirode delatnosti, pasiva investicionih banaka je oformljena od sopstvenog kapitala, a aktivu čine plasmani na tržištu kapitala. Zato ove banke imaju vodeću ulogu na tržištu kapitala, čiji su najmoćniji učesnici.

2. Istorijski i institucionalni aspekt investicionog bankarstva

Istorijski posmatrano, ubrzana industrijalizacija i rast trgovine na nacionalnom i međunarodnom planu doveli su do pojave investicionog bankarstva. Tražnja za dugoročnim kapitalom dovela je do formiranja investicionih banaka. Veliki, kapitalno intenzivni projekti, kao što su izgradnja železnice, podizanje brana, čeličana i slično, stimulisali su krajem prošlog veka tražnju za dugoročnim kapitalom. Korporacije su u to vreme vršile direktnu emisiju hartija od vrednosti, vez posredovanja finansijskih institucija. Međutim, vremenom se formiraju mnoge firme koje deluju kao berzanski posrednici između investitora, koji su bili imaooci kapitala, i kompanija, kojima je on bio potreban. Smatra se da je prva investiciona banka bila firma iz Čikaga osnovana 1880. godine, vlasništvo Harisa i Forbsa. Već 1901. godine „J. P. Morgan and Co“ organizovala je udruženje koje je prikupilo 1,5 milijardi dolara radi integrisanja velikog broja individualnih proizvođača čelika u korporaciju „United Steel Corporation“.

Investiciono bankarstvo se intenzivno razvija, naročito na području SAD, sve do velikog sloma i kraha berze 1929. godine. Poslovi investicionog bankarstva obavljali su se u okviru i uporedo sa komercijalnim bankarskim poslovima. Osnovna karakteristika tog perioda bila je neregularnost. Posle velikog sloma berze doneti su zakoni koji su regulisali oblast finansijskih tržišta. Tako su 1933. u SAD doneti Zakon o hartijama od vrednosti i Zakon o bankama (*Glass-Steagall Act*). Ovim zakonima je razdvojeno investiciono od komercijalnog bankarstva. Godinu dana kasnije, 1934. godine, zakonska regulativa je dopunjena donošenjem Zakona o berzama.

Period od 1933. do 1970. godine omogućio je brz i stabilan razvoj investicionih banaka. Precizna zakonska regulativa, razgraničenje poslova komercijalnog i investicionog bankarstva uz stabilan razvoj svetske privrede, koji karakterišu jak dolar, niska inflacija i kamate, omogućili su razmah i širenje poslova u ovoj oblasti bankarske industrije. Međutim, sedamdesetih godina, naročito posle velike naftne krize, svetska privreda poprima recesivne tokove što dovodi do nestabilnosti kamatnih stopa i rasta inflacije (Ilić, 2019). Zaoštravanje konkurencije se osetilo i u ovoj oblasti kroz prodor institucionalnih investitora i ko-

mercijalnih banaka. Naime, donošenjem nekih novih zakonskih akata omogućeno je i drugim učesnicima na finansijskom tržištu da se bave poslovima sa hartijama od vrednosti. Pomenuti liberalizam, deregulacija i despecijalizacija učinili su svetska finansijska tržišta veoma osetljivim. U borbi za nove klijente, i komercijalne i investicione banke su pored klasičnih poslova počele da se bave i pružanjem usluga kao što su upravljanje aktivom i pasivom (*asset liability management*), upravljanje rizikom hedžing (*risk management*) i upravljanje likvidnošću (*liquidity management*).

Finansijske institucije, pa i investicione banke, pored borbe da povećaju broj klijenata, danas moraju da usavršavaju i finansijski proizvod koji nude. Zato su inovacije na području finansijskog inženjeringa ključni činilac njihovog razvoja i opstanka (Vives, 2019).

3. Funkcionalna i organizaciona struktura investicionih banaka

Investicione banke, kao specijalizovane banke za plasman hartija od vrednosti, mogu se sistematizovati u dvanaest kategorija (Kuhn, 1990: 43–44):

- 1) javna ponuda obveznica i vlasničkih hartija od vrednosti;
- 2) javni promet obveznica i vlasničkih hartija od vrednosti;
- 3) privatni plasman obveznica i vlasničkih hartija od vrednosti;
- 4) integracija i sticanje kontrolnog paketa akcija i slične operacije;
- 5) trgovačko bankarstvo (ulaže i rizikuje sopstveni kapital);
- 6) finansijski konsalting i mišljenja o realnosti operacija;
- 7) naplata i obezbeđenje potraživanja;
- 8) upravljanje rizikom;
- 9) istraživanje mogućnosti plasmana i analiza njihove sigurnosti;
- 10) međunarodni poslovi investicionih banaka;
- 11) upravljanje novčanim sredstvima (za potrebe penzionih fondova) i
- 12) plasman kapitala sa rizikom (ventura kapital).

Investicione banke (ili berzanske firme) obavljaju sledeće tri funkcije: emisionu, brokersko-dilersku i finansijsko prestrukturiranje većih kompanija.

Investicione banke pružaju podršku kompanijama da realizuju emisiju akcija i obveznica na primarnom tržištu kapitala, pri čemu im pružaju ne samo konsultantske usluge, već daju i garancije da će određeni obim emisije biti plasiran po unapred utvrđenim uslovima. Investicione banke obavljaju brokerske i dilerske transakcije na sekundarnom tržištu kapitala. U svojstvu brokera, investicione banke vrše posredničke funkcije, dok kao dileri obavljaju transakcije u svoje ime i za svoj račun uz preuzimanje odgovarajućeg finansijskog rizika. Prema tome, investicione banke obavljaju dilersko-brokerske transakcije na sekundarnom tržištu kapitala na kojem dolazi do kupoprodaje ranije emitovanih hartija od vrednosti. Merčent banke (investivne banke) bave se finansijskim prestrukturiranjem većih firmi, što uključuje obezbeđenje sredstava za privremeno finansiranje i ekspertska znanja u vezi sa procenjivanjem kompanija koje treba da budu prestrukturirane (Ćirović, 1995).

U literaturi se može naći podela funkcionalnih područja investicionog bankarstva na aktivnosti koje stvaraju prihod i aktivnosti podrške.

Aktivnosti koje stvaraju prihod obuhvataju: primarno tržište (akcije kompanije i javnopravne hartije od vrednosti); sekundarno tržište (dilerske i brokerske aktivnosti); trgovanje (špekulacija i arbitraž); restrukturiranje kompanija (ekspanzija, kontrakcija i vlasništvo); finansijski inženjering i druge aktivnosti (investicione, menadžment, savetodavne usluge, merčent bankarstvo, konsalting i ventura kapital). Aktivnosti područja uključuju: kliring usluge, istraživanje, interno finansiranje i informacione usluge (Perović, 1997).

Za klasifikaciju investicionih banaka koriste se dva osnovna kriterijuma:

- relativni rang (veličina, reputacija, stručnost menadžmenta, tržišna eksponiranost i klijenti) i
- funkcije koje banka pruža ili su dominantne.

Investicione bankarske firme u SAD se grupišu u sledeće skupove:

- najveće (*bulge bracket*) koje čine: *Golden Sachs and Co*; *Merril Lunch*, *Saloman Brothers Inc.* i dr.,
- glavne (*major bracket*) koje su, takođe, velike investicione banke koje nemaju isti status kao gore navedene, ali nude sve finansijske usluge. U ovu kategoriju spadaju: *Bear Starns and Co*; *Smith Barney*; *Kiddeer Peobody*; *Paine Welber* i dr.,
- sporedne (*submajor*) uglavnom čine kompanije iz Njujorka koje su usmerene određenom segmentu investitora i manjim kompanijama;
- regionalne (*regionals*) su slične prethodnim, ali se nalaze van Njujorka i pružaju usluge lokalnim kompanijama i
- butici (*boutiques*) tj. firme koje se specijalizuju za jednu glavnu aktivnost i nekoliko sporednih, zbog čega ih nazivaju specijalizovanim prodavnicama (Perović, 1997: 23).

Ne postoji tipična organizaciona struktura investicione banke, već se ona može oformiti na tri načina:

1. ortakluk (*Goldman Sachs*)
2. konglomeratska jedinica (*Solomon Brothers*)
3. akcionarsko društvo (*Merril Lynch*).

U Japanu su glavne investicione kuće popularno nazvane „Velika četvorka“ – *Nomura*, *Daiwa*, *Yamaischi* i *Nikko*.

4. Aktivnost investicionih banaka na tržištu kapitala

Investicione banke vrše veliki broj različitih funkcija u vezi sa prometom hartija od vrednosti. Aktivnosti savremenih investicionih banaka neposredno se izvode iz mesta i uloge koje imaju na tržištu kapitala, odnosno hartija od vrednosti. Osnovne aktivnosti koje se obavljaju na tržištima hartija od vrednosti mogu se klasifikovati u pet kategorija (Filipović, 1992: 40–41):

- poslovi upisa i distribucije;
- poslovi market makersa;
- poslovi brokersko-dilerski;
- poravnanje;
- poslovi upravljanja investicijama i
- saveti.

Najvažniji finansijski posrednici na tržištima hartija od vrednosti su investicione banke, brokersko-dilerske kuće, komercijalne i „merc-hant“ (trgovinske) banke i „trust“ kompanije. Od svih učesnika, jedino investicione banke obavljaju finansijske aktivnosti iz svih pet kategorija.

4.1. Uloga investicionih banaka na primarnom tržištu hartija od vrednosti

Funkcija prema kojoj se najčešće identifikuju investicione banke jeste upis hartija od vrednosti i njihova distribucija. Investicione banke, po principu trgovine na veliko, otkupljuju emisiju a zatim je rasprodaju. Delujući kao prodavac, ona angažuje svoj kapital i svoje kratkoročne kreditne linije. Na osnovu toga se njihova kompleksna funkcija može podeliti na (Perović, 1997: 35):

- funkciju pokretanja emisije (uključuje razvoj i registraciju emisija hartija od vrednosti);
- preuzimanje emisije (uključuje otkup cele emisije hartija od vrednosti emitenta od strane konzorcijuma banaka);
- plasiranje ili distribuciju emisije, što uključuje finalnu prodaju hartija od vrednosti širokoj publici.

Otkup i potpisivanje emisije drugih emitenata podrazumeva preduzimanje emisije drugih pravnih lica od strane investicionih banaka radi dalje prodaje. Prema tome, poslovi potpisivanja se sastoje iz funkcije iniciranja emisije hartija od vrednosti i funkcije prodaje hartija od vrednosti investitorima.

Sa stanovišta pravnog kapaciteta, investiciona banka će plasman emisije hartija od vrednosti komitenta vršiti u svojstvu *principal* ili agenta, uz odgovarajuće preuzimanje odgovornosti za uspeh emisije koja proizilazi iz jednog od ova dva oblika angažovanja.

Kao *principal*, u svoje ime i za račun izdavaoca će preuzeti finansijsku odgovornost za njenu prodaju investitorima (engl. *Firm Commitment*). Drugim rečima, ona će u ovom slučaju delovati kao garant uspešnosti emisije (engl. *Underwriter*). Investicione banke su specijalizovane u preuzimanju (engl. *securities underwriting*), što podrazumeva da investiciona banka stvarno kupuje nove hartije od vrednosti ponuđene od strane emitenta i distribuiranih drugim dilerima i kupcima. Investiciona banka ostvaruje profit iz razlike između cene koju je platila emitentu i stvarne (više) cene koju je ostvarila prodajom hartija od vrednosti.

Ukoliko bude prodata cela emisija, banka će preneti njenu protivvrednost komitentu – izdavaocu. Ukoliko ne bude prodata cela emisija, banka će zadržati neprodane hartije od vrednosti radi dalje sopstvene prodaje, ali će platiti emitentu punu ugovorenu cenu.

Za preuzetu obavezu garantovanja uspešnosti emisije, banka će naplaćivati veći iznos provizije nego u slučaju da emisiju plasira kao agent. Kao agent (u ime i za račun izdavaoca), banka će preuzeti obavezu da proda samo onaj deo emisije koliko to realno može da učini (engl. *Best Efforts*). Ona ne preuzima nikakvu materijalnu (finansijsku) odgovornost za deo emitovanih hartija od vrednosti koje ne uspe da proda, ali je prilikom prodaje dužna da postupa po načelu savesnosti. Prema tome, mogući su aranžmani u kojima se investiciona banka pojavljuje u ulozi agenta za firmu emitenta. Emitent koji plaća u investicionoj banci pojavljuje se u ulozi agenta za firmu emitenta. Ovakav aranžman, koji se zove *najbolje nastojanje* (engl. *best efforts deal*), podrazumeva da investiciona banka može da kupi hartije emitentata, ali nije obavezna da to učini. Ovakvi aranžmani pokazuju tendenciju rasta kada su hartije od vrednosti emitenta sklone visokom riziku.

U uslovnom aranžmanu (engl. *standby – Commitment underwriting*), investiciona banka ostvaruje proviziju za pomoć emitentu da proda hartije od vrednosti i saglasnost da kupi hartije od vrednosti koje preostanu posle inicijalne prodaje. U tom slučaju, investiciona banka traži kupce za neprodane hartije od vrednosti (Miler & Van Hoose, 1997).

Pri emisiji vrednosnih papira, kompanija učestvuje sa četiri vrste transaktora:

- kompanija – emitent;
- investiciona banka;
- investitori i
- državna komisija za vrednosne papire.

Neposredni učesnici pri emisiji su kompanije – emitenti i investitori (individualni i institucionalni). Posrednička uloga pripada investicionim bankama, pri čemu u američkom sistemu postoji stroga podela između investicionih i komercijalnih banaka, i nemačkom modelu gde univerzalne banke obavljaju i poslove u vezi sa hartijama od vrednosti. Državna komisija za vrednosne papire proverava bonitet vrednostih papira i da li kompanija ispunjava uslove da njihovi papiri budu predmet transakcija na tržištu.

Izdavalac hartija od vrednosti plasiraće emisiju preko banke koju bira na osnovu prethodnog iskustva ili na bazi javnog poziva zainteresovanim bankama da ponude svoje uslove plasiranja. Ukoliko se koristi ovom drugom metodom, prilikom izbora banke investitor polazi od konkurentnosti ponude, odnosno izabraće banku (sindikata banaka) koja pruža najniži neto kamatni trošak, ako je reč o emisiji dužničkih hartija od vrednosti. Investiciona banka je efikasna samo ukoliko je poslednje dve ili tri emisije hartija od vrednosti koje je organizovala uspešno i realizovala.

Korporacije (emitenti) koje pribavljaju kapital uz pomoć investicionih banaka ostvaruju sledeće prednosti (Perović, 1997: 35):

- manji troškovi pribavljanja kapitala;
- brže dolaženje do potrebnog kapitala po emisiji hartija od vrednosti;
- šira distribucija i brža realizacija hartija od vrednosti;
- stručna pomoć i saveti u vezi sa izborom vrste hartija od vrednosti, uslovima i finansijskim tehnikama emisije i sl.;
- pružanje određene finansijske pomoći u kriznim situacijama.

Ukoliko više banaka učestvuje u plasmanu emisije, one će na poziv banke koja je sklopila ugovor sa izdavaocem ili koja ponudi plasman izdavaocu u ime sindikata banaka zaključiti ugovor na osnovu koga će preuzeti obavezu zajedničkog plasmana emisije ili zajedničkog garantovanja uspešnosti plasmana. One, dakle, dele rizik plasmana.

Ugovorom između banaka formira se sindikat (konzorcijum) za plasman emisije na čelu sa bankom gestorom (vodeći menadžer, engl. *Lead manager*) koji precizno utvrđuje odnose između članova sindikata polazeći od obima učešća svakog od njih u plasmanu emisije. Ugovorom o sindiciranju emisije predviđaju se učešće svakog člana sindikata u plasmanu, način i obim učešća u ostvarenoj razlici između cene po kojoj je hartija kupljena od emitenta i cene po kojoj se prodaje (*Spread diskont*), međusobni odnosi u okviru konzorcijuma, prava i dužnosti banke gestora i dr.

Osnovu za ugovor o sindiciranju predstavlja ugovor o nalogu/komisionu između izdavaoca i banke gestora.

Vodeći menadžer imenuje grupu za prodaju emisije (engl. *Selling group*) koju čine banke, odnosno dileri koji će delovati kao agenti sindikata. Svakom članu grupe za prodaju alocira se deo emisije. Iako su članovi grupe za prodaju obavezni da poštuju uslove ugovora koji je vodeći menadžer zaključio sa emitentom, oni ne preuzimaju nikakvu materijalnu (finansijsku) odgovornost u odnosu na izdavaoca. Stoga oni nemaju pravo na deobu dela diskonta, već im se odobrava marža čija visina zavisi od okolnosti plasmana hartija od vrednosti. Vodeći menadžer zadržava deo emisije (u praksi razvijenih zemalja oko 25% emisije) radi neposredne prodaje komitentima od strane članova sindikata. Na taj način će, pored učešća u diskontu, učestvovati i u marži po osnovu prodatih hartija, što svakako podiže njihovu zainteresovanost za uspeh emisije.

Članovi sindikata, ali i članovi grupe za prodaju dužni su da neposredno posle efektivnog datuma plasmana (najduže do 3 nedelje) utiču na održavanje utvrđene cene hartija od vrednosti. Oni će to učiniti kupovinom, odnosno prodajom hartija po utvrđenoj ceni, kao i zahtevom da se svi kupci kojima se prodaju hartije uzdrže od prodaje hartija u periodu stabilizacije tržišta.

Na kraju stabilizacionog perioda izdavalac i vodeći menadžer će saldirati obaveze iz ugovora. Izdavalac će vodećem menadžeru predati potvrdu o vlasništvu hartija od vrednosti koju će vodeći menadžer predati drugim članovima sindikata i članovima grupe za prodaju. Vodeći menadžer će preneti na račun izdavaoca iznos utvrđen ugovorom o nalogu/komisionu (ukoliko je garantovan uspeh emisije bez obzira da li je emisija uspeła ili ne) (Vasiljević i dr., 1999).

4.2. Uloga investicionih banaka na sekundarnom tržištu hartija od vrednosti

Najvažnija funkcija svake investicione banke je animiranje tržišta (engl. *Market making*). Kontinualno menjajući svoje cene ponude i tražnje, investiciona banka stimuliše potencijalne kupce i prodavce da se uključe u razmenu na finansijskom tržištu. Živost tržišta obezbeđuje održavanje poželjnog nivoa likvidnosti tržišta, što je od krucijalne važnosti za funkcionisanje tržišta hartija od vrednosti. Osnovna svrha ove vrste aktivnosti investicionih banaka je povećanje efikasnosti tržišta, poboljšanje likvidnosti i snižavanje transakcionih troškova.

Prema tome, radeći kao dileri, banke mogu obavljati i usluge market-markera, u smislu održavanja stabilnosti tržišta. Obavljanje ove uloge znači da banke predstavljaju neku vrstu „kreatora tržišta“ pošto su uvek spremne da kupuju hartije od vrednosti u standardnim lotovima, po cenama koje su javno kotirale. Takođe, mogu se naći i u ulozi specijalista, odnosno biti specijalizovane za trgovanje samo određenim finansijskim instrumentima ili hartijama od vrednosti (na primer akcijama) određenih firmi. U toj ulozi mogu steći neku vrstu monopola nad trgovinama datim hartijama.

Poslovi berzanskog posredovanja čine značajnu grupu poslova koji banke mogu da obavljaju. Svakako jedna od osnovnih aktivnosti investicionih banaka je pružanje brokersko-dilerskih usluga kojima se uspostavlja veza između kupaca (investitora) i prodavaca (emitenata i holdera) hartija od vrednosti.

Koristi od brokersko-dilerskih poslova imaju:

- investitori, zbog održavanja likvidnosti;
- emitenti, jer plaćaju niži prinos (imaju niže troškove finansiranja);
- investicione banke, jer obavljajući ove poslove ostvaruju proviziju (stiču prihod).

Razlozi zbog kojih se investicione banke javljaju na sekundarnom tržištu kao dileri su:

- dilerske operacije predstavljaju profitni centar za banku;
- razvijanje i održavanje veštine određivanja cena hartija od vrednosti i
- razvijanje sekundarnog tržišta za hartije od vrednosti.

Investicione banke kao brokeri obavljaju sledeće aktivnosti (Perović, 1997: 35):

- kupovina i prodaja za ime i račun klijenta;
- portfolio menadžment i
- posredovanje između emitenta i vlasnika.

Većina berzanskih posrednika istovremeno obavlja i brokerske i dilerske poslove za svoje klijente. Brokerski način prometa znači da banka radi u tuđe ime i za tuđ račun, odnosno samo izvršava naloge svojih komitenata i za to dobija proviziju. Radeći na dilerski način, banka kao berzanski posrednik radi u svoje ime i za svoj račun i zaradu ostvaruje na jedan od sledećih načina:

- iz kotacionih raspona, odnosno na bazi razlike između kupovne i prodajne cene ili
- iz prihoda od posedovanja hartija.

Obavljajući brokersko-dilerske poslove, banke svojim klijentima i ostalim učesnicima na finansijskim tržištima mogu da ponude čitav spektar usluga, kao što su (Vasiljević i dr., 1999: 27–28):

- nuđenje usluga kupovine i prodaje skoro svih finansijskih instrumenata. Pri tome, nude se mogućnosti investiranja na svim segmentima finansijskih tržišta – tržištu novca, tržištu kapitala, deviznom tržištu, derivatnim tržištima u širokom spektru investicionih alternativa, od niskog rizika i sigurnosti prinosa, do visokih prinosa uz visok stepen rizika,
- mogućnost kratkoročnog kreditiranja. Ne samo banke, već i mnoge brokersko-dilerske kuće imaju svoje kreditne agencije koje određenim kategorijama pre svega „poznatih i pouzdanih“ klijenata mogu ponuditi kratkoročne kredite po stopama koje su najčešće na 1% više od neke zvanično utvrđene stope (npr. *prime rate*).
- besplatne sigurnosne depozitne boksove za hartije od vrednosti. Banke mogu ponuditi svoje sefove za čuvanje kupljenih hartija kako bi se sprečila mogućnost njihovog nestajanja, krađe ili uništenja. Na taj način se klijentima nudi mogućnost po kojoj ne mora doći do fizičke transakcije finansijskog instrumenta od brokera/dilera do klijenta. Takođe, banke ne samo da čuvaju poverene im hartije od vrednosti, već mogu za svoje klijente da naplaćuju kamatne kupone i dividende i odobravaju ih na njihove račune,
- besplatno deljenje literature koju izdaju njihovi istraživački centri. To su različite edukativne brošure za početnike, tekuće informacije o poslovanju, finansijske analize i slično,
- druge moguće usluge, kao što su besplatni seminari, inovacioni kursevi i slično.

Najvažniji argumenti za angažovanje banaka na brokerskim i dilerskim poslovima su stvaranje oštrije konkurencije i naročito postizanje ekonomije obima (eng. *economcy of scale*). Takođe, brokerske i dilerske usluge banaka, a naročito investicioni planovi imaju pozitivne efekte na privlačenje „malih“ investitora na tržište kapitala. Strategije poslovanja banaka u domenu berzanskog posredovanja su vrlo različ-

te. Neke mogu biti orijentisane na poslove i saradnju samo sa velikim berzanskim igračima, prvenstveno iz reda institucionalnih investitora. Druge pak mogu biti orijentisane samo ka malim i sitnim investitorima iz reda stanovništva. Za njih se može reći da obavljaju usluge posredovanja (prodaje) na malo.

4.3. Ostale aktivnosti investicionih banaka na tržištu hartija od vrednosti

Investiciona banka će davati konsalting emitentima i investitorima. Investicioni konsalting se može razmatrati kao sastavni deo procedure emisije finansijskih instrumenata i investicionog, odnosno portfolija upravljanja klijenata. Konsalting banka, međutim, može predstavljati i samostalnu grupu poslova koje banke obavljaju za posebne usluge emitentima i pojedinim investitorima. Konsalting čine finansijski i savetodavni poslovi gde se banke mogu pojaviti u ulozi davaoca saveta kako za fizička, tako i za pravna lica, odnosno kako za investitore, tako i za emitente. Za ovu ulogu je veoma bitno posedovanje stručnog kadra koji dobro poznaje osnovne karakteristike svih finansijskih instrumenata i način funkcionisanja savremenih finansijskih tržišta.

Finansijski konsalting započinje finansijskom analizom rezultata poslovanja, analizom finansijske strukture sredstava i njihovih izvora, strukture investicije, analizom stanja u kom se tržište nalazi, poslovnih odnosa učesnika na tržištu, berzanskih oscilacija i istraživanjem tržišta, a završava se izborom optimalne strategije finansiranja za tražioca ove usluge.

Ovi poslovi, kao i konsalting uopšte, proizilaze iz same pozicije banke kao koncentracije ekspertskeg znanja i mogućnosti pružanja logističke podrške na finansijskom tržištu.

Banke analiziraju bonitet emitenta, odnosno utvrđuju kvalitet investicionih instrumenata, izuzev u slučaju kada to rade specijalizovane rejting agencije. Banke će pri tome koristiti analitičke aparature ocene rejtinga ili procedure ocene kreditne sposobnosti preduzeća.

Kao što to pokazuje iskustvo banaka u razvijenim zemljama, one mogu analizirati investicione opcije polazeći od pojedinačne industrijske grane, ali i pojedinačnog preduzeća – emitenta. Ove analize

se najčešće objavljuju u specijalizovanim bankarskim publikacijama uz navođenje relevantnih performansi emitenta, kretanja cena instrumenata i opšte cene rizičnosti, odnosno prinosa na ulaganja u finansijske instrumente.

Kada je firma predmet akvizicije, investicioni savetnik joj pruža usluge pronalaženja odbrambene strategije bilo u okviru same firme (promena statutarnih odredbi, emisija dužničkih hartija, kreiranje opcija itd.), bilo u vezi sa drugom firmom koja se može pojaviti kao partner u fuziji umesto one koja je preuzimanje predložila. Kod devolucije firme, banka savetuje potrebu, vremensku dinamiku i obim devolucije.

Najzad, banka može predlagati i razne oblike finansijskog restrukturiranja preduzeća (zamenu oblika finansiranja, rekapitalizaciju, otkup akcija, projektno finansiranje koje uključuje pribavljanje sredstava emisijom finansijskih i kreditnih instrumenata itd.).

Banka će kao investicioni savetnik permanentno pratiti kretanje cena finansijskih instrumenata emitenta na tržištu. Razlozi za to su: 1) uslovljeni uticajem cena postojećeg finansijskog instrumenta na nove emisije (princip „jednog prinosa“); 2) mogućnosti reotkupa instrumenta, ako za tim postoji potreba usled akumuliranih novčanih sredstava koje emitent ima i 3) zbog činjenice da tržišna vrednost akcija preduzeća služi kao osnova za promenu njegove vlasničke strukture. I u ovoj oblasti, banke mogu pružati investicione savete.

Postoje razne vrste saveta:

- za upravljanje aktivom i pasivom;
- za zaštitu od rizika;
- za preuzimanje drugih kompanija;
- za odbranu ciljane kompanije od neprijateljskog preuzimanja;
- strukturiranje svih vrsta finansijskih aranžmana;
- pravni, računovodstveni i poreski saveti itd.

Istraživanje (obrada) tržišta je integralni deo investicionog bankarstva čiji je prevashodni cilj podrška ostalim funkcijama, a ne samo ostvarivanje profita. Ova aktivnost pomaže: grupi za menadžere i akviziciju da identifikuje potencijalne firme; odeljenju prodaje (*diling*) da

donose odluke o prodaji, držanju ili kupovini hartija od vrednosti; rešavanju kompleksnih finansijskih problema (derivatna tržišta), u strategiji arbitraže i trgovanju i razvoju same banke i finansijskih inovacija (novi bankarski proizvodi) (Vasiljević i dr., 1999).

Pre nego što se donese odluka o načinu plasmana (prodaji) emisije, izdavalac i banka će proceniti obim tržišta i vremensku dinamiku emisije. Procena obima tržišta za emitovanje hartija od vrednosti polaziće od vrste hartije, finansijskih elemenata sadržanih u istoj, kapaciteta izdavaoca, mogućeg kompetitivnog okruženja i dr. Ocena tržišta finansijskih instrumenata pretpostavlja analizu potencijalnih investitora, ali i vremenskog perioda u kome će emisija biti plasirana. Ovo je naročito važno u periodima nestabilnog tržišta i konjunktura, odnosno ciklusa kada se za samog emitenta kao važna postavlja cena emisije, jer od nje zavisi i obim prikupljenog kapitala.

5. Zaključak

Investiciono bankarstvo za razliku od komercijalnog funkcioniše na drugačiji način. Investiciona banka ne mora da ima zalihe gotovog novca u depozitu da bi pozajmljivala ta sredstva, kao što to čini komercijalna banka. Investicione banke u osnovi vrše posredničku funkciju, spajajući prodavce i kupce hartija od vrednosti. Naravno, ovaj posao ima svoje manje ili više sofisticirane forme, od klasičnog trgovinskog zastupanja ili posredovanja preko aranžiranja i organizovanja distribucije hartija od vrednosti na primarnom ili sekundarnom tržištu bez preuzimanja rizika za uspeh prodaje (*best effort underwriting*) do organizovanja distribucije sa preuzimanjem rizika uspešnosti prodaje sa obavezom kupovine svih hartija radi njihove dalje distribucije (*firm commitment underwriting*) ili sa obavezom kupovine samo hartija koje ostanu neprodane (*stand-by underwriting*). Zakon o tržištu hartija od vrednosti i drugih instrumenata za *best effort underwriting* upotrebljava izraz agent emisije, a za *firm commitment underwriting* i *stand-by underwriting* izraz pokrovitelj emisije.

Važno je primetiti da preduzeća koriste usluge investicionih banaka sa istim ciljem kao što koriste usluge komercijalnih banaka. Kada je preduzeću potreban novac, ono će se obratiti komercijalnoj banci radi dobijanja sredstava u obliku kredita ili će se obratiti investicionoj banci radi dobijanja sredstava prodajom hartija od vrednosti (akcija, obveznica i sl.). U zavisnosti od toga da li se vrši prodaja akcija ili obveznica, u investicionoj banci se angažuju službe u okviru specijalizovanih odeljenja tj. odeljenja za dužničke instrumente (*debt department*) ili odeljenja za vlasničke instrumente (*corporate finance department*).

Budući da investiciona banka ne poseduje zalihe gotovog novca po osnovu depozita, ona mora da uloži dosta napora da bi pronašla pogodnog investitora u cilju obezbeđenja sredstava za klijenta ili da ima značajna sopstvena sredstva spremna za kupovinu hartija od vrednosti klijenta, koja se često mere u iznosima od po nekoliko milijardi američkih dolara. Kad investiciona banka angažuje sopstvena sredstva za kupovinu hartija od vrednosti svojih klijenata, onda razlika između investicionog i komercijalnog bankarstva postaje zanemarljiva. Ipak, investiciona banka, za razliku od komercijalne banke, nikad ne ostvaruje zaradu razlikom u visini kamatnih stopa, već naplatom određenog procenta od ukupne vrednosti hartija od vrednosti koje se distribuiraju (*underwriting discount*) ili u fiksnom iznosu koji predstavlja razliku u ceni po kojoj ta banka kupuje od klijenta njegove hartije i po kojoj ih dalje distribuirati na tržištu.

Investiciona banka može da obavlja i poslove investicionog savetovanja, kao i poslove upravljanja portfeljom hartija od vrednosti svojih klijenata u okviru individualnih ili kolektivnih investicionih šema. Imajući u vidu sve veću povezanost komercijalnog i investicionog bankarstva, često se kaže da banke postaju tzv. *one-stop shops* tj. mesta gde se mogu dobiti sve vrste finansijskih usluga.

Literatura

1. Akiyoshi, F. (2019). Effects of separating commercial and investment banking: Evidence from the dissolution of a joint venture investment bank. *Journal of Financial Economics*, 134(3), 703–714.
2. Ćirović, M. (1995). *Monetarni menadžment*. Beograd: Ekonomski institut.
3. Ćirović, M. (2001). *Bankarstvo*. Beograd: Bridge company.
4. Filipović, M. (1992). Investicione banke – osnovne funkcije i karakteristike. *Jugoslovensko bankarstvo*, br.3–4, Beograd.
5. Ilić, B. (2019). Cena zemlje kao faktor održivog razvoja. *Održivi razvoj*, 1(2), 7–16.
6. Jolović, N. (2019). Menadžment ljudskih resursa u funkciji sticanja konkurentne prednosti u bankarstvu. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 5(3), 65–78.
7. Kuhn, L. R. (1990). *Investment banking: the art and science of light steak dealmaking*. New York: Harper and Row publishers.
8. Marjanović, N., Prelić, J., & Belokapić-Čavkunović, J. (2017). Uloga Narodne banke Srbije u regulisanju monetarne politike. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(3), 73–88.
9. Marshall, J. F., Ellis, M. E. (1984). *Investment Banking and Brokerage*. Kolb Publishing Company.
10. Miler, R. L. & Van Hoose, D. D. (1997). *Esentials of Meney, Banking and Financial Markets*. Addosan-Wesley.
11. Perović, V. (1997). *Poslovi investicionog bankarstva*. Podgorica: Ekonomski fakultet.
12. Rose, P. S., Hudgins, S. (2005). *Bankarski menadžment i finansijske usluge*. Beograd: Data status.
13. Vasiljević, B. i drugi. (1999). *Poslovne banke i razvoj tržišta hartija od vrednosti u SR Jugoslaviji*. Beograd: Savezna komisija za hartije od vrednosti i finansijska tržišta.
14. Vives, X. (2019). Competition and stability in modern banking: A post-crisis perspective. *International Journal of Industrial Organization*, 64, 55–69.
15. Živković, A. & Kožetinac, G. (2004). *Bankarsko poslovanje i platni promet*. Beograd: Ekonomski fakultet.
16. Živković, A. (2012). *Monetarna ekonomija*. Beograd: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

INVESTMENT BANKING AND SECURITIES MARKETS

ABSTRACT: *An increasing number of analyses have given proof that an effective financial system differs from an ineffective one in that it drives the long-term economic growth forward by allocating financial resources to more profitable investments. As a result, demands for financial sector reforms to increase its efficiency have intensified, in order to promote economic progress. Stable and efficient banking systems are an important component of every financial system. By reducing the efficiency of a country's banking or entire financial system, the ability to allocate resources for productive investment is reduced. The aim of the paper is to examine the importance and future possibilities of investment banking in the context of modern capital markets.*

KEYWORDS: *banking, banking system, capital market, securities, investments.*

Doc. dr Aleksandar Matković¹

UDC 343.9(497.11)

Stručni rad

Primljen: 01. 04. 2020.

Prihvaćen: 10. 06. 2020.

EVOLUCIJA I SOCIJALNOPATOLOŠKE KARAKTERISTIKE NASILNIČKIH GRUPA U SRBIJI

REZIME: U radu se istražuju socijalnopatološki aspekti problematike nasilničkih grupacija na prostoru Srbije. Nakon osvrta na pojam i karakteristike navedenih nasilničkih grupa, izvršena je hronološka analiza različitih oblika lokalnog nasilničkog udruživanja za vremenski period od sredine 20. veka do danas. Potom je razmotren odnos između opisanih grupacija i različitih socijalnopatoloških pojavnih formi. U završnom delu sumirana je opšta perspektiva fenomena lokalnog nasilničkog udruživanja i ponuđena je prognoza mogućeg daljeg evoluiranja navedene pojave. Između ostalog, uočen je ključni uticaj razvoja informacijskih tehnologija na transformacije i savremene tendencije delinkventnog (nasilničkog) udruživanja i delinkvencije uopšte, koji može imati dvostruko dejstvo na socijalnopatološke pojave: kao faktor smanjenja prisutnosti nekih od tradicionalnih oblika, ali i kao činilac za ekspanziju određenih novih socijalnopatoloških formi.

KLJUČNE REČI: delinkvencija, nasilje, delinkventno udruživanje, socijalna patologija, društvena devijantnost

¹Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić, e-mail: al.matkovic@gmail.com

1. Pojam i obeležja nasilničke grupe

U cilju označavanja različitih grupa pojedinaca sklonih nasilju, u naučnoj literaturi se susreću raznovrsni pojmovi. Ograničavajući pažnju isključivo na klasične kriminološke radove, moguće je primetiti brojne odrednice koje se međusobno razlikuju kako po obimu, tako i po samoj suštini pojave koju označavaju. Kriminalne grupe, delinkventne grupe, gangovi, bande (maloletničke, omladinske, ulične, delinkventne, kriminalne i dr. [Thrasher, 1927; Shaw & McKay, 1942; Cohen, 1955; Miller, 1958; Short & Strodtbeck, 1965]), delinkventne/kriminalne potkulture (Cohen, 1955; Short, 1968), potkulture nasilja (Wolfgang & Ferracuti, 1967) samo su neki od karakterističnih pojmova. Uvažavajući specifičnosti pojave koja je predmet ovog rada, opredelili smo se za poseban, operativni pojam „nasilnička grupa“ u uverenju da on najviše odgovara osobenostima analiziranog fenomena. Iz jezičkog i smisaonog značenja predložene odrednice mogu se izdvojiti osnovna obeležja, koja svaka od pomenutih grupacija mora posedovati: a) postojanje više (minimum tri) pripadnika grupe; b) njihova sklonost ka nasilju i spremnost na vršenje nasilničkih akata. Pored ovih obaveznih obeležja, postoji niz fakultativnih koja se podudaraju sa specifičnim delinkventnim obrascima različitih grupa (npr. odnos ka kriminalitetu, tipovi kriminalne aktivnosti, odnos ka bolestima zavisnosti, odnos ka drugim socijalnopatološkim pojavama).

2. Evolucija i transformacija grupne nasilničke delinkvencije u Srbiji

Pojavni oblici nasilničkih grupa na prostoru Srbije doživeli su značajne transformacije protekom vremena. Uzroci pomenutih promena svakako leže u većem broju činilaca: istorijskih, društveno-ekonomskih, kulturoloških i dr. (Matković, 2019a, 2019b). Fokusravajući se na period nakon Drugog svetskog rata i nadalje, može se primetiti da je, kao i na globalnom planu, razdoblje sredine dvadesetog veka bilo obeleženo velikom ekspanzijom nasilništva i huliganizma među jugoslovenskom omladinom (Jovanović, 1965). U bliskoj vezi sa tim stoji

i lokalno omasovljavanje pojave omladinskih uličnih bandi tokom pedesetih godina 20. veka. Takvo stanje stajalo je u skladu sa inostranom praksom, budući da su brojna strana istraživanja (naročito na teritoriji SAD) ukazala na veliku rasprostranjenost delinkventnog udruživanja omladine polovinom 20. veka (v: Cohen, 1955; Miller, 1958, 2011). Kao i u slučaju inostranih bandi, jedan od ključnih pojmova (i ujedno jedna od ključnih zajedničkih vrednosti unutar grupe) bila je teritorija na koji je određena banda „polagala pravo“. Druga osnovna odlika pomenutih grupacija proizilazi iz njihove suštinske karakteristike – vršenja različitih akata nasilja. U tom pogledu, možemo razlikovati dve kategorije: a) isključivo nasilničke bande (one čiji je jedini cilj formiranja bilo učešće njihovih članova u različitim fizičkim obračunima – najčešće u kolektivnim tučama sa pripadnicima suparničkih bandi) i b) kriminalne omladinske bande čiji su članovi pored vršenja nasilničkih akata učestvovali i u drugim vidovima delinkventnih radnji (pre svega u različitim oblicima imovinskog kriminaliteta). Što se tiče stepena organizovanosti, lokalne bande iz navedenog perioda pokazivale su različite oblike i stepnje interne organizacije (up: Todorović, 1973). Za razliku od američkog prototipa omladinske delinkventne grupe, u okviru kog je veoma često bila prisutna precizno ustrojena hijerarhijska organizacija i podela zaduženja (Klein, 1997; Schneider, 2001; Van Pelt, 2018), na prostoru Jugoslavije to je bila dosta ređa pojava. Usled toga, mnoge tadašnje lokalne nasilničke grupe nisu predstavljale klasične, dobro organizovane bande, već se pre radilo o *ad hoc* grupacijama² lica sličnog uzrasta koja su, po pravilu, naseljavala isti deo jednog naselja i koja su se povremeno udruživala u cilju obračuna sa svojim suparnicima (Matković, 2018a: 307 i d.).

Tokom šezdesetih godina 20. veka dolazi do značajnih inovacija u obeležjima uličnih bandi u Jugoslaviji. Važan faktor u tim promenama predstavljalo je lokalno omasovljavanje upotrebe droge krajem navedene dekade (Matković, 2018a: 304, 306). Ipak, čini se da pojava droge među omladinom u svojoj inicijalnoj fazi nije izazvala toliko dubinske promene u strukturi bandi, kao što je to bio slučaj u inostranoj praksi (naročito u SAD), budući da na prostoru Jugoslavije u to vreme još uvek

² Za takve primere u Novom Sadu tokom 1950-ih godina, up: Vrgović, 2011: 289-290.

nisu postojale društvene predispozicije za nastanak istovrsnih socijalnih problema (velika omasovljenost narkomanije, razvijeno kriminalno podzemlje, strukturisan i dobro organizovan narko-biznis, borba za teritoriju i prevlast na narko-tržištu i dr. [v: Miller, 1974; Klein, 1997]). Takođe, kao i u svetu, i u Srbiji (odnosno u čitavoj SFRJ) jedan od faktora koji je bitno uticao na evoluciju omladinskog udruživanja (kako socijalno poželjnog, tako i socijalno patološkog) jeste fenomen omladinskih potkultura.³ Porast lokalne popularnosti rokenrol muzike tokom 1960-ih godina korenito je promenio životne stilove i navike mladih, što je neminovno moralo naći odraza i na polju delinkventnog udruživanja omladine. Protekom vremena i pojavom novih muzičkih potkultura došlo je do usložnjavanja potkulturne scene, odnosno do formiranja novih, nekada i međusobno sukobljenih potkulturnih grupa.⁴ U odnosu na dotadašnje stanje, važna novina bila je ta da pripadnici delinkventnih muzičkih potkultura, po pravilu, nisu bili ujedinjeni po teritorijalnom principu (kao što je to bio slučaj sa uličnim bandama), već na osnovu istovetnosti potkulturnih interesovanja, stila i stavova njihovih pripadnika.

Jedna od najznačajnijih i po uticaju najdalekosežnijih promena jeste lokalna pojava i popularizacija navijačkog huliganizma. Iako je navijačko nasilje postojalo na teritoriji Srbije i u ranijim decenijama (Kovač, 2005: 356), prvi talas ekspanzije ovog tipa huliganizma vezuje se za sedamdesete (Lalić, 1990: 116), a omasovljavanje i formiranje dobro organizovanih navijačkih huliganskih grupa za osamdesete godine dvadesetog veka (up: Misić & Kešetović, 2012: 103; Milojević, Simonović, Janković, Otašević & Turanjanin, 2014: 29). U tom pogledu, primećuje se relativno kasnije lokalno širenje pomenute pojave koja je u pojedinim inostranim zemljama imala znatno dužu istoriju⁵, te čija recepcija na prostoru Jugoslavije je uglavnom bila oblikovana prema modelima navijačkih grupa iz inostranstva – pre svega iz Engleske, kao kolevke fud-

³ Uopšteno o omladinskim potkulturama v: McKay, 1996; Hall and Jefferson, 2003; Huq, 2007; Brake, 2013.

⁴ O muzičkim potkulturama v: Hebdige, 1979.

⁵ O fenomenu navijačkog huliganizma v. više u: Kerr, 1994; Armstrong, 1998; Frosdick, Marsh, 2005; Spaaij, 2006; Dunning, Murphy, & Williams, 2014.

balskog huliganizma (Lalić, 1990). Sa lokalnom ekspanzijom navijačkih huliganskih grupa dolazi do uvođenja novog centralnog pojma – sportskog kluba za koji se navija – kao ključnog faktora kohezije nasilničke grupe. Analogno navedenom, težište sukoba između različitih nasilničkih grupa premešta se na polje identifikovanja sa sportskim klubom i navijačkom/huliganskom grupom koja podržava pomenuti klub. Međutim, uprkos pomenutim inovacijama, navijačko-huliganski model organizovanja inkorporisao je i bitne elemente drugih nasilničkih grupacija koje su mu prethodile (npr. važnost teritorije na kojoj grupa deluje, organizovanje grupe slično modelu bande i dr), ujedno preuzimajući od njih primat kao lokalno najpopularniji model nasilničkog udruživanja.

Građanski rat na prostoru Jugoslavije ostavio je korenite posledice na niz faktora: društvenopolitičkih, socioekonomskih, kulturoloških i dr. Svi navedeni faktori imali su određeni uticaj i na evoluciju delinkventne nasilničke strukture. Najznačajniju inovaciju na polju lokalnog nasilničkog udruživanja u pomenutom periodu predstavljala je pojava „dizel“ potkulture. Radilo se o autohtonom fenomenu koji je, kao samostalna potkultura, nastao na prostoru Srbije (Matković, 2019b: 52–53) i koji je svojom rasprostranjenošću u velikoj meri obeležio poslednju deceniju 20. veka. Sa ekspanzijom „dizel“ pokreta došlo je do eskalacije nasilja, ali i kriminaliteta uopšte. Za razliku od ranijeg stanja, upotreba vatrenog oružja od strane pripadnika pomenute potkulture postala je redovna pojava. Nasuprot pređašnjem periodu, u kome je to bila retkost, fizički obračuni sa smrtnim ishodom postali su frekventni. Istovremeno, u okviru kriminalne strukture „dizel“ pokreta došlo je do popularizacije nove pojave: unapred isplaniranih likvidacija kriminalnih suparnika. Veoma značajnu odliku ovog pokreta predstavljala je i povezanost dela njegovih pripadnika sa domenom organizovanog kriminaliteta (v. Kronja, 2006: 91). Imajući na umu sve navedeno, može se uočiti da „dizel“ pokret, posmatrano generalno za čitav analizirani period, predstavlja najveću lokalnu specifičnost na polju delinkventnog nasilničkog udruživanja (Matković, 2019b: 52).

Među drugim inovacijama nastalim tokom 1990-ih godina treba izdvojiti ekspanziju političkih nasilničkih potkultura.⁶ U tom pogledu treba primarno uočiti formiranje različitih nasilničkih grupacija

⁶ O pojmu političkih omladinskih potkultura v: Matković, 2018b.

sa ideologijom iz domena ekstremne desnice (neonacizam, neofašizam, klerofašizam, ultranacionalizam i dr.)[v: R. Đorđević, 1998; D. Đorđević, 2013]. Ova pojava načelno stoji u skladu sa iskustvom većeg broja država u istočnoj Evropi u kojima je, nakon sloma socijalizma, došlo do ekspanzije ekstremno desničarskih grupa i pokreta (v: Harris, 1994; Hockenos, 1994; Cheles, Ferguson, &Vaughan, 1995). Sa druge strane, uočava se i postupno pojavljivanje ekstremno levičarskih grupacija sklonih primeni nasilja (v: Milinović &Perović, 2012; Matković, 2018c). Čini se osnovanim pretpostaviti da je ekspanzija takvih kolektiva bila direktno povezana sa porastom popularnosti njima suprotnih grupacija, odnosno da se radilo o svojevsnom levičarskom reakcionarnom odgovoru na procvat desničarskog nasilničkog udruživanja i ultradesničarske ideologije uopšte. Analizirajući potkulturne aspekte pomenutih ekstremno levičarskih grupa, može se konstatovati njihovo značajno preklapanje sa pojedinim vrstama muzičkih potkultura tradicionalno levičarskog usmerenja (po pravilu iz okrilja *punk rock* pokreta) [Milinović & Perović, 2012].

Nakon početka 2000-ih, u Srbiji je, shodno globalnoj tendenciji, primetno postepeno opadanje značaja jasno izdiferenciranih muzičkih potkultura. To je imalo direktnog odraza na smanjenje uticaja muzičkih potkulturnih stilova na organizovanje omladinskih delinkventnih (nasilničkih) grupacija. Takođe, počevši od okvirnog perioda sredine 2000-ih uočava se i pad uticaja delinkventnih kolektiva iz domena političkog potkulturnog miljea. Pomenuta pravilnost se naročito odnosi na različite militantne frakcije iz okrilja ekstremne desnice. Jedina kategorija koja pokazuje značajnu vitalnost i doživljava dalju delinkventnu ekspanziju jeste domen navijačkog huliganizma. Među aktuelnim tendencijama u ovoj oblasti mogu se izdvojiti: učestalo povezivanje sa sferom organizovanog kriminaliteta, frekventna upotreba vatrenog oružja, povećanje broja obračuna sa smrtnim ishodom, kao i onih obračuna koji nisu direktno povezani sa navijačkim huliganizmom, već sa „profesionalnom“ kriminalnom delatnošću involviranih pojedinaca i dr.

Na kraju, bez želje za upuštanjem u detaljnije razmatranje ove složene problematike, mogu se samo nabrojati neki od opštih činilaca koji su uticali na nastanak specifičnosti nasilničkog udruživanja u Srbiji

u odnosu na tipične modele iz inostrane prakse.⁷ To su pre svega: rasno homogena sredina i odsustvo rasne segregacije; relativno homogena nacionalna sredina i manje izražena nacionalna segregacija; slabije zastupljeno klasno raslojavanje stanovništva (do raspada SFRJ); relativno niska stopa ekonomske imigracije iz inostranstva; prisustvo međuetničkih i međukonfesionalnih tenzija između bivših jugoslovenskih naroda; načelno odsustvo getoizacije; struktura naselja u Srbiji (sa izuzetkom Beograda, nepostojanje milionskih gradova koji su u teoriji prepoznati kao žarišta delinkventnog udruživanja, manji broj velikih gradova, niži stupanj urbanizacije, prisustvo delinkventnog udruživanja i u manjim naseljima [kako urbanim, tako i ruralnim]) i dr. (v: Todorović, 1966; Todorović, Lazarević, Jašović, & Ignjatović, 1970; Matković, 2019a, 2019b).

3. Nasilničke grupe i socijalnopatološke pojave

Pod socijalnopatološkim pojavama uobičajeno se podrazumeva niz različitih pojava koje se u datoj društvenoj sredini i u datom vremenskom periodu mogu oceniti kao društveno devijantne, odnosno kao odstupajuće od ustanovljenih normi (pravnih ili moralnih) pomenute sredine. Prema definiciji koju je ponudio prof. M. Bošković, socijalnopatološke pojave su one „devijantne pojave kojima se ugrožavaju određena društvena dobra i vrednosti, pre svega zdravlje ljudi, njihova radna sposobnost, materijalna dobra, kulturne i moralne vrednosti, a koje izazivaju društvenu reakciju u vidu kaznene, običajne ili moralne sankcije“ (Bošković, 2020: 9). Oslanjajući se u osnovi na tipologiju pomenutog autora (Bošković, 2020: 67 i d.), kao i na druge klasifikacije koje na sličan način pristupaju problemu socijalne patologije⁸, te uvažavajući opšte ciljeve ovoga rada, u produžetku će biti analiziran odnos

⁷ Naročito u odnosu na praksu u Sjedinjenim Američkim Državama, budući da su na osnovu iskustva SAD u suočavanju sa opisanim tipovima delinkvencije formirane neke od najuticajnijih kriminoloških i socioloških teorija.

⁸ Detaljnije o socijalnopatološkim/društveno devijantnim pojavama i njihovoj tipologiji u domaćoj literaturi up: Đurić, 1961; Jakovljević, 1984; Milutinović, 1988; Špadijer-Džinić, 1988; Janković & Pešić, 1988; Milosavljević, 2003; Jugović, 2007; Bošković, 2020. i dr.

između nasilničkog delinkventnog udruživanja i sledećih vidova društveno devijantne fenomenologije: 1) kriminaliteta, 2) bolesti zavisnosti, 3) besposličarenja, skitničenja, prosjačenja, 4) prostitucije, 5) kockanja, 6) seksualnih devijacija, 7) samoubistava i pokušaja samoubistva.

3.1. Kriminalitet

Osnovna veza između kriminaliteta i nasilničkog udruživanja zasnovana je na samoj prirodi pomenutog udruživanja, odnosno na njegovoj povezanosti sa sferom nasilja. Otuda je ova konekcija najizraženija sa *deliktima nasilja*. Tu se, pre svega, misli na akte nastale u okviru fizičkog obračuna grupa ili pojedinaca – pripadnika suprotstavljenih nasilničkih grupa, ali i na fizičko ugrožavanje drugih građana koji nisu pripadnici nasilničkih grupacija. Imajući u vidu da sklonost ka nasilju i njegova primena predstavljaju konstitutivno obeležje svih analiziranih delinkventnih grupacija, može se konstatovati da je njihova povezanost sa nasilničkim kriminalitetom permanentna tj. da je kontinuirano i ujedno nužno prisutna u svim razvojnim fazama predmetne pojave.⁹ U bliskoj vezi sa primenom nasilja nalazi se i kategorija *seksualnih delikata*. Iako vršenje seksualnih delikata nije samo po sebi karakteristično za fenomen nasilničkog udruživanja, moguće je uočiti određene pravilnosti. Radi se, pre svega, o vršenju različitih krivičnih dela protiv polne slobode u saučesništvu (primera radi, slučajevi grupnih silovanja od strane članova uličnih bandi).

Što se tiče povezanosti sa drugim tipovima kriminaliteta, takve veze su uslovljene prirodom konkretne nasilničke grupacije i to primarno faktorom da li je data grupa, osim uključenosti u nasilničke akte, sklona vršenju i drugih tipova krivičnih dela. U slučaju da je odgovor potvrđan, kategorija *imovinskih delikata* takođe se uočava kao frekventno zastupljena u praksi. Analogno deliktima nasilja, vršenje imovinskih delikata isto predstavlja pojavu koja je karakteristična za sve analizirane epohe razvoja delinkventnog udruživanja.¹⁰

⁹ O nasilnim aktima omladinskih bandi na prostoru Jugoslavije, v: Todorović, 1973. Za aktuelnije tendencije omladinskog nasilja u Srbiji, v. npr.: Stevanović, 2010; Ignjatović, 2014.

¹⁰ Za period Jugoslavije, v: Todorović, 1973.

Izuzetno važna relacija između nasilničkog udruživanja i kriminaliteta (odnosno delinkvencije uopšte) postoji u oblasti *maloletničke delinkvencije*. Ova sintetička kategorija, koja obuhvata niz delinkventnih radnji i ponašanja, veoma je značajna za fenomen nasilničkog udruživanja zbog toga što, prema svim raspoloživim materijalima, maloletnici predstavljaju izuzetno veliki deo populacije brojnih nasilničkih grupa koje su predmet naše analize. To se naročito odnosi na pitanje uličnih bandi u okviru kojih je, usled specifičnosti i omasovljenosti pojave, na polju teorije formirana i zasebna kategorija „maloletničkih bandi“. Međutim, prisustvo maloletnika značajno je i u nizu drugih nasilničkih kategorija – od potkulturnog nasilničkog udruživanja (gde lica tinejdžerskog uzrasta predstavljaju ubedljivu većinu), preko navijačkog huliganizma, sve do specifičnih, političkom ideologijom oblikovanih potkultura u kojima značajan deo populacije takođe čine maloletna lica. Slično kao i u prethodnim primerima i pojava maloletničke delinkvencije karakteristična je za sve evolutivne faze i forme nasilničkog udruživanja.¹¹

Konekcija između nasilničkih grupa i *organizovanog kriminaliteta* je sekundarnog karaktera, budući da su osnovna, primarna obeležja pomenutih grupacija povezana isključivo sa primenom nasilja. Međutim, takva veza može postojati u slučaju pojedinih grupa čiji su članovi, paralelno sa vršenjem akata nasilja, involvirani i u vršenje različitih lukrativnih kriminalnih aktivnosti. U pogledu Srbije, primećuje se relativno kasnije povezivanje nasilničkih kolektiva sa organizovanim kriminalitetom. To stoji u vezi sa opštom okolnošću kasnijeg lokalnog omasovljavanja pojave organizovanog kriminaliteta koji svoju ekspanziju na prostoru Jugoslavije beleži naročito od početka jugoslovenskog građanskog rata (v: Grubač, 2009).

¹¹ Za tendencije u Srbiji u različitim razdobljima, v. npr: Jovanović, 1965; Todorović, 1973; Ljubičić, 2006; Ignjatović, 2014, 2015.

3.2. Bolesti zavisnosti

3.2.1. *Alkoholizam*

Prisustvo alkohola u okviru nasilničkih grupa oduvek je bilo isticano ne samo kao frekventna pojava, već i kao važan etiološki faktor same delinkvencije pripadnika navedenih grupacija. Bilo da je reč o uličnim bandama, muzičkim potkulturama, navijačkom huliganizmu ili drugim kategorijama, konzumiranje alkohola uočava se kao veoma zastupljeno. Takvo opšte stanje u inostranoj praksi stoji u potpunoj saglasnosti sa prilikama u Srbiji, budući da je česta upotreba alkohola oduvek predstavljala prateću pojavu većine oblika lokalnog nasilničkog udruživanja.¹² Izuzetke od ove pojave uglavnom čine individualni primeri apstinencije od konzumiranja alkoholnih pića, dok u znatno ređim slučajevima može biti reč i o tendencioznom kolektivnom uzdržavanju od navedenog poroka od strane čitave nasilničke grupe. Međutim, iako u inostranom iskustvu postoji veći broj primera za takvu pojavu, oskudni raspoloživi podaci za prostor Srbije ne pružaju dovoljno materijala za procenu realne lokalne rasprostranjenosti pomenute prakse.

3.2.2. *Narkomanija*

Na prostoru Srbije i generalno Jugoslavije narkomanija je, kao omasovljena pojava među mladima, registrovana krajem šezdesetih godina 20. veka (Todorović, 1973; Petrović i dr., 1980). To upućuje na zaključak da u analiziranom razdoblju (od završetka Drugog svetskog rata i nadalje) konzumiranje droge među lokalnim pripadnicima nasilničkih grupacija nije bilo rasprostranjeno tokom perioda koji premašuje dve decenije. Radi se o značajnoj razlici u odnosu na iskustva iz prakse pojedinih zapadnih društava (naročito SAD), gde je prisustvo droge među mladima registrovano već tokom pedesetih a postalo omasovljeno još početkom šezdesetih godina 20. veka (v: Cohen & Short, 1958; Bernstein, 1964). Upoređujući izneti podatak sa hronologijom ispoljavanja različitih oblika lokalnog nasilničkog udruživanja, moguće je primetiti da upotreba narkotika praktično uopšte nije bila zastupljena među

¹² O odnosu upotrebe alkohola i maloletničke delinkvencije u Jugoslaviji, v: Jovanović, 1966; Todorović, 1973.

članovima jugoslovenskih omladinskih bandi sve do druge polovine 60-ih godina prošloga veka. Tek od kraja pomenute decenije primećuje se ekspanzija korišćenja droge, pri čemu je ova pojava svakako bila prilično neujednačena i zavisila je od niza faktora kako opštih (geografskih, demografskih, socioekonomskih, kulturoloških i dr.)¹³, tako i onih karakterističnih za konkretnu delinkventnu grupu (uzrast pripadnika, njihove psihosocijalne karakteristike, priroda nasilničke grupacije, ideologija, stavovi, kolektivne vrednosti i interesovanja članova i sl.).¹⁴ Prvi masovniji talas narkomanije među mladima u jugoslovenskom društvu vezuje se za pojavu omladinskih potkulturnih i kontrakulturnih pokreta krajem 1960-ih godina. Iz ovoga proizilazi načelni, istorijski značaj relacije između jednog dela omladinskih (delinkventnih) potkultura i upotrebe narkotika, kao socijalnopatološke pojave. Što se tiče kasnije evolucije veze između droge i delinkventnih grupacija, važno je uočiti uticaj povezivanja pojedinih grupacija sa sferom organizovanog kriminaliteta, u smislu uključivanja njihovih članova u organizovani lanac proizvodnje i trgovine narkoticima. U pojedinim slučajevima, posledica ove pojave jeste približavanje ili potpuno izjednačavanje klasične nasilničke grupe sa profesionalnom kriminalnom organizacijom (primera radi, transformacija navijačko-huliganskog identiteta i njegovo potiskivanje profesionalnim kriminalnim identitetom kao preovlađujućim).

3.3. Besposličarenje, skitničenje i prosjačenje

Socijalnopatološke pojave besposličarenja, skitničenja i prosjačenja, iako međusobno različite, imaju značajne dodirne elemente usled čega ih je, zarad preglednosti, opravdano razmotriti u zajedničkom kontekstu¹⁵ odnosa prema nasilničkim grupama. Svi raspoloživi izvori ukazuju da je povezanost između besposličarenja i nasilničkog udruživanja veoma česta (Idris, 2016), usled čega ni iskustvo Srbije ne predstavlja izuzetak u tom pogledu (v: Todorović, 1973). Štaviše, upravo se

¹³ O uticaju demografskih i socioekonomskih faktora na zloupotrebu droga kod mladih u Srbiji.v: Janičijević, 2017.

¹⁴ O ovim faktorima više u: Petrović i dr., 1980.

¹⁵ Takvo grupisanje ponuđeno je u tipologiji M. Boškovića (2020: 212).

viškom slobodnog vremena neretko i nastoji objasniti deo uzročnosti pojave nasilničkog udruživanja (Todorović, 1973). U slučaju da se radi o kriminalnim grupama koje se bave različitim oblicima imovinskog kriminaliteta, odnos između nezaposlenosti i opisanog tipa delinkventnog udruživanja je dodatno uočljiv. Što se tiče skitničenja, konekcija je posebno uočljiva u slučaju različitih nomadskih, „lutajućih“ bandi (primera radi, pojava *outlaw* bajkerskih bandi u pojedinim državama). No ovaj fenomen, po svemu sudeći, tokom dosadašnje istorije nije u većoj meri bio zastupljen na prostoru Srbije. U pogledu prosjačenja, povezanost je naročito vidljiva na primeru određenih, više ili manje organizovanih prosjačkih grupacija (u slučaju da su pripadnici takvih grupa skloni primeni nasilja).¹⁶ Takođe treba istaći i sledeću pojavu koja bi se delimično mogla okarakterisati kao specifična vrsta prosjačenja. Radi se o grupnom obraćanju licima na javnim mestima sa molbom za dobijanje određene pomoći u novcu ili stvarima, ali uz postojanje implicitne pretnje ili indirektnog stavljanja u izgled određenog zla koje im se može desiti u slučaju da ne pruže traženu materijalnu pomoć.¹⁷

3.4. Prostitucija

Imajući u vidu da su tokom čitavog analiziranog perioda ubedljivu većinu pripadnika lokalnih nasilničkih grupa činili muškarci, kao i podatak o znatno manjoj lokalnoj rasprostranjenosti muške u odnosu na žensku prostituciju, može se konstatovati da ne postoji značajnija direktna veza između prostitucije kao sociopatološke pojave i fenomena nasilničkog udruživanja. Ipak, određena konekcija se može uočiti posredno. Takve relacije mogu da budu različite i da variraju od prijateljskih (međusobno druženje i identifikacija po sličnim ekonomskim, socijalnim, kulturnim i drugim obeležjima; stupanje u emotivno-seksualne relacije) do poslovnih (korišćenje usluga prostitutki, pružanje zaštite prostitutkama, organizovanje ili omogućavanje vršenja prostitucije,

¹⁶ U domaćoj literaturi više o skitničenju i prosjačenju, v. npr. u: Jugović, 2009; Nikolić, 2010.

¹⁷ Kao karakteristični primeri iz dosadašnje prakse u brojnim naseljima u Srbiji mogu se istaći: obraćanje za novac ili za druge predmete (najčešće cigarete), „prodavanje cigle“ i sl.

posredovanje u njenom vršenju i sl.). Imajući u vidu prikazanu opštu evoluciju lokalnog nasilničkog udruživanja, opravdano je primetiti da su pojave poput organizovanja prostitucije od strane kriminalnih grupacija u Srbiji naročito počele da uzimaju maha nakon početka ekspanzije organizovanog kriminaliteta.¹⁸

3.5. Kockanje

Načelno je moguće uočiti određene konekcije između nasilničkih grupacija i kockanja, kao socijalnopatološke pojave. U tom uzajamnom odnosu, pripadnici nasilničkih grupa mogu se pojaviti kao korisnici, ali i kao pružaoci kockarskih usluga. U ulozi korisnika, reč je o klasičnoj sklonosti pojedinaca ka nekom od vidova kockanja, pri čemu se ne uočavaju bitnije specifičnosti koje bi se odnosile isključivo na pripadnike delinkventnih grupa. Što se pak tiče učešća u pružanju kockarskih usluga, članovi nasilničkih grupa mogu biti prisutni u različitim ulogama, od neorganizovanih ili poluorganizovanih oblika kocke, pa sve do kockarskih aktivnosti visokog profila (kako nezakonitih, tako i legalnih). Kao i u ranije prikazanim primerima sofisticiranijih kriminalnih aktivnosti, odnos sa sferom organizovanog kriminaliteta i u ovom kontekstu može biti od značaja. U svakom slučaju, iako postoje određeni indikatori i hipoteze o mogućim direktnijim vezama između (nasilničke) delinkvencije i kockanja¹⁹, raspoloživi podaci ne pružaju dovoljno osnova za kategorički zaključak da su pripadnici nasilničkih grupa (kako u Srbiji, tako i uopšte) skloniji kockanju u većoj meri u odnosu na ostatak populacije.

¹⁸ O obeležjima prostitucije u Jugoslaviji zaključno sa osamdesetim godinama prošlog veka, v: Radulović, 1986. Za kasniji period, v. npr.: Spasić, 2007; Stojaković & Petrović-Ranitović, 2013.

¹⁹ Prema jednom istraživanju sprovedenom na teritoriji Zagreba, uočeno je da sklonost adolescenata ka određenim delinkventnim radnjama (vršenje krađa i razbojništava) može biti prediktor njihovog učešća u kockanju. V: Dodig & Ricijaš, 2011: 52.

3.6. Seksualne devijacije

U kategoriju seksualnih devijacija može se svrstati niz različitih pojava, pri čemu je značajno uočiti veliku raznovrsnost i heterogenost u pristupima različitih autora ovom problemu. Kao opštije kategorije, koje obuhvataju veći broj konkretnih tipova devijacija, u literaturi se, između ostalog, susreću sledeće odrednice: seksualne inverzije, seksualne perverzije, seksualne anomalije i dr. (Bošković, 2020: 246 i d.). Međutim, nezavisno od toga za koji konkretan pristup i tipologiju se opredelili, za potrebe našeg istraživanja dovoljno je osvrnuti se na etiološke aspekte seksualnih devijacija. Naime, uzroci većine devijacija iz ove kategorije (sa izuzetkom prostitucije) uglavnom potpadaju u kategoriju psiholoških (eventualno psihosocijalnih) činilaca, dok je socijalni faktor uzročnosti veoma redukovan. Analogno navedenom, zadržavajući određene ograde, čini se ipak da pitanje sklonosti pojedinca ka seksualnim devijacijama ostaje primarno u domenu njegovih individualnih psihičkih osobina, pri čemu faktor socijalne sredine (u ovom slučaju, naročito nasilničke grupacije kojoj pojedinac pripada) nije od većeg značaja za razumevanje ove pojave.

3.7. Samoubistva i pokušaji samoubistva

Samoubistva i pokušaji samoubistva²⁰ predstavljaju važan segment sociopatološke fenomenologije, koji poseduje značajne konekcije sa drugim društveno devijantnim pojavama. Međutim, u kontekstu nasilničkog delinkventnog udruživanja, prema raspoloživim saznanjima, ne mogu se uočiti indikatori koji bi ukazivali na relevantnije direktne korelacije između ova dva fenomena. Nesumnjivo, imajući u vidu rasprostranjenost samoubistava, kao sastavnog dela društvene realnosti, jedan deo pripadnika suicidalne populacije svakako može poticati iz određenih socijalnih sredina koje bi se mogle okarakterisati kao nasilničke. No postojeće informacije ne daju osnova za uspostavljanje direktne relacije između ove dve devijantne pojave, budući da nisu dostupni

²⁰ J. Špadijer-Džinić klasifikuje samoubistva i pokušaje samoubistva u dve zasebne kategorije socijalnopatoloških pojavnih oblika, nudeći prihvatljive argumente u prilog takvog pristupa. V: Špadijer-Džinić, 1988.

pokazatelji koji bi ukazivali da lica sklona suicidu u većem broju dolaze iz nasilničkih kolektiva u odnosu na broj suicidalnih osoba iz opšte populacije.²¹

4. Zaključna razmatranja, perspektive i prognoza dalje evolucije

Na osnovu izloženog, moguće je zaključiti da povodom relacije između nasilničkog udruživanja i socijalnopatoloških pojava, veća povezanost postoji u odnosu na dva važna pojavna oblika socijalne patologije: kriminalitet i bolesti zavisnosti. U pogledu ostalih oblika društvene devijantnosti, iako u manjoj meri, prisutna je određena konekcija sa pojedinim vidovima mentalno-socijalnih devijacija (besposličarenje, skitničenje, prosjačenje, kockanje) i sa prostitucijom. Sa druge strane, nije uočljiva relevantnija povezanost sa ostalim vrstama seksualnih devijacija, kao ni sa kategorijom samoubistava i pokušaja samoubistva.

Posmatrano na generalnom nivou, može se konstatovati da nasilničko udruživanje u Srbiji predstavlja heterogenu i dinamičnu pojavu čije su transformacije diktirane nizom društvenih činilaca kako opštih, internacionalnih, tako i onih posebnih koji su od specifičnog uticaja na lokalnu sredinu. Pomenuta pojava poseduje brojne sličnosti sa istovrsnim primerima iz inostrane prakse, ali u isto vreme zadržava i određen broj osobenosti uslovljenih spletom različitih društvenih faktora (Matković, 2018a, 2019a, 2019b). Takve osobenosti su većinom kvantitativne prirode, ali je ukazano i na određene primere kvalitativnih, autentičnih posebnosti lokalnog grupnog nasilništva. Što se tiče prikazanih tradicionalnih tipova nasilničkog grupisanja, najveću vitalnost ispoljava navijački huliganizam, koji na području Srbije i dalje predstavlja veoma popularnu i omasovljenu potkulturu. Ipak, uprkos njenoj načelnoj stabilnosti i manjoj podložnosti promenama, i u okviru njega je moguće primetiti određene inovacije, naročito u vezi sa progresom informacionih tehnologija. Radi se, pre svega, o relativno novoj, specifičnoj pojavi koja se može definisati kao „internet huliganizam“ i u okviru koje se hu-

²¹Među klasičnim domaćim psihijatrijskim, psihološkim i sociološkim studijama fenomena samoubistva, v. između ostalih: Milovanović, 1929; Biro, 1982; Kapamadžija, Šovljanski, & Biro 1990; Petrović, Opalić, & Radulović, 1990.

ligansko ponašanje (uvrede, pretnje i drugi vidovi [verbalnog] nasilja) umesto u realnom svetu (na ulici, na sportskim mečevima i sl.) izražava u virtuelnom prostoru, isprva preko internet foruma i *chatova*, a poslednjih godina naročito preko društvenih mreža.²²

Različite demografske promene (opadanje nataliteta, migracija stanovništva u veće gradove, odumiranje manjih sredina, naglašena ekspanzija velikih gradskih centara), kao i niz sociopolitičkih, socioekonomskih, kulturoloških i drugih činilaca samo su neki od važnijih faktora koji utiču na promenu prostorne distribucije nasilničkog udruživanja, ali i na pojedina konstitutivna obeležja samih nasilničkih grupa. Čini se, međutim, da najspecifičniji aktuelni činilac promena predstavlja ekspanzija informacionih tehnologija, kao fenomen koji na lokalnom području beleži veće prisustvo tokom poslednje dve decenije. IT progres je korenito promenio obeležja savremenog života, što je imalo naročitog uticaja na oblikovanje životnih navika dece i omladine (te samim tim i mlađe delinkventne populacije). Poznato je da mladi sve manje vremena provode „na ulici“ (odnosno na javnim mestima), a sve više u virtuelnom svetu, „ispred ekrana“ tj. ispred različitih savremenih tehnoloških uređaja. Otuda se stiče utisak da se u aktuelno doba progresivno gubi značaj delinkventne grupe, kao jednog od tradicionalnih oblika (negativne) socijalizacije dela omladine (Matković & Novakov, 2018). Istovremeno, virtuelni prostor pruža ogromne mogućnosti za različite inovativne vidove povezivanja među ljudima, pri čemu ne treba smetnuti s uma ni mogućnost njihovog delinkventnog povezivanja.

Što se tiče konkretnih tipova socijalnopatoloških pojava, njihovo ispoljavanje se takođe neminovno sve više prilagođava promenama u IT sferi i savremenom, „sajber“ obrascu života. Devijantne pojave koje o tome svedoče su brojne i raznovrsne: sajber kriminalitet (sa nizom svojih podvrsta), širok spektar mentalno-socijalnih devijacija uslovljenih ili podstaknutih tehnološkim progresom, brojni vidovi zavisnosti od tehnologije i dr.²³ Fokusrajući se na (grupnu) nasilničku delinkvenciju, može se izdvojiti nekolicina karakterističnih primera: različiti oblici ver-

²² O interakciji fudbalskog huliganizma i interneta, v. npr: Fafinski, 2013.

²³ Detaljnije o sajber kriminalitetu, v. npr: Wall, 2007; Yar & Steinmetz, 2019. O zavisnosti od interneta, v: Shaw & Black, 2008; Weinstein & Lejoyeux, 2010.

balnog i psihološkog nasilja vršenog uz upotrebu tehnologije, virtuelno (mahom onlajn) maltretiranje i uznemiravanje (*cyberbullying*²⁴), internet huliganizam i dr. Ipak, važno je istaći da je bitna tendencija koja je povezana sa tehnološki uslovljenom delinkvencijom zapravo povećanje individualizma među delinkventima, odnosno smanjenje značaja delinkventnog kolektiva. U skladu sa svim navedenim, nameće se zaključak o dvojakoj transformaciji (nasilničke) društvene devijantnosti usled uticaja IT razvitka. S jedne strane se uočava opadanje zastupljenosti nekih tradicionalnih vidova socijalnopatoloških pojava (naročito onih koje su uslovljene postojanjem delinkventne grupe u realnom, fizičkom svetu), dok se, sa druge strane, može očekivati dalja ekspanzija pojedinih patoloških oblika kompatibilnih sa savremenim, tehnološki uslovljenim društvenim ambijentom. Imajući u vidu da je fizičko nasilje nužno povezano sa prisustvom u fizičkoj realnosti, stiče se utisak o pozitivnom uticaju opisanog tehnološkog progressa na smanjenje stope nasilničke delinkvencije. Međutim, bitno je podsetiti na značaj i zastupljenost drugih kategorija nasilja (verbalnog, psihičkog/psihološkog) kojima tehnološki napredak upravo doprinosi u smislu pružanja novih metoda i tehnika za ispoljavanje agresije (v: Nocentini et al., 2010; Smith, 2012). Rezimirajući izneto, može se uočiti da iako dalja evolucija i moguće karakteristike nasilničkog udruživanja ostaju u velikoj meri neizvesni, čini se osnovanim pretpostaviti da će pomenuta pojava u budućnosti sve manje biti nužno vezana za svoju maticu tj. za ulicu, postajući u sve većoj meri konektovana sa virtuelnim prostorom, kao pogodnim domenom za ispoljavanje brojnih vidova socijalnopatološkog ponašanja.

Literatura

- Armstrong, G. (1998). *Football Hooligans. Knowing the Score*. Oxford: Berg Publisher Ltd.
- Bernstein, S. (1964). *Youth on the Streets*. New York: Association Press.
- Biro, M. (1982). *Samoubistvo-psihologija i psihopatologija*. Beograd: Nolit.
- Bošković, M. (2020). *Socijalna patologija*. Novi Sad: USEE.
- Brake, M. (2013). *Comparative Youth Culture: The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada*. London and New York: Routledge.

²⁴ O *cyber bullying* fenomenu, v: Kowalski, Limber & Agatston, 2012.

- Cheles, L., Ferguson, R., & Vaughan, M. (1995). *The Far Right in Western and Eastern Europe*, Harlow: Longman Publishing Group.
- Cohen, A. (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Glencoe: The Free Press.
- Cohen, A., & Short, J. (1958). Research in delinquent subcultures. *Journal of Social Issues*, 14(3), 20–37.
- Dodig, D., & Ricijaš, N. (2011). Kockanje zagrebačkih adolescenata–uloga psihopatskih osobina, rizičnog i delinkventnog ponašanja. *Kriminologija i socijalna integracija*, 19(2), 45–55.
- Dunning, E., Murphy, P., & Williams, J. (2014). *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*. London & New York: Routledge.
- Đorđević, D. (2013). *Skinhedi: momci iz našeg kraja*. Novi Sad: Prometej.
- Đorđević, R. (1998). *Vreme skinhedsa*, Niš: SKC Niš.
- Đurić, M. (1961). Devijantno ponašanje i društvena struktura. *Sociologija*, 3-4.
- Fafinski, S. (2013). In the back of the net: Football hooliganism and the internet. In: Jewkes, Y. (Ed.) (2013). *Crime Online* (pp. 119-137). London: Willan.
- Frosdick, S., & Marsh, P. (2005). *Football Hooliganism*. London: Willan Publishing Limited.
- Grubač, M. (2009). Organizovani kriminal u Srbiji. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46(4), 701–709.
- Hall, S., & Jefferson, T. (2003). *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*. Oxford: Taylor & Francis.
- Harris, G. (1994). *The Dark Side of Europe: The Extreme Right Today*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hebdige, D. (1979). *Subculture: The Meaning of Style*. London: Routledge.
- Hockenos, P. (1994). *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*. London: Routledge.
- Huq, R. (2007). *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*. London & New York: Routledge.
- Idris, I. (2016). *Youth unemployment and violence: Rapid literature review*. Birmingham: GSDRC, University of Birmingham.
- Ignjatović, Đ. (2014). Stanje i tendencije kriminaliteta maloletnika u Srbiji. *Crimen*, 2, 173–195.
- Ignjatović, Đ. (2015). Kriminalitet maloletnika: stara tema i nove dileme. U: Stevanović, I. (2015) (prir.). *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja* (str. 19–37). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jakovljević, V. (1984). *Prilozi za socijalnu patologiju*. Beograd: Sloboda.
- Janićijević, K. (2017). *Uticaj demografskih i socioekonomskih faktora na korišćenje psihoaktivnih supstanci kod mladih u Srbiji* (doktorska disertacija). Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet medicinskih nauka.

- Janković, I., & Pešić, V. (1988). *Društvene devijacije – kritika socijalne patologije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Jovanović, Lj. (1965). Maloletnički kriminalitet u Socijalističkoj Republici Srbiji u periodu od 1959. do 1964. godine. *Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu*, 4, 97–124.
- Jovanović, Lj. (1966). Uticaj alkoholizma na maloletničku delikvenciju. *Socijalni radnik*, 1(3), 150–156.
- Jugović, A. (2007). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jugović, A. (2009). Prosjaćenje i skitnja kao socijalni i bezbednosni problem. *Nauka, bezbednost, policija*, 14(3), 153–173.
- Kapamadžija, B., Šovljanski, M., & Biro, M. (1990). *Osnovi medicinske suicidologije*. Beograd/Zagreb: Medicinska knjiga.
- Kerr, J. (1994). *Understanding Soccer Hooliganism*. Buckingham: Open University Press.
- Klein, M. (1997). *The American street gang: Its nature, prevalence, and control*. Oxford: Oxford University Press.
- Kovač, M. (2005). Nasilje u sportu: huliganizam kao oblik nasilja sportske publike. *Zbornik IKSI*, 1–2, 347–374.
- Kowalski, R; Limber, S., & Agatston, P. (2012). *Cyberbullying: Bullying in the digital age* (2nd. ed.). Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Kronja, I. (2006). Urbani životni stilovi i medijska reprezentacija gradskog života i omladinske kulture: potkultura »Silikonske doline« i filmska trilogija Radivoja RašeAndrića. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 10, 89–109.
- Lalić, D. (1990). Nasilništvo nogometnih navijača: geneza fenomena u Jugoslaviji. *Kultura*, 88/90, 111–132.
- Ljubičić, M. (2006). Kretanje maloljetničkog prestupništva u Srbiji u periodu 1980–2004. *Sociološki pregled*, 40(4), 591–613.
- Matković, A. (2018a). Kriminološka obeležja mladalačkih delinkventnih bandi u Novom Sadu u periodu 1945–1965. *Kultura polisa*, 35, 301–317.
- Matković, A. (2018b). Mladalačke potkulture i kriminalitet. *Kultura polisa*, 37, 69–82.
- Matković, A. (2018c). Kriminalitet neonacističkih i neofašističkih potkulturnih grupa u Vojvodini. U: Despotović, Lj. & Ivančević, G. (prir.) (2018). *Vojvodina kao potencijalno geopolitičko žarište u Republici Srbiji* (str. 187–200). Novi Sad/Beograd: Kultura – Polis/Institut za evropske studije.
- Matković, A., & Novakov, I. (2018). Violence Among Adolescents in the Age of Technology – a New Phenomenon or an Old Problem in Serbia?. *Географии детства: междисциплинарный синтез исследовательских подходов и практик*, 29–31. May 2018. Vladivostok, Russia, 9–13.
- Matković, A. (2019a). Uticaj društvenopolitičkih, socioekonomskih i kulturoloških odlika FNRJ na etiologiju i fenomenologiju delinkventnog udruživanja mladih. *Kultura polisa*, 38, 351–363.

- Matković, A. (2019b). Nasilničke potkulture u SR Jugoslaviji – diverzitet, polja ukrštanja, lokalne specifičnosti. *Kultura polisa*, 39, 47–60.
- McKay, G. (1996). *Senseless Acts of Beauty: Cultures of Resistance Since the Sixties*. London: Verso.
- Milinović, D., & Perović, M. (ured.) (2012). *Desni ekstremizam: Ultradesničarske i neonacističke grupacije na prostoru bivše SFRJ*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija.
- Miller, W. (1958). Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency. *Journal of Social Issues*, 14(3), 5–19.
- Miller, W. (1974). American youth gangs: Past and present. *Current perspectives on criminal behavior*, 410–420.
- Miller, W. (2011). *City gangs*. Tempe: Arizona State University School of Criminology and Criminal Justice.
- Milojević, S., Simonović, B., Janković, B., Otašević, B., & Turanjanin, V. (2014). *Mladi i huliganizam na sportskim priredbama*. Beograd: OEBS.
- Milosavljević, M. (2003). *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.
- Milovanović, M. (1929). *Samoubistvo*. Beograd: Scientia.
- Milutinović, M. (1988). *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija.
- Misić, Z., & Kešetović, Ž. (2012). Huligani u Srbiji u trouglu sporta, politike i kriminala. *Bezbednost*, 54(1), 87–115.
- Nikolić, Z. (2010). Skitničenje i prosjačenje – od nužde do iznude – socijalnopatološki i kriminološki aspekt. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1-2), 141–152.
- Nocentini, A., Calmaestra, J., Schultze-Krumbholz, A., Scheithauer, H., Ortega, R., & Menesini, E. (2010). Cyberbullying: Labels, behaviours and definition in three European countries. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 20(2), 129–142.
- Petrović, M., Špadijer-Džinić, J., Perić, O., Bukelić, J., Petrović, S., Vučković, V., & Korać, V. (1980). *Droga i mladi*. Beograd: Privredna štampa.
- Petrović, R., Opalić, P., & Radulović, D. (1990). *Samoubistva u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radulović, D. (1986). *Prostitucija u Jugoslaviji*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“.
- Schneider, E. (2001). *Vampires, Dragons, and Egyptian Kings: Youth Gangs in Postwar New York* (2nd ed.). Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Shaw, C., & McKay, H. (1942). *Juvenile delinquency and urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shaw, M., & Black, D. (2008). Internet addiction. *CNS drugs*, 22(5), 353–365.
- Short, J., & Strodtbeck, F. (1965). *Group process and gang delinquency*. Chicago: University of Chicago Press.
- Short, J. (1968). *Gang delinquency and delinquent subcultures*. Oxford: Harper & Row.

- Smith, P. (2012). Cyberbullying and cyber aggression. In: Jimerson, S., Nickerson, A., Mayer, M., & Furlong, M. (Eds.) (2012). *Handbook of school violence and school safety* (pp. 111–121). New York: Routledge.
- Spaaij, R. (2006). *Understanding Football Hooliganism – A Comparison of Six Western European Football Clubs*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Spasić, D. (2007). Krivičnopravni, kriminalistički i bezbednosni aspekti prostitucije u Republici Srbiji. *Kriminalistické teme*, 6(3/4), 135–152.
- Stevanović, I. (2010). Nasilni kriminalitet maloletnika u Srbiji. u: Kron, L. (prir.) (2010). *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija* (str. 141–153). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Stojaković, G., & Petrović-Ranitović, T. (2013). *Prostitucija u Srbiji: jedno od mogućih lica*. Novi Sad: Udruženje građana „S.T.R.I.K.E.”.
- Špadijer-Džinić, J. (1988). *Socijalna patologija – sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Thrasher, F. (1927). *The Gang: A Study of 1,313 Gangs in Chicago*. Chicago: University of Chicago Press.
- Todorović, A. (1966). *Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima*, Beograd: Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja.
- Todorović, A., Lazarević, D., Jašović, Ž., & Ignjatović, I. (1970). *maloletnika u Beogradu*. Beograd: Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja.
- Todorović, A. (1973). *Sociologija maloletničke bande*. Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Čirpanov“.
- Van Pelt, D. (2018). *Brooklyn Rumble: Mau Maus, Sand Street Angels, and the End of an Era*, New York: Van Pelt's Inc.
- Vrgović, V. (2011). *Novi Sad: hronika 1944–1969*. Novi Sad: Prometej.
- Wall, D. (2007). *Cybercrime: The transformation of crime in the information age*. Cambridge: Polity.
- Weinstein, A., & Lejoux, M. (2010). Internet addiction or excessive internet use. *The American journal of drug and alcohol abuse*, 36(5), 277–283.
- Wolfgang, M., & Ferracuti, F. (1967). *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*. London: Tavistock Publications.
- Yar, M., & Steinmetz, K. (2019). *Cybercrime and society* (3rd. ed.). Thousand Oaks: SAGE.

EVOLUTION AND SOCIO-PATHOLOGICAL TRAITS OF DELINQUENT GROUPS IN SERBIA

SUMMARY: *In this paper the author examines the socio-pathological aspects of delinquent groups issues in Serbia. After reviewing the definition and features of delinquent groups, we offer a chronological analysis of various forms of local delinquent groupings from the mid-20th century to the present. Next, the relationship between those groups and various socio-pathological manifestations was examined. In the final section, the author summarizes the features of this phenomenon, and offers his own perspective of its evolution in the future. Moreover, the author discusses the overwhelming influence of information technologies on the transformations and contemporary tendencies of delinquent groups and delinquency in general. This can have a dual impact on socio-pathological phenomena: as a factor in reducing the occurrence of traditional deviant behavior, but also as a factor in the expansion of new socio-pathological phenomena.*

KEYWORDS: *delinquency, violence, delinquent association, social pathology, social deviance*

Nikola Lakobrija¹

UDC 343.8(497.11)"18"

343.8(4)"18"

Pregledan rad

Primljen: 17. 02. 2020.

Prihvaćen: 17. 05. 2020.

ZLOČIN I KAZNA – EVROPA I SRBIJA XIX VEKA

SAŽETAK: Nova shvatanja i novi zahtevi koji su postavljeni pred državu dovode do promena u shvatanju kazni i kažnjavanja. Retributivizam, koji se zasniva na čistoj odmazdi za učinjeno delo bez bilo kakvih drugih ciljeva, biva prevaziđen utilitarizmom. Shvatanje da se kažnjava sa određenim ciljem i to pre svega radi zaštite društva kroz zastrašivanje postaje osnova onovremenog pristupa kaznama i kažnjavanju. Recepcija tih ideja i njihovo pretočavanje u praktična rešenja nisu išli ni lako ni brzo ni ravnomerno. Evropska društva 19. veka nisu bila ni blizu ujedinjena kako u ekonomskom i privrednom smislu, tako ni u duhovnom, kulturnom i bilo kom drugom. Recepcija ovih načela trajala je tokom čitavog 19. veka da bi danas u znatnoj meri postala univerzalna, odnosno opšteprihvaćena.

KLJUČNE REČI: kažnjavanje, retribucija, prevencija, penologija, kazneno izvršno pravo.

1. *Uvod*

Osnovu svakog društva čini jedan opšteprihvaćeni sistem vrednosti koji je većinski, manje ili više, usvojen i poštovan. Međutim, uvek će postojati manja ili veća grupa ljudi koja takav poredak neće prihvatiti, odnosno koja će preduzimati ponašanja koja neposredno ili posredno, u manjem ili većem stepenu, ugrožavaju sam poredak. Takvim

¹ Asistent, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Bulevar oslobođenja 76, Novi Sad; E-mail: lakobrija93@gmail.com.

ponašanjima se odstupa od ustaljenih vrednosti, normi ili običaja i na njih društvo reaguje moralnom, religijskom ili pravnom sankcijom (Bošković, 2016). Što je povreda intenzivnija ili neposrednija, društvena reakcija će biti izraženija.

Nije svaka povreda od istog značaja. U svakom društvu postoji određeno stepenovanje ili klasifikacija devijantnog ponašanja, odnosno ponašanja koje odstupa od redovnog i propisanog. Shodno tome se i sankcije razlikuju te, prema intenzitetu, idu od prekora, moralne osude, telesne kazne do progonstva, smrtne kazne ili u savremenim društvima do dugogodišnjeg (doživotnog) zatvora.

Istorijski posmatrano, način reagovanja društva na kršenje prihvaćenih konvencija nije uvek bio isti. Kako su se menjali vrednosna i normativna osnova društva, način života, stepen dostignutog tehnološkog razvoja, ekonomska i privredna razvijenost, kultura i verovanja, tako se menjala i društvena reakcija na devijantne pojave. A menjalo je i samo shvatanje devijantnosti. U prvobitnoj zajednici zabrane su bile malobrojne i odnosile su se pre svega na zabranu proliivanja krvi saplemenika i svetogrđa, dok su i same sankcije bile proste: progonstvo, osveta, kompozicija (Radoman, 2016). Nastankom i jačanjem države dolazi do promene karaktera društvene reakcije. Ideja retribucije i osвете, kažnjavanja vraćanjem zla za učinjeno zlo („milo za drago“) postaje preovlađujuća. Tek od pojave humanizma i renesanse, koja dovodi u pitanje srednjovekovni poredak ideja i postavki o svetu, a pogotovo od kraja 18. i početka 19. veka dolazi do suštinskih promena u shvatanju kazni i kažnjavanja (Ćorović, 2015). Napuštaju se ideje bazirane na retributivizmu. Na njihovo mesto stupaju ideje konsekvencijalizma koje podrazumevaju postojanje racionalne (praktične) svrhe ili cilja koji se želi postići kroz primenu kazne (sankcije uopšte).

Upravo u ovom periodu nastanka i formiranja glavnih savremenih teorijskih pravaca (19. vek), koji će činiti osnovu krivičnog prava, ali i shvatanja kazni i kažnjavanja uopšte, Srbija se ponovno javlja kao nezavisna država².

² Prvo kao autonomna oblast u okviru Osmanskog carstva od 1830. godine, da bi od 1878. godine stekla potpunu i formalnu nezavisnost.

2. *Zašto kažnjavamo?*

Pojam kažnjavanja nije sporan i on se najprostije može odrediti kao „društvena reakcija na neprimereno ponašanje pojedinca ili grupe“ (Bošković, 2015, str. 188). Različiti su načini na koje sve društvo može da reaguje kada neko krši njegove norme. Kako društvo može i treba da sankcioniše lica koja ugrožavaju osnovne društvene vrednosti kakve god one bile? Da li kazna treba da ima određeni unapred smišljeni cilj čijem ostvarenju treba da teži ili pak to nije njena osnovna karakteristika? Da li je kazna u svojoj osnovi primarno moralno-etička (filozofska) ili racionalna kategorija? U zavisnosti od odgovora na ova pitanja, svrhu i suštinu kažnjavanja možemo pronaći u dve velike grupe teorija (Boonin, 2008).

2.1. *Retributivizam*

Teorije retributivizma polaze od shvatanja delikta (krivičnog dela) kao pojave koja remeti postojeći poredak, odnosno narušava harmoniju u društvu. Kažnjavanje učinioca krivičnog dela srazmerno šteti koju je pričinio ima za cilj da uspostavi narušeni poredak prava (Carlsmith & Darley & Robinson, 2002). Suština ove teorije se može videti u shvatanjima Imanuela Kanta, kao njenog glavnog zastupnika. On kažnjavanje određuje kao „pravo i dužnost države da prestupniku nanese zlo u cilju ostvarivanja pravde, a da pri tom to ne bude slučaj u kojem je počinilac kažnjen kao puko sredstvo za ostvarivanje daljih ciljeva“ (Budić, 2017, str. 133). Pojedinac mora odgovarati zato što je učinio zločin i samo zato. Ovakva shvatanja su primarno okrenuta prošlosti, s obzirom da ih efekti kazni u budućnosti ne zanimaju. Kažnjavanje se svodi na to da se odredi vrednost povrede, te da se prema učiniocu dela primeni isto ono zlo koje je on učinio prema drugome³, ili makar zlo istog inten-

³ Idealno bi bilo da se zločinac kazni tako što će se nad njim primeniti isto ono što je on sâm učinio. Ukoliko je ubio pištoljem, ima se ubiti pištoljem, ako je nekome polomio ruku sekirom i njemu se ima ruka polomiti sekirom. Ovo je suštinski reč o principu taliona.

zitet⁴. Učinilac je svojim delima kaznu zaslužio i, srazmerno njegovom zločinu, treba je odmeriti i primeniti. Pravda jeste najviša vrednost i kazna se mora izvršiti bez obzira na moguću korist koju društvo može steći, čak i u slučaju da društvo zbog toga trpi štetu (Budić, 2017). Ova teorija prihvata postojanje zastrašivanja, a samim tim i preventivnog efekta kazne, pogotovo ako se ona izvršava javno. Međutim, tako nešto je sekundarno i ne može biti osnova i suština kažnjavanja. Retributivizam, kao teorijski pravac, ima niz varijacija. Neke od posebnih teorija su: teorija naplate duga, teorija zasluge, fer-plej teorija, teorija umirenja itd. (Milevski, 2013).

Ove teorije za svoju osnovu imaju filozofska shvatanja pravde, odnosno pravičnosti i imperativ očuvanja istih. Sve ostalo ostaje van njihovog interesovanja, a pre svega efekti kažnjavanja, odnosno njegove posledice (pozitivne i/ili negativne).

Osnovni doprinos ovih teorija jeste ideja srazmernosti kazne, odnosno da na učinjeno zlo treba odgovoriti istom merom, s tim da je tako nešto teško izmeriti u odsustvu bilo kakvih drugih kriterijuma osim ovako shvaćene pravičnosti.

2.2. Konsekvencijalizam i teorija utilitarizma

Teorije konsekvencijalizma polaze od toga da kažnjavanje mora da ima određenu praktičnu svrhu, nešto što se želi postići ili ostvariti kroz kaznu a da nije apstraktno zamišljena pravičnost. Autori ove struje polaze od praktičnih posledica koje kazne proizvode i preko njih određuju njihovu suštinu.

Najpoznatiji predstavnici ove struje su Džeremi Bentam i Džon Stjuart Mil (inače Kantovi savremenici) i njihova teorija utilitarizma (lat. *utilis, utile* – korisno). Ovi autori smatraju da su postupci valjani (pa samim tim i postupci kažnjavanja) u onoj meri u kojoj dovode do uvećavanja sreće u društvu, odnosno koliko doprinose opštem boljitku. Kažnjavanje uvek predstavlja zlo zbog činjenice da se nekome nanose patnje i ono može biti opravdano samo ukoliko kazna bude takva da nje-

⁴ Tako, recimo, na učinioca dela silovanja ili ubistva deteta ne može da se primeni princip taliona.

na korist nadmašuje negativne posledice (Vasiljević-Prodanović, 2011). Korist se ogleda upravo u tome što se na taj način deluje zastrašujuće na ostale potencijalne učinioce krivičnog dela (generalna prevencija), odnosno na samog učinioca (specijalna prevencija). Ovakve teorije su okrenute budućnosti i njihova ideja je da se kroz primenu kazne i kroz zastrašivanje društvo štiti od zločina. Ta okrenutost praktičnom cilju ne znači da su ove teorije podrazumevale humane kazne. Baš suprotno, kazna je načelno mogla biti koliko god surova, ukoliko je tako nešto za društvo bilo korisno⁵.

Na krilima ovakvih shvatanja (da kazne moraju da ostvaruju određenu racionalnu svrhu), krajem 18. i početkom 19. veka dolazi do formiranja jednog novog pristupa krivičnom pravu (a samim tim i kažnjavanju).

1.2. Ostali teorijski pravci

Teorijska obrada kazni i kažnjavanja ne podrazumeva strogu podeljenost i razgraničenost pristupa. Tako se javlja čitav spektar različitih teorija, pogotovo u savremenim shvatanjima.

Eklektička ili *mešovita teorija* nije ništa drugo do spoj retributivizma i konsekvencijalizma (u kazni vidi i odmazdu i sredstvo za postizanje praktičnih ciljeva). Retributivizmu su bliske i *deontološke teorije* koje polaze od shvatanja dužnosti (grč. *deon* – dužnost), gde kršenje dužnosti povlači potrebu za kažnjavanjem.

Treću grupu ili celinu, koja se u značajnijoj meri izdvaja od navedenih teorija, čine *edukativne* ili *komunikativne teorije* (Vasiljević-Prodanović, 2011). I one teže određenom praktičnom cilju, ali ne polaze od vrednosti pravde ili pravičnosti, kao od osnove. One suštinu kazne vide u popravljanju, edukaciji, preobražaju prestupnika i njegovom vraćanju u normalne, ispravne tokove. Težište ovakvih shvatanja je u specijalnoj prevenciji, ali ne kroz zastrašivanje, već kroz popravljanje.

⁵ U ekstremnim varijantama ove teorije čak i preventivno ubijanje i mučenje jeste opravdano ukoliko je korisno. Nešto blaži pristupi smatraju da je strogo kažnjavanje nehatnih, pa i neuračunljivih učinilaca, čak i dece, opravdano, jer proizvodi opšte preventivno dejstvo.

Restorativni pristup ili *restorativne teorije* svrhu i suštinu kazni i kažnjavanja vide u otklanjanju posledica dela i to pre svega polazeći od zaštite interesa žrtve. Polazi se od shvatanja da tradicionalno kažnjavanje ne uvažava dovoljno interese žrtve, te da sistem treba reformisati kako bi njeni interesi bili u većoj meri zaštićeni (Ćopić, 2007).

1. Novo krivično pravo

Krajem 18. i početkom 19. veka jasno se formulišu sve značajnije kritike dotadašnjeg izuzetno surovog i potpuno arbitrarnog krivičnog prava (pogotovo kažnjavanja). Francuska buržoaska revolucija proglašava humanističke ideje slobode, jednakosti i bratstva među ljudima, što ima velikog odjeka u celoj Evropi. Ta nova strujanja se mogu videti u sledećim rečima: „Neka kazne budu umerene i srazmerne prestupima, neka se smrtna kazna izriče samo krivima za ubistvo i neka se ukinu javna mučenja, protiv kojih se bude osećanja čovečnosti“⁶ (Fuko, 1997, str. 71). Stepem sklonosti nasilju u svakodnevnom životu je na istorijskom minimumu, odnosno u Evropi postoji viševekovni trend svojevrstne pacifikacije običaja⁷ (Mišambled, 2015). Ovi ali i mnoštvo drugih faktora dovode do pojačanih zahteva za temeljnom reformom krivičnog prava.

Ova problematika je bila predmet promišljanja mnogih filozofa, teoretičara i mislilaca, od Platona i Aristotela, Svetog Avgustina, Tome Akvinskog do Makijevlija, Tomasa Hobsa, Rusoa, Monteskjea i mnogih drugih (Konstantinović-Vilić & Ristanović-Nikolić & Kostić, 2010). Tek s pojavom klasične škole prava počinje sistemski, naučna analiza kriminaliteta i društvene reakcije na njega, a samim tim i kažnjavanja i kazni (Bošković, 2016a).

Pravac koji je ostvario glavni uticaj na reformu kazni i kažnjavanja jeste klasična škola prava. Ostale škole ovog perioda (antropološka,

⁶ Stav Ministarstva pravde Francuske iz 1789. godine.

⁷ Ova pojava ni u kom smislu nije bila jednako zastupljena u svim oblastima. Najizraženija je u bogatim i stabilnim državama sa jakim centralnom vlašću, pre svega u Engleskoj i Francuskoj, dok je gotovo zanemarljiva u pojedinim mediteranskim oblastima, odnosno u onim zabačenim krajevima koji nisu deo glavnih evropskih tokova, pogotovo ako je centralna vlast slaba ili nepostojeća.

sociološka i neoklasična ili eklektička) javljaju se na samom kraju 19. veka, te do promena pod njihovim uticajem dolazi tek početkom narednog veka.

Osnove novog krivičnog prava postavio je italijanski ekonomista, Čezare Bekarija u delu „O zločinima i kaznama“ (1764), koje su posle prihvatili i razradili mnogobrojni autori⁸. Bekarija je u ovom radu pošao od ideja francuskih prosvetitelja i stvorio sistem opštih ideja na kojima treba da se zasniva novo krivično pravo zasnovano na razumu (Pradel, 2008).

Polazne ideje klasične škole prava se mogu svesti na:

- 1) strogi legalitet krivičnog prava u celini:
 - a. krivično delo mora biti propisano zakonom, sve što nije unapred predviđeno kao krivično delo to ne može biti,
 - b. kazne mogu biti predviđene samo zakonom, jednako za sve,
 - c. krivični postupak mora biti detaljno regulisan,
- 2) ograničenost krivičnopravne zaštite na najneophodniju meru. Krivično pravo treba da ostvari određenu praktičnu svrhu, te zbog toga ne sme da sadrži čisto verske, moralne ili običajne inkriminacije (koje nisu u isto vreme štetne po društvo u celini),
- 3) utilitarnost izricanja i primene kazni. Kazna ima jedan jedini cilj a to je da zaštiti društvo od zločina kroz zastrašivanje. Da bi to ostvarila, mora da bude proporcionalna, umerena, ali i brza i sigurna.

Osnovno obeležje klasične škole prava jeste insistiranje na strogom načelu legaliteta (zakonitosti) u krivičnom pravu (Stojanović, 2019). Ovaj zahtev predstavlja reakciju na tadašnje potpuno heterogeno, neuređeno, arbitrarno i surovo (a često i potpuno neefikasno) krivično pravosuđe. Načelo zakonitosti će vremenom postati opšteprihvaćen i

⁸ Od njegovih savremenika, između ostalih, značajni su Anselm Foerbah (tvorac Bavorskog krivičnog zakonika iz 1813. godine), kao i Džeremi Bentam. Bekarijine ideje su suštinski prihvaćene i razrađene od strane pripadnika klasične škole prava.

elementarni princip krivičnog prava⁹. Ideal „klasičara“ je pravna država u kojoj se vlada isključivo na osnovu zakona. Zakon je izvor, ali i granica svakog delovanja.

Drugo važno obeležje jeste zahtev da izricanje i izvršenje kazni bude racionalno, odnosno da kazne treba da budu takve da učiniocu krivičnog dela nanose zlo, ali ne bilo kakvo zlo. Učiniocu krivičnog dela se nanose patnje primenom kazne i one po intenzitetu treba da prevazilaze korist (čim to ostvare, gubi se opravdanje za daljim pooštavanjem) koju učinilac pribavlja krivičnim delom. Na ovaj način se ostvaruje prevencija, jer se kroz zastrašivanje društvo štiti od kriminaliteta. Ukoliko kazna ne ostvaruje ovakav preventivni uticaj, ona je neracionalna, a samim tim ne treba ni da postoji. Iz ovakvog shvatanja kazni zaključuje se da surove, nečovečne kazne koje nanose zlo nesrazmerno učinjenom krivičnom delu treba eliminisati iz pravnog poretka. Konfiskacija, telesne i smrtne kazne su naročito kritikovane, dok su novčane kazne, kazne prinudnog rada i kazne lišenja slobode naročito hvaljene kao kazne koje mogu da ostvare navedenu funkciju (Pradel, 2008).

Glavna manjkavost klasične škole prava jeste u potpunom zanemaranju uzroka kriminaliteta, kao i subjektivne strane krivičnog dela (učinioca).

1.1. Promene u evropskom zakonodavstvu

Reforma krivičnog prava u pogledu kazni i kažnjavanja može se pratiti kroz ukidanje telesnih kazni i uvođenje kazne lišenja slobode. Kada je u pitanju smrtna kazna, do njenog ukidanja nije došlo u ovom veku uprkos sve intenzivnijim zahtevima¹⁰.

Do prvih reformi dolazi već 1781. godine kada u Francuskoj kralj Luj XVI ukida torturu kao metodu isleđivanja (Ćorović, 2015). Isto čine i austrijski (1787) i francuski (1791) krivični zakonici. Napoleonov krivični zakonik iz 1810. godine s jedne strane u potpunosti proklamuje

⁹ Doduše, u nešto blažem obliku. Bekarija je predlagao sistem apsolutno određenih kazni i zabranu sudijama da tumače zakone, a sve to kako bi se izbegla samovolja i pristrasnost.

¹⁰ Do talasa ukidanja smrtnih kazni u Evropi će doći tek posle Drugog svetskog rata, dok će pojedine zemlje smrtnu kaznu zadržati sve do poslednjih decenija 20. veka.

Bekarijine ideje strogog načela zakonitosti i društvenog značaja kazne (Stojanović, 2019), ali u praksi ipak zadržava smrtnu kaznu, žigosanje i sakaćenje (Pradel, 2008). Kada su telesne kazne u pitanju, do njihovog potpunog ukidanja dolazi sredinom 19. veka kada ih većina krivičnih zakonika Evrope ne predviđa (Todorović, 2011).

Do reforme zatvora dolazi pod uticajem Džona Hauarda i njegovog dela „Stanje u zatvorima“ (1777). Na samog Hauarda u ogromnoj meri su uticali stavovi Bekarije i nova shvatanja o potrebi promene odnosa prema kazni i kažnjavanju (ed. Bosworth, 2005). On je prikazao svu grozotu i neljudskost zatvora tog vremena, naglašavajući njihov gotovo isključivo negativni uticaj na same zatvorenike. Pravila izvršenja ove kazne praktično nisu postojala. Svi osuđenici bi bili zatvarani u određene veće ili manje prostorije (često potpuno neuslovne), bez ikakve klasifikacije. Posle određenog vremena, iz zatvora bi izlazili po pravilu gori, nego što su u njega ušli (ako bi zbog nehigijenskih i nehumanih uslova iz njega uopšte i izašli). Takvi zatvori nisu bili u saglasnosti s novoformiranim shvatanjima i zahtevima koji su postavljani pred krivično pravo, a pogotovo pred kaznu zatvora.

Prvi moderni zatvori nastaju u Sjedinjenim Američkim Državama dvadesetih godina 19. veka, a ubrzo posle toga javljaju se i u evropskim zemljama (Radoman, 2016). Do njihove dalje reforme dolazi sredinom veka nastankom progresivnog a kasnije i klasifikacionog sistema. Suština ovih reformi je bila u tome da se od prostog zatvaranja (tamničenja) stvori jedna savremena kazna lišenja slobode, kazna zatvora. Ona bi se zasnivala, kao i sve ostale kazne, strogo na načelu zakonitosti, uz poštovanje principa srazmernosti kažnjavanja. Kao i od ostalih kazni, i od kazne zatvora se zahteva da ne bude preterano nehumana, da ne nanosi pojedincu preterano, nepravično zlo. Opšta svrha izricanja kazni (prevencija, ali uz uvažavanje principa srazmernosti) važi i za kaznu zatvora. I ovde se iz stanja samovolje i preterane surovosti (odmazda za učinjeno zlo) postepeno prelazi u jedno stanje srazmernosti i zakonitosti (kažnjavanje srazmerno učinjenom zlu). Od kazne zatvora se očekuje mnogo s obzirom da ona treba da zameni telesne kazne, ali i smrtnu kaznu. Međutim, taj cilj je mogao da se zahteva samo od jedne suštinski reformisane kazne zatvora¹¹.

¹¹ Osim u najbogatijim evropskim zemljama, kazna zatvora i u 2020. godini

2. *Izvori krivičnog prava u Srbiji XIX veka*

Na osnovu čega se sudilo i kažnjavalo u Srbiji tokom XIX veka? S obzirom na postojanje i karakteristike pravnih izvora, možemo izdvojiti dva stadijuma razvoja srpskog krivičnog prava.

1.1. *Period do 1860. godine*

Prvi stadijum započinje 1804. i traje sve do 1860. godine, odnosno do usvajanja prvog srpskog krivičnog zakonika. Ovaj period karakteriše potpuno odsustvo sistema krivičnopravnih instituta. Materija krivičnog prava (a i svih ostalih oblasti života) uređena je sporadično, kroz niz akata različite pravne snage i forme. U prvo vreme dominiraju različiti podzakonski akti (pravilnici, uredbе, uputstva, edikti, naredbe, ukazi, preporuke i tome slično), koje donose različiti subjekti i koji samo uzgred regulišu poneko pitanje iz ove oblasti¹² (Živanović, 1967). Stanje se donekle menja sredinom pedesetih godina kada na mesta različitih podzakonskih akata u većoj meri stupaju različiti zakoni¹³ koji na isti način pristupaju predmetnoj materiji (uzgredno i sporadično). Nepostojanje sistemskog zakona (niti bilo kakvog sistema) zahtevalo je usvajanje određenih koliko-toliko opštijih propisa. Uredbe o uređenju okružnih sudova iz 1840. godine, pored organizacionih i procesnih pitanja, predviđaju osnovna pravila vezana za materijalno krivično pravo, dok Pravila o postupanju sudija u krivičnim stvarima iz 1852. godine uređuju pojedina pitanja krivičnog postupka (Vasiljević, 1987). Pre analize sadržine ovih akata treba napomenuti da je Turski ustav iz 1838. godine predviđao krnje načelo zakonitosti: „Niko ne može biti kažnjen pre nego bude osuđen u postupku pred sudom na osnovu zakona“ (Mrđe-

veoma često predstavlja veoma nehumanu kaznu s obzirom na neadekvatne uslove u zatvorima koji teško prate savremene standarde i zahteve u tom pogledu.

¹² Reč je o propisima koji se odnose na šume, poreze, činovnike, pekare, drumove, takse, poreze, pijace, uniforme, penzije, carine, policajce itd.

¹³ Npr. Vojni zakon (1839), Zakon o buntovništvu (1843), Uredba o kažnjavanju kradljivaca i lopova (1845), Zakon o provalnim krađama (1847).

nović, 1988). Međutim, tako nešto u praksi nije moglo da se primenjuje zbog apsolutnog odsustva zakonskih propisa iz ove oblasti (Vasiljević, 1987).

Šta su predviđale navedene uredbe? Uredbe iz 1840. godine u određenoj meri su ublažavale ovakvo stanje s obzirom da su regulisale određena načelna pitanja kazni i kažnjavanja i to (Vasiljević, 1987, 100–101):

1. Nazive krivičnih dela (dok je sudovima ostavljeno da popune njihovu sadržinu)
2. Popis kazni („smrtna kazna, večita i vremena robija, večito i vremeno zatočenje, zatvor lakši javni ili domaći, telesna kazna sa rasponom, kao i lišenje privremeno ili trajno od čina ili zvanja“)
3. Merilo za izricanje kazni jeste princip srazmernosti.

Akt iz 1852. godine sadržao je pravilo da sudovi sude na osnovu zakona, ali da „sudije u onim slučajevima za koji propisani zakon ili uredba kaznitelni nema, po zdravom razumu i sovjesti svojoj krivice osuđuju“ (Vasiljević, 1987, 98). Dakle, ukoliko nema zakona sudije sude po pravičnosti i razumu, onako kako oni shvataju. Isti princip proglašio je i prota Mateja Nenadović pola veka ranije: sve što nije posebno predviđeno propisima ostavlja se „na čistu savest sudijama, i po običaju našem, a što baš ne mogu neka nama na Vračar šalju“ (Krkljuš, 2008, 123–124).

Ovakve odredbe su sudijama omogućavale apsolutnu mogućnost individualizacije kazne budući da se kazne nisu vezivale za određena krivična dela, već je sudija mogao da izabere jedno s liste krivičnih dela, shodno „zdravom razumu“, da odredi njegovu sadržinu i prosudi da li je učinjeno u konkretnom slučaju i da onda, srazmerno njegovoj težini, izrekne kaznu koju smatra adekvatnom. Zbog neobrazovanosti, pa i nepismenosti samih sudija, rezultati takve individualizacije nisu bili izvesni (niti uvek valjani).

Valja spomenuti i Policijski zakonik ¹⁴ iz 1850. godine s policijskom uredbom. Ovi akti se nisu odnosili na krivična dela, u strogom smislu te reči, već na ono što bismo danas nazvali prekršajima. Ali s obzirom na nepostojanje razrađenog sistema, kako je to već rečeno, ta razlika nije mogla biti strogo povučena. Ovi akti će proširiti ovlašćenja policije koja dobija mogućnost izricanja blažih kazni u koje spadaju krađi zatvor, telesne kazne do 35 udaraca štapom ili novčane kazne (Nikolić, 1991, 44).

Srbija u 19. vek ulazi kao zemlja bez formiranog pravnog sistema i razvijene pravne tradicije. U previranjima Prvog i Drugog srpskog ustanka Srbija se bori za svoju autonomiju da bi tek tridesetih godina 19. veka započela s izgradnjom pravnog poretka. Taj razvoj je tekao sporo kako zbog činjenice da će Srbija steći punu nezavisnost od Turske tek 1878. godine, tako i zbog političkih borbi i smena dinastija. Zbog svega navedenog nije za čuđenje činjenica da u prvoj polovini 19. veka u srpskom pravu nisu u značajnijoj meri prihvaćena učenja klasične škole prava, a pogotovo zahtev za strogim poštovanjem principa zakonitosti. On ne važi u potpunosti ni za krivična dela, ni za kazne.

Ovome treba dodati i činjenicu da su krivični postupci bili praktično tajni, a na odluke često nije bilo ni mogućnosti žalbe, već bi se osuđenicima saopštavale kada „postanu konačne i izvršitelne“ (Mirko-
vić, 2013, 42).

1.2. Sistem krivičnog zakonika iz 1860. godine

Krivični zakonik iz 1860. godine predstavlja jedan kvalitativni iskorak napred. Njegov značaj proizlazi kako iz njegove obimnosti (387 članova), tako i iz njegove sistematičnosti. Tek od njegovog usvajanja može se govoriti o postojanju sistema krivičnog prava u Srbiji. Iz jednog stanja obilja često kontradiktornih normi, međusobno neusaglašenih i rasutih u brojnim pravnim aktima, prelazi se u stanje sistemskog regulisanja krivičnopravne materije na jednom mestu.

¹⁴ Reč je o podzakonskom aktu, odnosno uredbi, ali se tradicionalno koristi ovakav naziv.

Krivični zakonik Kneževine Srbije prvi put (ako se izuzme Sretenjski ustav koji nije zaživeo) predviđa strogo načelo zakonitosti. Samo načelo je predviđeno u više članova, ali se može svesti na sledeće (Krkluš, 2003):

1. Krivična dela moraju biti propisana zakonom. Da bi neko mogao da odgovara, potrebno je da je u trenutku izvršenja dela ono bilo predviđeno kao krivično delo (*nullum crimen sine lege*),
2. Mogu se izricati samo one kazne i pod onim uslovima kako je to predviđeno zakonom (*nulla poena sine lege*),
3. Krivični postupak mora da se vodi u skladu sa zakonom,
4. Zabranjena je retroaktivna primena krivičnih propisa (dakle, ne samo krivičnog zakonika, već svih propisa), osim onih koji su blaži za učinioca.

Predviđena su pravila vezana za krivicu i osnove koji je isključuju, kao i posebna pravila vezana za odmeravanje kazne (olakšavajuće i otežavajuće okolnosti). Pored ovih pravila, Zakonik sadrži još čitav niz normi od kojih je od posebnog značaja postojanje posebnog dela krivičnog zakonika. Dakle, prethodno stanje, gde se ne zna tačno ni koja krivična dela postoje ni koje su njihove sadržine, zamenjeno je katalogom od oko šezdesetak osnovnih oblika krivičnih dela (Nikolić, 1991, 116). Usvajanjem ovog zakonika, ali i Zakonika o krivičnom postupku iz 1865. godine, ispunjen je osnovni zahtev koji se postavlja pred krivični pravni sistem – načelo zakonitosti.

4. Kaznjavanje u Srbiji u XIX veku

Karakter i koncepcija krivičnih pravni sistema u 19. veku najbolje se mogu uočiti kroz analizu najtežih kazni tog vremena, a to smrtne kazne, kazne lišenja slobode i telesne kazne. Od posebnog značaja su modaliteti izvršenja istih.

4.1. Smrtna kazna

Smrtna kazna najbolje prikazuje svu brutalnost kazni i kažnjavanja u Srbiji tokom 19. veka. U periodu Prvog srpskog ustanka teško se može govoriti o postojanju normi koje bi na jedan koliko-toliko celovit način regulisale ovo pitanje. Smrtna kazna je izricana pretežno proizvoljno, a na takav način je i izvršavana. Određena pravila vezana za postupak, kao i nadležnost za izricanje postoje, ali je stanje takvo da je izriče i izvršava onaj ko faktički ima moć da to učini, ne obazirući se preterano na pravila i procedure (Janković, 2012). Načini izvršenja su brojni, ali su najčešći vešanje, streljanje i „točak“, dok su spaljivanje¹⁵, „mrtva šiba“ i nabijanje na kolac nešto ređi. Kazna je izvršavana javno, uz maltretiranje i mrcvarenje osuđenog, kao i skrnavljenje leša nakon smrti¹⁶. Sva brutalnost izvršenja odgovara opštem stanju ustaničke Srbije, kao i činjenici da pravni sistem praktično ne postoji.

Od 1818. godine stanje se donekle popravlja zbog činjenice da knez Miloš dobija i formalno pravo (iako je ono već suštinski postojalo) potvrđivanja smrtnih kazni (Mirković, 2013). Dolazi i do delimičnog ublažavanja brutalnosti prilikom izvršenja. Najčešći načini izvršenja smrtne kazne postaju streljanje i vešanje. Međutim, daleko od toga da je do suštinskog napretka došlo. To se može videti i u činjenici da je sve do Turskog ustava kod smrtne kazne često važio princip taliona (Mirković, 2013). Konkretno, onaj koji je ubio biće ubijen na isti način, te postoje slučajevi izvršenja smrtne kazne udaranjem sekirom po čelu, klanjem, razbijanjem glave budakom, kamenovanjem i tako dalje. Donekle se redukuje i skrnavljenje leša posle smrti, ali ne i za učiniocima najtežih krivičnih dela. Ovakvo stanje, s manjim ili većim oscilacijama, traje sve do kraja pedesetih godina i usvajanja Krivičnog zakonika. Dok je na počet-

¹⁵ Postoje čak slučajevi i spaljivanja/davljenja žena koje su optužene za veštičarenje, iako Karađorđev zakonik tako nešto izričito zabranjuje.

¹⁶ Jedan od modaliteta izvršenja smrtne kazne pomoću točka jeste da se osuđenom izlome obe noge i obe ruke, da se on zaveže na veliki točak od zaprežnih kola tako što će biti savijen oko njega, zavezan (što je moguće zbog izlomljenosti ekstremiteta i posledično neprirodne savitljivosti tela) i tu ostavljen da umre, a posle i da trune.

ku veka Srbija bila koliko-toliko rame uz rame sa mnogim evropskim zemljama, do sredine 19. veka u Srbiji je izvršavan višestruko veći broj smrtnih kazni od evropskog proseka (Janković, 2012). Srbija prednjači i po surovosti samih kazni. Tako se primenjuje i kazna mrtve šibe¹⁷, koje u Evropi u ovom obliku više nije bilo.

Pod uticajem novog senzibiliteta i opštih zahteva za smanjivanjem brutalnosti, Krivični zakonik iz 1860. godine od smrtnih kazni predviđa samo streljanje uz zakopavanje tela (sahranjivanje) odmah posle izvršenja. Može se reći da drugu polovinu 19. veka odlikuje znatno manja surovost u izvršenju smrtne kazne, ali je ona i dalje izuzetno zastupljena čak i za mnoga politička i imovinska krivična dela (što već duže vreme nije slučaj u mnogim evropskim zemljama).

Stanje sa smrtnom kaznom u Srbiji u 19. veku (pogotovo u njegovoj prvoj polovini) može se opisati kao nazadno. Dok je u Evropi smrtna kazna sve manje primenjivana uz javljanje i konkretnih pokušaja njenog ukidanja, u Srbiji se ona obilato, a često i surovo primenjuje. Veliku zastupljenost i surovost oslikava i činjenica njene česte nesrazmere s učinjenim deliktom.¹⁸ U ovom slučaju se za osnovne principe klasične škole prava (srazmernost i zakonitost) teško može reći da postoje.

4.2. Telesne kazne

Zbog skromne primene novčanih kazni (usled opšteg siromaštva i nerazvijene privrede), nerazvijenog penitensijarnog sistema i rezervisanosti smrtne kazne samo za najteža krivična dela¹⁹, telesne kazne predstavljaju najčešće kazne ovog perioda (Jakšić & Davidović, 2013).

¹⁷ Osuđenik bi prolazio kroz tunel koji bi se sastojao od stotinu do čak šest stotina momaka koju su ga udarali štapovima dok je protrčavao. Ukoliko bi uspeo da ga prođe i da ostane na nogama, morao je to da ponavlja čak i do 12 puta. Ukoliko ne bi mogao da hoda vozili bi ga u kolicima dok bi ga ostali tukli. Iako formalno nije osuđen na smrt, ovakva kazna se nije mogla preživeti.

¹⁸ Tako su učinioci provalnih krađa, prema zakonu iz 1847. godine, kažnjavani smrću, bez obzira na to šta su ukrali, odnosno koliku su štetu pričinili, pa i da li ona uopšte i postoji.

¹⁹ Najteža krivična dela u ovom slučaju su dosta širok pojam koji je u stanjima kriza (kakvih je u Srbiji bilo mnogo) bio dodatno proširivan.

U pogledu telesne kazne postojalo je ograničenje u smislu lica na koja se mogla primeniti. Tako i sam Turski ustav, ali i Policijska uredba izuzimaju od telesnog kažnjavanja „činovnike, sveštenike, kmetove, učitelje i druge poštene ljude“.

Do 1860. godine u Srbiji su postojale tri vrste telesnih kazni: boj, kandžija i rogoza i šiba (Todorović, 2011).

Boj je najčešća telesna kazna. On je najčešće izvršavan na takozvanim mackama. Reč je o svojevrsnim klupicama ili postoljima na koje bi osuđena lica bila vezana. Ruke i noge bi im bile fiksirane, a često i glava, da bi se zatim nad njima izvršavala sama kazna (Jaković, 2014). Odrasli muškarci su dobijali udarce tvrdim štapom, dok su za žene i muškarce mlađe od 18 godina korišćeni tanji i manji prutovi. Broj udaraca je bio određen presudom i najčešće se kretao od pet do dvadeset pet, dok je maksimum bio sto udaraca²⁰ (Janković, 2014). Krivični zakonik iz 1860. kao minimum postavlja deset, a kao maksimum pedeset udaraca.

Nešto blaža je kazna kandžijom i rogozom (trskom), koja je primenjivana nad ženama, odnosno maloletnicima.

Daleko najteža telesna kazna je šiba. Ona se svodila na to da se u dve kolone poređa veliki broj (često i više stotina) lica koje policijske vlasti okupe, njima se daju štapovi ili prutovi, te onda osuđeno lice prolazi između te dve kolone dok ga okupljeni udaraju. U zavisnosti od toga koliko puta osuđeni treba da prođe kroz stroj razlikuju se obična, polumrtva i mrtva šiba (Todorović, 2011, 239). Posledice polumrtve šibe su često bile veoma teške. Ako nije došlo do smrti, dolazilo je do teškog narušavanja zdravlja, invaliditeta i trajne nesposobnosti za rad. Mrtva šiba je po svojoj suštini predstavljala smrtnu kaznu, kako je to već navedeno. Do ukidanja šibe dolazi neposredno pred usvajanje krivičnog zakonika.

Do određenog ublažavanja dolazi 1853. godine Zakonom o zameni telesnih kazni koji predviđa mogućnost zamene telesne kazne kaznom lišenja slobode u slučajevima da osuđeno lice telesnu kaznu ne bi moglo da izdrži.

Krivični zakonik 1860. godine telesnu kaznu svodi na boj. Ostalih telesnih kazni nema, s tim da se na boj može osuditi samo „skitnica, sluga, šegrt, nadničar, kradljivac, pustaja, bilo muško bilo žensko, a i

²⁰ Kazna nije mogla biti izvršena odjednom, nego je lice, po pravilu, držano u zatvoru, te je telesna kazna izvršavana u obrocima.

drugi kome bi familija nuždu trpila kada bi se osudio na zatvor...“ (Krkluš, 2003, 98). Na ovaj način se ograničava krug lica kojima se ona može izreći, što od nje, kao pravila, treba da napravi izuzetak. Ovakva odredba može delovati progresivno, ali treba imati u vidu da je telesna kazna u Evropi u ovom vremenu već skoro svuda ukinuta, do čega će u Srbiji doći tek 1873. godine (Todorović, 2011, 244). U kontekstu telesne kazne, valja pomenuti i da je tortura, kao sredstvo za pribavljanje priznanja okrivljenog u krivičnom postupku (pa čak i radi pridobijanja izjave svedoka), bila predviđena sve do 1858. godine (nasuprot stanju u većini evropskih zemalja).

Stanje sa telesnom kaznom je u određenoj meri povoljnije nego sa smrtnom kaznom. Od njenog nastanka postoji tendencija njenog ograničavanja kroz propisivanje postupka izvršenja kao i pravila za njeno izricanje. Takođe, primetno je i prilagođavanje same kazne svojstvima učinioca krivičnog dela. Međutim, reč je ipak o jednoj surovoj, a često i nesvrhsishodnoj sankciji koja je decenijama ranije u velikom broju evropskih zemalja otišla u istoriju.

4.3. Kazna zatvora

Do pojave prvih prototipova savremenih zatvora dolazi krajem 18. i početkom 19. veka. Do njihovog zaživljavanja u praksi dolazi tek sredinom veka, a u značajnom broju država čak i kasnije. Shodno navedenom, jasno je da u Srbiji ova kazna nije mogla značajnije da zaživi, bar ne u smislu savremene kazne lišenja slobode.

U ustaničkoj Srbiji suština kazne zatvora (haps) bila je da omogućiti izvršenje telesnih kazni i to zato što bi lice bilo osuđeno na veliki broj udaraca koji nisu mogli biti izvršeni odjednom (Mirković, 2013). Do značajnih promena ne dolazi sve do 1840. godine i do Uredbe o uređenju okružnih sudova koja predviđa različite modalitete izvršenja kazne lišenja slobode, s tim da je veći broj elemenata ostao nedorečen (nije bio određen minimum, maksimum, pa ni u čemu se ove vrste kazni lišenja slobode razlikuju) (Mirković, 2013, 159).

Do širenja primene kazni lišenja slobode dolazi i na osnovu Zakona o zameni telesnih kazni i Policijske uredbe, koji su omogućavali

zamenu telesnih, odnosno novčanih kazni kaznama lišenja slobode, kao i mogućnost sudova viših instanci da smrtne kazne preinačuju u zatvorske (do čega je često i dolazilo).

U Srbiji ovog vremena postojala su tri kaznena zavoda: beogradski (osnovan 1851. godine), požarevački (osnovan 1865. godine) i niški (osnovan 1878. godine) (Radoman, 2016, 196). Pre ovih zavoda, osuđenici su kazne izdržavali po tamnicama, kazamatima, policijskim stanicama i drugim prigodnim, ali za te slučajeve nenamenjenim prostorijama.

Kazna lišenja slobode je izvršavana zajednički, često uz prinudni rad u veoma nehumanim uslovima. Do određenih promena u shvatanju kazne lišenja slobode dolazi sredinom veka, kada se kao kazna određuje prinudno obrazovanje i popravljanje kroz rad, nasuprot prostom zastrašivanju (Mirković, 2013, 164).

Krivični zakonik ne odstupi mnogo od dotadašnjih rešenja i predviđa tri vrste lišenja slobode: *robiju* (2–20 godina), koju prate teški poslovi uz okove; *zatočenje* (2–20 godina), koje ne podrazumeva težak rad, već prosto „držanje u osobenoj kući“ i *zatvor* (30 dana do pet godina) uz koji je postojala mogućnost da osuđeno lice nastavi da obavlja poslove koje je prethodno radilo.

Kao i kod telesnih kazni, predviđeno je razlikovanje s obzirom na određena svojstva učinilaca krivičnog dela. Tako će činovnici, sveštenici a pod određenim uslovima i drugi poštteni građani umesto na robiju biti osuđeni na zatvor. Koliko kod telesne kazne ovakav princip ima opravdanja, budući da je vodio ograničenju telesne kazne, toliko u ovom slučaju predstavlja grubu diskriminaciju pred zakonom i povlašćeni položaj viših (uglednijih) slojeva.

Stanje u zatvorima u Srbiji svakako nije bilo valjano s obzirom na veoma loše higijenske i opšte uslove, nasilje koje su zatvorenici trpeli, kao i na nepostojanje adekvatne klasifikacije. Kada je ova kazna u pitanju, kašnjenje s usvajanjem novih tendencija u teoriji i praksi je najkraće (iako postoji), s obzirom na to da je opšte stanje u zatvorima i u bogatijim i naprednijim zemljama Evrope bilo izuzetno nepovoljno. Kazne lišenja slobode sastojale su se u pukom odvajanju osuđenika i eventualnom prinudnom radu (a u prvoj polovini veka i u njihovom batinanju, kao dopuni kazne). Nove penološke ideje klasifikacije, spre-

čavanja kriminalne infekcije, popravljanja, odnosno resocijalizacije, obrazovanja i humanijih uslova izvršenja kazne zatvora, a sve to radi ostvarivanja prevencije, nisu još uvek u značajnijoj meri našle plodno tlo u pozitivnopravnim rešenjima.

5. Zaključak

Krajem 18. i početkom 19. veka dolazi do velikih promena u viđenju i shvatanju društva i države. Pod uticajem Francuske buržoaske revolucije i prosvetitelja, formira se jedan novi pogled na svet koji će uticati na sve oblasti nauke i svakodnevnog života. Pod uticajem zahteva kako naučnika i filozofa, tako i običnih građana, ublažava se dotadašnje stanje arbitrarnosti i pravne nesigurnosti. U krivičnom pravu, klasična škola prava (s oslanjanjem na teorije konsekvencijalizma, a pre svega utilitarizma) postavlja zahteve jednakosti, srazmernosti i zakonitosti. Najprostije rečeno, zahteva se uspostavljanje pravne države nasuprot policijskoj, gde pojedinci neće biti podanici, već građani. Ti principi će biti postepeno usvajani u svim evropskim pravima tokom 19. veka. Izuzetak nije ni kneževina, a kasnije kraljevina Srbija. Međutim, zbog specifičnih uslova koji su pratili život srpske države, recepcija savremenih krivičnopravnih principa nije tekla bez poteškoća. Do značajnije reforme krivičnog prava (a samim tim i kazni i kažnjavanja) dolazi tek sredinom veka. Do kraja veka napredak je znatan i on se ogleda pre svega u postepenom ukidanju telesnih kazni i u efikasnijem (humanijem) izvršenju smrtne kazne. Kazna zatvora i njen nerazvijen karakter ne odudara preterano od evropskog proseka. Opšta tendencija krivičnog prava Srbije u 19. veku jeste kašnjenje u recepciji i implementaciji osnovnih principa klasične škole prava, pogotovo u prvoj polovini veka. Vrhunac verovanja u popravljajući uticaj kazne javlja se u drugoj polovini 20. veka u shvatanjima da glavni cilj kazni i kažnjavanja treba da bude resocijalizacija. Ovo pre svega važi za kaznu lišenja slobode. Smatralo se da ona mora biti tako organizovana da utiče na osuđeno lice (kroz rad, obrazovanje, različite vrste psihofizičkog i socijalnog tretmana itd.) tako da dođe do njegovog popravljanja, otklanjanja uzroka devijantnih pojava i generalno – do njegovog vraćanja u normalne društvene toko-

ve. Međutim, koliko je mnogo vere polagano u resocijalizirajuće efekte kazne, toliko je bilo veće razočaranje u veoma slabe efekte. Zbog navedenog, u kaznenoj politici velikog broja zemalja primetan je zaokret ka retributivizmu i smanjenju očekivanja od kazne (u skladu sa savremenim načelima srazmernosti i humanosti), dok popravljavanje u velikoj meri postaje zadatak nepenitensijarnih, socijalnih i drugih obrazovnih i vaspitnih ustanova, ustanova socijalne zaštite itd.

U tom smislu, može se posmatrati i reforma Krivičnog zakonika Republike Srbije iz 2019. godine koja, između ostalog (poput uvođenja kazne doživotnog zatvora), unosi još jedan element u svrhu kažnjavanja i to „ostvarivanje pravednosti i srazmernosti između učinjenog dela i težine krivične sankcije“²¹.

Literatura

Knjige

1. Boonin, David (2008). *The Problem of Punishment*, Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bošković, Milo (2015). *Kriminološki leksikon*, Novi Sad: Matica Srpska.
3. Bošković, Milo (2016). *Socijalna patologija*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
4. Bošković, Milo (2016a). *Kriminologija*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
5. Bosworth, Mary (ed.) (2005). *Encyclopedia of prisons and correctional facilities*, USA, Sage Publications Inc.
6. Ćorović, Emir (2015). *Sistem krivičnih sankcija Republike Srbije*. Novi Pazar: Sven.
7. Fuko, Mišel (1997). *Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
8. Janković, Ivan (2012). *Na belom hlebu, smrtna kazna u Srbiji, 1804–*

²¹ Krivični zakonik, „Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019, čl. 42, st. 4.

2002. Beograd: Službeni glasnik i Klio.
9. Konstantinović-Vilić, Slobodanka & Nikolić-Ristanović, Vesna & Kostić Miomira (2010). *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
 10. Krkljuš, Ljubomirka (2003). *Odabrani izvori iz pravne istorije srpskog naroda*. Pravni fakultet u Novom Sadu.
 11. Krkljuš, Ljubomirka (2008). *Istorija država i prava srpskog naroda*. Pravni fakultet u Novom Sadu.
 12. Mirković, S. Zoran (2013). *Smrtna kazna i kazna trčanja kroz šibe u Srbiji 1804–1860 – rituali pogubljenja i javnog mučenja*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 13. Mišambled, Rober (2015). *Istorija nasilja – od kraja srednjeg veka do danas*. Novi Sad: Akademska knjiga.
 14. Mrđenović, Dušan (1988). *Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941)*. Beograd: Iro nova knjiga.
 15. Nikolić, Dragan (1991). *Krivični zakonik Kneževine Srbije*. Niš: Gradina.
 16. Pradel, Žan (2008). *Istorijat krivičnih doktrina*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 17. Radoman, Milenko (2016). *Penologija i kazneno izvršno pravo*. Beograd: Udruženje pravnika Srbije.
 18. Stojanović, Zoran (2019). *Krivično pravo – opšti deo*. Beograd: Pravna knjiga.
 19. Vasiljević, Tihomir (1987). *Đorđe D. Cenić, Razvoj krivičnopravne misli u Srbiji XIX veka*, Srpska akademija nauka i umetnosti.
 20. Živanović, Toma (1967). *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije i istorijski razvoj njenog krivičnog pravosuđa od 1804. do 1865*. Beograd: Naučno delo.

Članci

1. Budić, Marina (2017). Kantov retributivizam i smrtna kazna. *Theoria*, vol. 60, br. 3, pp. 130–154.
2. Carlsmith, M. Kevin & Darley, M. John & Robinson, H. Paul (2002). Why Do We Punish? Deterrence and Just Deserts as Motives for Punishment, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 83, No. 2, pp. 284–299.

3. Čopić, Sanja (2007). Pojam i osnovni principi restorativne pravde, *Temida*, br. 1, pp. 25–37.
4. Jakšić, Dušan & Davidović, Dragomir (2013). Razvoj kaznenog sistema u krivičnom pravu Srbije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, vol. 12, br. 4, pp. 525–537.
5. Janković, Ivan (2014). Macke, *Pravni zapisi*, br. 2, pp. 573–585.
6. Milevski Voin (2013). Retributivne teorije kazne, *Theoria*, br. 56, pp. 37–59.
7. Mirković, Zoran (2013). Kazna lišenja slobode u Srbiji 1804–1860. godine. U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* br. 1 (pp. 155–170). Novi Sad: Pravni fakultet.
8. Todorović, Miljana (2011). Telesne kazne u Srbiji u XIX veku i njihovo ukidanje. U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 58, (pp. 235–248). Niš: Pravni fakultet.
9. Vasiljević-Prodanović, Danica (2011). Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije. U: *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, vol. 10, br. 3, (pp. 509–525).

Zakoni

1. Krivični zakonik, „Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

CRIME AND PUNISHMENT: EUROPE AND SERBIA IN THE 19TH CENTURY

ABSTRACT: *In 19th-century Europe, new insights and new demands placed upon the state caused significant changes in the understanding of punishments and penalisations. Retributive justice, which is based on pure retaliation for the offence without any other purpose, was replaced by utilitarianism. The understanding that punishment should be executed for a specific purpose and primarily to protect society, serving as a deterrence, had become the basis of the contemporary approach to punishments and penalisations. The reception of these ideas and their transforming into practical solutions was neither easy, fast, or gradual. The cultures of the 19th century Europe were far from uniform, neither in the economic nor in the spiritual and cultural sense. These principles continued to gain ground throughout the 19th-century Europe, eventually becoming universally accepted today.*

KEY WORDS: *penalisation, retribution, prevention, penology, penal law.*

Dejan Pavlović^{1*}
Vilmoš Tot^{2**}

UDC 351.86

343.3/.7

Stručni rad

Primljen: 27. 03. 2020.

Prihvaćen: 29. 04. 2020.

EKONOMSKA BEZBEDNOST KAO FUNKCIJA KORPORATIVNE BEZBEDNOSTI IZ UGLA STEJKHOLDERA

REZIME: Na organizaciju korporativne bezbednosti jednog privrednog sistema dominantan uticaj imaju stejkholderi. Među njima, najveći uticaj na sistem korporativne bezbednosti imaju unutrašnji stejkholderi i to: vlasnici kapitala, menadžeri, zaposleni, sindikati. Što su poslovi korporativne bezbednosti brojniji i što se sa više aktivnosti implementiraju u različite poslovne procese, to je i uticaj korporativne bezbednosti na krajnje rezultate rada kompanije veći. Cilj ovog rada je da se kroz istraživanje sprovedeno u Departmanu za nabavku, Funkcije za nabavku NIS a.d., dođe do saznanja kako zaposleni u Funkciji za nabavku NIS a.d., kao značajni unutrašnji stejkholderi, percipiraju ulogu korporativne bezbednosti NIS a.d. u njihovom osnovnom poslovnom procesu, kao i da se identifikuju aktivnosti koje je potrebno poboljšati kako bi ekonomska bezbednost poslovanja bila na još višem nivou.

KLJUČNE REČI: korporativna bezbednost, ekonomska bezbednost, stejkholder, unutrašnji stejkholderi

^{1*} Doktorand na Fakultetu za primenjenu bezbednost Univerziteta EDUKONS, master studije završio na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, specijalista bezbednosnog menadžmenta, mejl: dejan.pavlovic@nis.eu

^{2**} Vanredni profesor na Fakultetu za informacione tehnologije i inženjerstvo, Jurija Gagarina 149a, Beograd

1. Uvodna razmatranja

U savremenom poslovanju velikih privrednih sistema – korporacija, ključnu ulogu u poslovanju imaju stejkholderi, jer se kroz prizmu njihovih interesa kreira strategija poslovanja korporacija. Sa druge strane, korporativna bezbednost ima za cilj da štiti interes korporacije, pa samim tim i interese njenih stejkholdera. Gledajući na opisan način, logično bi bilo da stejkholderi, posebno ključni – unutrašnji (vlasnici kapitala, menadžment i zaposleni) rade na tome da što više osnaže sistem korporativne bezbednosti u svojim organizacijama. Međutim, praksa pokazuje da to nije slučaj u većini korporativnih organizacija u Republici Srbiji i u okruženju. Korporativna bezbednost u većini korporacija postoji, ali zadaci koji su joj dati u nadležnost u najvećem broju slučajeva se odnose na fizičko-tehničko obezbeđenje i deo poslova koji se odnose na zaštitu na radu, zaštitu životne sredine i protivpožarnu zaštitu.

Najveći uticaj na organizaciju sistema, u ovom slučaju korporacije, imaju stejkholderi koji poseduju najveću moć, a to su vlasnici i menadžment, koji deluju u okviru korporacije, i država, kao eksterni stejkholder koji propisuje zakonske okvire kojima se uređuje poslovanje u jednoj zemlji. Ova grupa stejkholdera direktno utiče na organizaciju rada i uspostavljanje određenih metodologija rada korporativne bezbednosti, kao organizacionog dela kompanije. Druga grupa stejkholdera, koja ima određeni, možemo reći ograničeni, uticaj na rad i rezultate rada kompanije su zaposleni i sindikalne organizacije, koji kroz svoje svakodnevne radne aktivnosti i realizujući ciljeve svog postojanja mogu da ispolje određeni uticaj na vlasnike i menadžment kako bi se deo poslova iz domena korporativne bezbednosti bolje organizovao ili uredio u cilju zadovoljenja njihovih potreba. Treća grupa stejkholdera su oni koji su u određenom odnosu s korporacijom i imaju znatno manji uticaj na njene planove, rad i rezultate, a to su dobavljači, kupci, razne nevladine organizacije, lokalna zajednica i slično.

Cilj organizacije i uspostavljanja sistema korporativne bezbednosti je zaštita imovine, poslovanja i reputacije određene organizacije. Aktivnosti rada korporativne bezbednosti najčešće rezultiraju sprečavanjem određenih kriminalnih aktivnosti usmerenih na štetu organizacije koja se štiti. Nosioci tih aktivnosti su u najvećem broju neki od gore

pomenutih stejkholdera, pa možemo reći da korporativna bezbednost, kao rezultat svoga rada, često ima direktno suprotstavljanje skrivenim potrebama i ciljevima nekog od stejkholdera sistema u kome funkcioniše. Iz tog razloga je odnos korporativne bezbednosti i stejkholdera sistema koji ona štiti vrlo interesantan i višeslojan i direktno utiče na organizaciju i stepen realizacije zadataka korporativne bezbednosti.

Iz tog ugla je vrlo interesantno sagledati međusobni odnos unutrašnjih stejkholdera i korporativne bezbednosti, odnosno uticaj unutrašnjih stejkholdera na organizaciju i rad korporativne bezbednosti, kao i uticaj korporativne bezbednosti jedne organizacije na ciljeve i potrebe unutrašnjih stejkholdera.

2. Stejkholderi

Stejkholder je kovanica nastala od engleskih reči *stake*, što znači interes i *holder* tj. držalac i predstavlja pojedince ili grupe koji su direktno ili indirektno zainteresovani za ostvarivanje ciljeva određene organizacije.

Postoji veliki broj istraživanja sprovedenih u cilju definisanja pojma stejkholder koji je najviše razmatran prilikom proučavanja teorije organizacije, menadžmenta, organizacionih sistema i sistema uopšte.

Različiti autori definišu pojam stejkholdera na različite načine. Najveći mislilac i autor u ovoj oblasti, Edvard Friman (1984), definiše stejkholdere kao „grupu ili pojedince koji mogu biti ili su pod uticajem realizacije misije organizacionog sistema“. Stejkholdere u savremenom organizacionom sistemu čine svi zainteresovani (interni i eksterni) subjekti koji su na bilo koji način povezani sa njim i koji imaju određene interese vezane za njegovo postojanje i funkcionisanje i iz toga izvedena očekivanja ili aspiracije u pogledu performansi preduzeća. Strateški stejkholderi su oni koji su od značaja za poslovne aktivnosti. To su obično kupci, korisnici, zaposleni, isporučioци i neki od članova šire zajednice. Stejkholderi su svi koji su pod uticajem ili imaju uticaj na projekat i njihova uloga bi trebalo da se uzme u obzir za uspešnu realizaciju projekta. Stejkholderi mogu imati različite interese u odnosu na projekat.

Srpski standard ISO 37001 definiše zainteresovanu stranu kao osobu ili organizaciju koja može da utiče, da bude pod uticajem

ili smatra da je pod uticajem odluke ili aktivnosti. Zainteresovana strana može da bude interna ili eksterna u odnosu na organizaciju.

Navedeni autori pojam stejkholdera sagledavaju iz različitih uglova. Međutim, nekoliko osnovnih pojmova definiše reč stejkholder:

- pojedinci, grupe ljudi, ali i organizacije;
- nalaze se u sistemu ili njegovom okruženju;
- imaju uticaj na organizaciju ili ona utiče na njih;
- postoji određen interes za rad organizacije;
- značajni su za poslovne aktivnosti organizacije.

Imajući ovo u vidu, pod pojmom stejkholder u okviru rada podrazumevamo: pojedince, grupe ljude ili organizacije, koji se nalaze u sistemu ili njegovom okruženju, imaju uticaj ili interes za rad sistema, kao i određena očekivanja od rezultata aktivnosti tog sistema.

U pogledu pripadnosti delovima organizacionog sistema, stejkholdere možemo podeliti na interne i eksterne. Interne stejkholdere čine tri osnovne grupe subjekata: vlasnici, upravljači (menadžment) i radnici ili izvršioci. Ove grupe nisu čvrste i nepromenljive, već se i one najčešće grupišu na različite interesne podgrupe promenljivog sastava u zavisnosti od njihovog trenutnog interesa. Eksterni stejkholderi su partneri sa kojima kompanija stupa u najraznovrsnije vidove poslovnih kontakata: kupci, dobavljači, finansijske institucije, asocijacije, državne institucije ili drugi subjekti koji izražavaju više ili manje interese celog društva ili nekog njegovog dela. U radu smo usmereni na unutrašnje (interne) stejkholdere – zaposlene.

Potrebe stejkholdera su različite, zavise od mesta koje stejkholder zauzima u organizaciji ili van nje, od uticaja stejkholdera na rad organizacije ili uticaja organizacije na život i rad stejkholdera. One su u vrlo uskoj vezi i međusobnoj koleraciji sa njihovim interesima u organizaciji, a svaki od interesa stejkholdera prema organizaciji je pobuđen i motivisan nekom od potreba. Deo interesa stejkholdera u odnosu na organizaciju nije vidljiv i često su oni skriveni, višestruki i kontradiktorni.

Dakle, ciljevi stejkholdera u odnosu na organizaciju manifestuju se kroz njihove interese koji imaju svoje korene u zadovoljavanju potreba stejkholdera. Međutim, ciljevi različitih stejkholdera organizacionog sistema su često suprotstavljeni jedni drugima i u praksi je nemoguće ostvarenje svih ciljeva svih stejkholdera u organizacionom sistemu. Da bi organizacija postigla najbolje rezultate, potrebno je zadovoljiti najveći broj ciljeva različitih stejkholdera.

Uticaj stejkholdera na rezultate organizacije zavisi od: njihovog mesta u odnosu na kompaniju i poslovno okruženje; broja drugih stejkholdera na koje mogu uticati; stepena organizovanosti stejkholdera; veličine udela u kapitalu kompanije i drugim značajnim resursima; vlasništva nad poslovnim informacijama i mogućnostima njihove kontrole.

Kada je reč o odnosu nivoa uticaja i interesa, pojedine stejkholderre možemo svrstati u nekoliko tipova:

- Visok uticaj i visok interes – ključni stejkholderi;
- Mali uticaj i visok interes – stejkholderi koji mogu biti značajan izvor informacija;
- Visok uticaj i mali interes – nezainteresovani za rezultate ukoliko direktno ne utiču na njih;
- Mali uticaj i mali interes – ne mogu biti od velike pomoći za poboljšanje rezultata rada kompanije.

Zaposleni u kompaniji koji su u ovom istraživanju dali svoje viđenje dostignutog nivoa korporativne bezbednosti, spadaju u grupu stejkholdera koji mogu biti značajan izvor informacija, jer se operativno bave poslovima od značaja za kompaniju. Oni lično imaju mali uticaj kao pojedinačni stejkholderi, ali visok interes za organizaciju procesa rada u kompaniji i za rezultate kompanije.

3. Korporativna bezbednost

Da bismo definisali pojam korporativne bezbednosti, neophodno je definisati i razjasniti pojmove kao što su korporacija i kompanija.

Iako se često koriste kao sinonimi, pojmovi kompanija i korporacija načelno imaju sledeća značenja:

- u američkom engleskom jeziku, korporacija kao pojam se najčešće koristi za označavanje akcionarskih društava, dok je pojam kompanije širi i obuhvata i druge oblike privrednih društava (npr. Limited Liability Company koja bi odgovarala našem društvu sa ograničenom odgovornošću nije *corporation*, ali jeste *company*),
- u britanskom engleskom (i u zemljama Komonvelta) kompanija se kao pojam najčešće koristi za akcionarska društva koja su osnovana u skladu sa kompanijskim zakonom (*UK Companies Act*), dok se pojam korporacija koristi za bilo koji registrovani subjekat (*incorporated entity*) (npr. *Limited liability partnership* koji bi odgovarao našem društvu sa ograničenom odgovornošću nije *company*, ali jeste *corporation*),
- srpsko pravo ne koristi termine kompanija i korporacija, već privredno društvo koje obuhvata sve pravne forme društava (ortačko društvo, komanditno društvo, društvo sa ograničenom odgovornošću i akcionarsko društvo), dok se u teoriji pojmovi kompanija i korporacija i pridevi izvedeni iz njih (korporativni, kompanijski) koriste uglavnom kao sinonimi.

U Velikoj Britaniji ovo društvo (napomena: javno akcionarsko društvo) označava se kao *public company*, a u SAD kao *private corporation*. Engleski pojam *company* ekvivalentan je američkom pojmu *corporation*, dok (mada deluje paradoksalno) engleski pojam *public* približno odgovara američkom pojmu *private*.

Na osnovu navedenog, u ovom radu ćemo pod pojmom korporativne bezbednosti podrazumevati bezbednost Društva za istraživanje, proizvodnju, preradu, distribuciju i promet nafte i naftnih derivata i istraživanje i proizvodnju prirodnog gasa Naftna industrija Srbije a.d. Novi Sad, skraćeno NIS a.d. Novi Sad.

U savremenim uslovima pojam bezbednosti je višeznačan i u odnosu na period 20. veka proširen je sa bezbednosti nacija na bezbednost pojedinaca i grupa, pa samim tim i na bezbednost privrednih subjekata.

„Bezbednost je svojstvo nekog realnog društvenog, prirodnog ili tehničkog subjekta (bića, tvorevine ili stvari) ispoljeno kao uspostavljeno, održano i unapređeno stanje i/ili vrednost, koja se izražava kroz ispunjenost minimuma bezbenosnih standarda svojstvenih tom subjektu, što mu omogućava realnu osnovu za opstanak, rast i razvoj bez obzira na nosioce, oblike, vreme i mesto ugrožavanja.“

Korporativna bezbednost je pojam novijeg datuma nastao u 20. veku u zapadnim zemljama. U zemljama bivšeg socijalističkog uređenja pojam korporativne bezbednosti se javlja u poslednjoj deceniji 20. veka. Brze promene na svim poljima društvenog života, u nauci, tehnici, inovacijama, informatici dovele su i do stvaranja korporacija ili međunarodnih (transnacionalnih) kompanija koje su svoje poslovanje proširile i van granica zemlje nastanka. Za njih je karakteristično da u svom vlasništvu i pod svojom kontrolom imaju veći broj manjih zavisnih kompanija (preduzeća) koje se bave različitim granama industrije i različitim poslovnim aktivnostima. Najčešće su kontrolu nad njima uspostavile kupovinom većinskog paketa akcija ili udela u vlasništvu. Korporaciju karakterišu veoma složena organizacija i veze između samih kompanija članica, što usložnjava poslovanje i usporava mogućnost rasta i razvoja sistema. Ovako strukturirane, korporacije ostvaruju ekstremno visoke zarade, često veće i od budžeta pojedinih zemalja. Organizuju svoj rad na primeni visoke tehnologije u privrednim granama kojima se bave a ujedno za to koriste jeftinu radnu snagu. One su u modernom svetu pokretač mnogih promena, jer su direktno zainteresovane za učešće u tehničko-tehnološkom razvoju određenih proizvoda i za unapređenje procesa proizvodnje. Kao takve, korporacije često finansijski pomažu sportske, umetničke, kulturne i socijalne projekte od značaja za lokalnu zajednicu ili državu, što im učvršćuje položaj, uticaj i značaj za razvoj u tom okruženju. Budući da imaju veliki značaj za razvoj društva, neophodno je preduzeti i odgovarajuće mere kako bi se zaštitilo poslovanje ovih sistema i kako bi se time ostvarili još bolji uslovi i predispozicije za razvoj ljudskog društva. Danas je korporativna bezbednost jedan od segmenata opšte bezbednosti i, shodno tome, sektore javne (državne)

i privatne (korporativne) bezbednosti danas je nemoguće posmatrati odvojeno i bez međusobne interakcije u sprovođenju mera bezbednosti. Potvrda tome je da današnji globalni bezbednosni rizici, kao što su terorizam, organizovani kriminal, korupcija i industrijska špijunaža ne ugrožavaju samo države, već su i te kako usmereni na ugrožavanje privrednih subjekata, pa i korporacija.

Korporativna bezbednost predstavlja sistem zaštite lica, imovine i poslovanja korporacije putem skupa mera, postupaka i radnji koji se sprovode fizičkim obezbeđenjem, tehničkim sredstvima zaštite, uz primenu savremenih bezbednosno-zaštitnih metoda i načina rada. Osnovni cilj sistema je da se kroz uspešno proaktivno (metodom analize i odvratanja) i reaktivno (metodom sanacije nastalih posledica) delovanje eliminišu, odnosno smanje mogućnosti ugrožavanja lica, neovlašćeno prisvajanje imovine i rezultata rada korporacije i na taj način omoguće bezbedni uslovi za stabilniji rad kompanije i povećanje njenog profita.

Ona je poslovna funkcija privrednog subjekta, čiji su zadaci: da prati, analizira i identifikuje potencijalne rizike koji mogu da ugroze poslovanje tog subjekta; da menadžmentu privrednog subjekta pruži tačnu i pravovremenu informaciju o rizicima i pretnjama po sistem i da preduzima mere na sprečavanju uticaja rizika na poslovanje kompanije ili na njegovu potpunu eliminaciju.

U najvećem broju kompanija u Republici Srbiji, ali i u okruženju, sistem korporativne bezbednosti se realizuje kroz poslove fizičko-tehničkog obezbeđenja. Jedan broj kompanija organizovao je sistem korporativne bezbednosti kao sinergiju fizičko-tehničkog obezbeđenja i poslova bezbednosti i zaštite na radu, zaštite životne sredine i zaštite od požara.

Korporativna bezbednost se može definisati i kao oblik organizovanja i funkcionisanja korporacije u sprovođenju mera i aktivnosti na preventivnom i represivnom planu koje se preduzimaju radi očuvanja bezbednosti lica, imovine i poslovanja, a radi očuvanja ekonomske i socijalne funkcije korporacije, kao i radi zaštite svih ostalih vrednosti korporacije od svih oblika i nosilaca ugrožavanja.

U zavisnosti od složenosti poslovnog sistema, njegovih poslovnih aktivnosti, razmeštaja poslovnih objekata (poslovni centri, objekti proizvodnje, skladištenja i prodaje) i broja zainteresovanih strana za razvoj

i aktivnosti sistema u korporativnu bezbednost, osim fizičko-tehničkog obezbeđenja, spadaju i sledeće aktivnosti:

- ekonomska bezbednost poslovanja;
- zaštita informacija i informacionih sistema;
- informaciono-analitička delatnost od interesa za poslovanje i za bezbednost;
- bezbednost i zaštita na radu, zaštita životne sredine (ekologija) i zaštita od požara.

Većina savremenih kompanija u svom sastavu ima izdvojenu funkciju korporativne bezbednosti s posebnim značajem u slučajevima kada se poslovanje obavlja u zemljama sa komplikovanom socijalno-ekonomskom situacijom. Razlog takve poslovne odluke je logičan i sadržan je u realnim potrebama da se zaštiti poslovanje, da se blagovremeno identifikuju sve pretnje, da se smanje rizici, a u određenim slučajevima i da se lakše podnesu štetne posledice.

3.1. Nosioци korporativne bezbednosti u kompaniji

Budući da je korporativna bezbednost sistem mera i postupaka zaposlenih u kompaniji kojima se štite materijalne i nematerijalne vrednosti kompanije u širem smislu, nosioци korporativne bezbednosti su svi zaposleni u kompaniji. Od zaposlenih se očekuje da svoje radne zadatke obavljaju u skladu sa zakonskim propisima i internim pravilima, odnosno važećim standardima i procedurama u kompaniji. Međutim, korporativna interna pravila mogu ponekad usporiti pojedine poslovne procese tako da zaposleni imaju osećaj da bi njihovim zaobilaženjem ili nepridržavanjem mogao da se postigne veći uspeh u kraćem vremenskom periodu. U malom broju slučajeva ovakvo shvatanje je prihvatljivo, ali se radi o izuzecima. Interna pravila u korporacijama (standardi i procedure) postavljena su da bi se smanjila mogućnost rizika nastanka šteta po kompaniju i tačno odredile uloge i odgovornosti svih učesnika u nekom poslovnom procesu. Od zaposlenih se takođe očekuje da svoj

doprinos korporativnoj bezbednosti daju pridržavajući se u svom radu i zakonskih propisa koji se odnose na njihov delokrug rada.

U užem smislu, nosioci korporativne bezbednosti u kompaniji su rukovodilac i lica koja su zaposlena u organizacionom delu koji se bavi korporativnom bezbednošću. Njihov zadatak je da menadžere i zaposlene u kompaniji obuče da poslovanje kompanije učine bezbednim tako što će svoje radne zadatke i poslovne procese izvršavati tako da se minimiziraju svi potencijalni rizici po materijalne i nematerijalne vrednosti kompanije. Rukovodilac korporativne bezbednosti je lice koje je odgovorno za donošenje strategije korporativne bezbednosti i za njeno operativno sprovođenje.

Dobra saradnja sa drugim delovima kompanije je od presudnog značaja za rad rukovodioca i zaposlenih u ovom organizacionom delu. Nemoguće je očekivati da će rukovodilac korporativne bezbednosti ili zaposleni u njegovom organizacionom delu biti stručnjaci za sve poslovne aktivnosti i procese koji se odvijaju u kompaniji. Kako bi oni mogli da prate poslovanje, sagledavaju rizike i daju predloge rešenja ili rešavaju određene poslovne probleme, moraju se rukovoditi pouzdanim i tačnim informacijama, a njih najlakše mogu dobiti u saradnji sa kolegama koji vode ili se bave određenim poslovnim procesima.

U savremenom poslovanju uloga i uticaj korporativne bezbednosti u određenoj korporaciji zavisi od sposobnosti ovog organizacionog dela da participira u ostvarivanju kompanijskih ciljeva i da utiče na operativnu efikasnost poslovanja kroz aktivnosti u različitim poslovnim procesima kompanije i saradnju sa ostalim organizacionim delovima. Bitan princip u radu korporativne bezbednosti je taj da korporativna bezbednost, kao organizacioni deo, ne vodi direktno poslovanje kompanije, već je podrška poslovanju.

3.2. Ekonomska bezbednost kao funkcija korporativne bezbednosti

Ekonomska bezbednost kompanije predstavlja sistem mera, postupaka i aktivnosti koje realizuju zaposleni u kompaniji sa ciljem zaštite ekonomskih interesa kompanije, sprečavanja nastanka ekonomskih šteta po kompaniju i narušavanja njene poslovne reputacije.

Nosioci ekonomske bezbednosti, u užem smislu, jesu lica koja su zaposlena u organizacionom delu korporativne bezbednosti. U širem smislu, za realizaciju mera ekonomske bezbednosti zaduženi su svi zaposleni koji, izvršavajući svoje radne zadatke, mogu doprineti finansijskom rezultatu kompanije.

Sa stanovišta ekonomskih interesa, ekonomska bezbednost je svojstvo privrednog subjekta ispoljeno kao uspostavljeno, održano i unapređeno stanje i vrednost koja se izražava kao ispunjenost i zaštićenost minimuma bezbednosnih standarda svojstvenih tom ekonomskom subjektu, bez obzira na nosioce, oblike i mesto ugrožavanja. Pojednostavljeno, ekonomska bezbednost je stanje odsustva svih oblika društvene, tehničke ili prirodne opasnosti po ekonomske interese privrednog subjekta, a pre svega njegovu imovinu, poslovanje i sve druge vrednosti koje je on na tržištu ostvario dosadašnjim radom.

Ekonomska bezbednost realizuje se kroz aktivnosti lica zaposlenih u organizacionom delu korporativne bezbednosti i to:

- aktivnim učestvovanjem u izradi internih akata kompanije sa ciljem da se u njih ugrade zahtevi koji obezbeđuju kompleksnu realizaciju mera ekonomske bezbednosti,
- proverama potencijalnih poslovnih partnera pre stupanja u ugovorni odnos sa njima i praćenjem realizacije ugovora i sporazuma koje kompanija sa njima zaključuje. Cilj ovih provera pre stupanja u ugovorni odnos je utvrđivanje kadrovskih, organizacionih i finansijskih kapaciteta potencijalnog poslovnog partnera za realizaciju određenog ugovornog odnosa. Provere i aktivnosti na praćenju realizacije tog ugovornog odnosa imaju za cilj smanjenje mogućnosti nastanka ekonomske štete po kompaniju i negativnog uticaja tog poslovnog odnosa na reputaciju kompanije;
- aktivnim učestvovanjem u monitoringu proizvodne, finansijsko-ekonomske i administrativne delatnosti u kompaniji. Cilj ovih aktivnosti je blagovremeno otkrivanje spoljnih i unutrašnjih opasnosti i rizika po kompaniju i preduzimanje mera za njihovo minimiziranje ili potpuno neutralisanje i omogućavanje normalnog funkcionisanja sistema,

- aktivnim učestvovanjem u biznis procesu naplate sumnjivih i zastarelih potraživanja u kompaniji. Cilj ovih aktivnosti je da se identifikuju pravna i fizička lica i njihova povezana privredna društva ili imovina koji bi mogli da se iskoriste za nadoknadu nastale štete kroz nenaplaćena potraživanja od kupaca, a preventivno kroz preduzimanje mera da do sumnjivih i zastarelih potraživanja ne dođe,
- aktivnostima na utvrđivanju činjenica za slučajeve u kojima je učestvovao ograničen broj lica iz kompanije ili van nje, a koji su doveli do: štete po ekonomske interese kompanije i njenu poslovnu reputaciju; raskida ugovornih odnosa sa štetnim posledicama; otkrivanja zaštićenih poslovnih informacija licima van kompanije i preuzimanja ugovora i drugih poslova kompanije od strane konkurenata,
- organizovanjem i sprovođenjem mera verifikacije internih ili eksternih kandidata za upražnjena radna mesta u kompaniji. Cilj ovih aktivnosti je utvrđivanje ispunjenosti zakonskih uslova koje kandidati moraju zadovoljiti da bi bili angažovani na određenim radnim mestima, kao i specifičnih zahteva kompanije za ta radna mesta i
- uspostavljanjem i održavanjem saradnje sa odgovarajućim državnim organima i institucijama i drugim privrednim subjektima u cilju pomoći u rešavanju problema ekonomske bezbednosti koje prevazilaze nadležnosti i zakonske mogućnosti zaposlenih u korporativnoj bezbednosti.

3.3. Ekonomska bezbednost u NIS-u

Na osnovu sporazuma Vlade Republike Srbije i Vlade Ruske Federacije u februaru 2009. godine, ruska kompanija „Gazpromneft“ preuzela je kontrolni paket akcija „Naftne industrije Srbije“ i time postala većinski vlasnik. Odmah se pristupilo reorganizaciji kompanije tako da njena organizaciona struktura odgovara potrebama i sistemu rada kompanije „Gazpromneft“. Tako je prvi put u maju 2009. godine u NIS-u

organizovana Funkcija za korporativnu zaštitu kojoj su u nadležnost dati sledeći poslovi: fizičko-tehnička bezbednost, zaštita informacija i ekonomska bezbednost poslovanja.

Sistem je organizovan po uzoru na sistem korporativne bezbednosti kompanije „Gazpromneft“, većinskog vlasnika NIS-a, odnosno „Gazproma“. Suština ovog sistema su aktivnosti na realizaciji poslova ekonomske bezbednosti, a ostale aktivnosti koje se realizuju u Funkciji za korporativnu zaštitu su podrška realizaciji mera ekonomske bezbednosti.

Ekonomska bezbednost „NIS Gazpromnefta“, kao nova kategorija poslova u okviru korporativne bezbednosti u poslovnom okruženju Republike Srbije i u regionu, organizovana je tada u Direkciji za korporativnu zaštitu NIS a.d., u Sektoru za ekonomsku bezbednost kome su bili povereni gore pomenuti poslovi iz domena ekonomske bezbednosti, kao i poslovi iz domena informacione analitike. Od trenutka formiranja, osim forme organizacije, Sektor ekonomske bezbednosti radi sa nepromenjenim opisima poslova i zadacima.

4. Istraživanje

Na osnovu teorijskih pretpostavki, predmet istraživanja u okviru rada su stejkholderi (u radu ih posmatramo iz ugla unutrašnjih stejkholdera) i njihova uloga i značaj u ekonomskoj bezbednosti, kao funkciji korporativne bezbednosti u a.d. NIS.

U odnosu na definisani predmet istraživanja, osnovna hipoteza u radu glasi: unutrašnji stejkholderi (zaposleni) prepoznaju značaj korporativne bezbednosti kroz njenu funkciju ekonomske bezbednosti.

Teorijski doprinos samog rada ogleda se u sistematizovanom prikazu teorijskog okvira korporativne bezbednosti i stejkholdera (u radu posmatrano iz ugla unutrašnjih stejkholdera). Praktična primena se ogleda u mogućnosti šire primene modela ekonomske bezbednosti koji je zastupljen u a.d. NIS.

U tu svrhu urađeno je pilot-istraživanje sa temom „Prepoznatost dostignutog nivoa ekonomske bezbednosti iz ugla unutrašnjih stejkholdera – zaposlenih u Departmanu za nabavku“.

Instrument je koncipiran za potrebe istraživanja u formi upitnika koji je distribuiran zaposlenima u Departmanu za nabavku a.d. NIS tokom maja 2019. godine. Upitnik se sastojao od 15 pitanja, pet pitanja vezanih za demografske karakteristike ispitanika, koji predstavljaju nezavisne varijable, i 10 pitanja u formi iskaza, koji su ocenjivani na Likertovoj skali od 1 do 5, a koji predstavljaju zavisne varijable.

U Departmanu za nabavku Funkcije za nabavku a.d. NIS ima 52 zaposlena lica, a u pilot-istraživanju je učestvovalo njih 35, što predstavlja 67% od ukupnog broja zaposlenih u Departmanu za nabavku a.d. NIS. Svi učesnici u pilot-projektu su direktno povezani sa procesom nabavke roba i usluga i kroz svoj dosadašnji rad u kompaniji poseduju znanje i iskustvo na osnovu kog mogu da procene ulogu Funkcije za korporativnu zaštitu na zaštiti ekonomskih interesa NIS a.d. u njihovom osnovnom biznis procesu nabavke roba i usluga.

Struktura ispitanika

Polna struktura:

- 11 ispitanika žanskog pola ili 32% ispitanih
- 24 ispitanika muškog pola ili 68% ispitanih

Starosna struktura:

- od 26 do 35 godina starosti – sedam zaposlenih ili 20% ispitanih
- od 36 do 50 godina starosti – 26 zaposlenih ili 74% ispitanih
- od 51 do 60 godina starosti – dva zaposlena ili 6% ispitanih

Struktura stručne spreme:

- Visoka SS 7/2 – devet zaposlenih ili 26 % ispitanih
- Visoka SS 7/1 – 26 zaposlenih ili 74% ispitanih

Struktura po radnom stažu:

- od 6 do 10 godina – sedam zaposlenih ili 20% ispitanih
- od 11 do 20 godina – 21 zaposlen ili 60% ispitanih
- od 21 do 30 godina – četiri zaposlena ili 12% ispitanih

- više od 30 godina – tri zaposlena ili 8% ispitanih

Struktura po radnom mestu:

- direktor departmana – jedan zaposlen ili 3% ispitanih
- direktor sektora – dva zaposlena ili 5% ispitanih
- rukovodilac službe – četiri zaposlena ili 11% ispitanih
- ekspert koordinator – 11 zaposlenih ili 34% ispitanih
- koordinator – 12 zaposlenih ili 35% ispitanih
- stručni saradnik – pet zaposlenih ili 12% ispitanih

Istraživanje je imalo za cilj da se utvrde činjenice u vezi sa tim koliko su stejkholderi, u ovom slučaju zaposleni, upoznati sa dostignutim nivoom ekonomske bezbednosti u kompaniji NIS a.d., kao i da li je u dovoljnoj meri unutrašnjim stejkholderima poznat pojam ekonomske bezbednosti i njene oblasti rada, kao i dobrobit koju ona donosi organizaciji. Model ekonomske bezbednosti koji se primenjuje u a.d. NIS smatramo da može da ima mnogo širu primenu i može postati primer dobre prakse za ostale privredne subjekte u Republici Srbiji, kao i u okruženju.

U svrhu ovog istraživanja kreiran je instrument istraživanja u vidu upitnika gde su ispitanici na Likertovoj skali od 1 do 5 ocenjivali nivoe prepoznavanja datih iskaza vezanih za ekonomsku bezbednost.

Izdvajamo najznačajnije rezultate istraživanja:

- 1) Sistem nabavke roba i usluga u NIS a.d. organizovan je tako da štiti kompaniju od mogućnosti nastanka većih ekonomskih šteta. Na ovo pitanje 64% ispitanika se izjasnilo da se u potpunosti slaže sa konstatacijom, 18% da se delimično slaže, 5% nije znalo odgovor a 14% se izjasnilo da se delimično ne slaže sa konstatacijom,
- 2) U kompaniji se realizuje provera solventnosti potencijalnih saugovarača pre stupanja u partnerski odnos na način koji štiti ekonomske interese kompanije. Sa tom konstatacijom se slaže 82% ispitanika, 14 % se slaže delimično, 5% se delimično ne slaže i nema ispitanika koji ne znaju odgovor ili se sa njim ne slažu,

- 3) Kompanija ima uspostavljen sistem monitoringa realizacije ugovornih obaveza dobavljača koji omogućuje zaštitu ekonomskih interesa kompanije. Nema ispitanika koji se ne slažu sa konstatacijom, njih 5% se delimično ne slaže, 14% ne zna odgovor, 59% se delimično slaže a 23% se slaže sa konstatacijom,
- 4) Učešće predstavnika Funkcije za korporativnu zaštitu u radu komisija za nabavku je usmereno na zaštitu ekonomskih interesa kompanije. Najveći deo ispitanika, njih 73% je saglasno sa ovom konstatacijom, 18% se delimično slaže, 5% ne zna odgovor i 5% se delimično ne slaže sa ovom konstatacijom,
- 5) Učešće predstavnika Funkcije za korporativnu zaštitu na komercijalnim pregovorima sa potencijalnim dobavljačima je usmereno na zaštitu ekonomskih interesa kompanije. Sa ovom konstatacijom saglasilo se 59% ispitanika, 27% se delimično slaže, 5% ne zna odgovor i 9% se delimično ne slaže sa konstatacijom,
- 6) Realizacija politike kompanije u borbi protiv korupcije ima preventivno dejstvo na zaštitu ekonomskih interesa kompanije. Sa ovom konstatacijom se slaže 55% ispitanika, 32% se delimično slaže, 9% ne zna odgovor a 5% se delimično ne slaže,
- 7) U kompaniji je uspostavljen sistem za sprečavanje razvoja korupcije. Sa ovom konstatacijom se saglasilo 50% ispitanika, njih 23% se delimično slaže, 14% ne zna odgovor i 14% se delimično ne slaže,
- 8) Postojeći sistem korporativne bezbednosti je u mogućnosti da identifikuje pojave mogućih korupcijskih kapaciteta. Sa ovom konstatacijom se saglasilo 50% ispitanika, njih 36% se delimično slaže, 5% ne zna odgovor a 9% se delimično ne slaže,
- 9) Postojeći sistem korporativne zaštite je organizovan tako da subjektima odlučivanja pruža dovoljno informacija u cilju identifikacije elemenata korupcije u kompaniji. Sa ovom tvrdnjom se slaže 45% ispitanika, 32% se delimično slaže, čak 18% ne zna odgovor a 5% se delimično ne slaže,

10) Koordinacija Funkcije za korporativnu zaštitu sa nadležnim državnim organima je na nivou koji omogućuje kvalitetnu zaštitu ekonomskih interesa kompanije i suprotstavljanje kriminalnoj delatnosti. Sa ovom konstatacijom se saglasilo 50% ispitanika, 14% se delimično slaže, čak 32% ne zna odgovor a 5% se delimično ne slaže.

U istraživanju, od strane ispitanika nije bilo odgovora „ne slažem se“.

5. Analiza rezultata istraživanja

Na osnovu rezultata istraživanja, može se zaključiti da su ispitanici u osnovi prepoznali dostignuti nivo ekonomske bezbednosti u NIS a.d. kao relativno visok, što je i očekivano, uzevši u obzir da su odgovore davali samo interni stejkholderi – zaposleni. Samim tim je i potvrđena postavljena osnovna hipoteza u radu. Posebno su veoma pozitivne ocene dobile konstatacije pod brojevima dva i četiri. Obe su dobile veći broj odgovora „slažem se“, 82% i 73% sa relativno malim brojem odgovora „delimično se ne slažem“ (za obe po 5%). Prva navedena konstatacija je relativno dobro ocenjena. Od ukupnog broja, 64% ispitanika je odgovorilo da se slaže sa njom, ali se nasuprot tome 14% ispitanika izjasnilo da se delimično ne slaže sa ovom konstatacijom, što navodi na zaključak da ima potencijala za unapređenje stanja u ovoj oblasti. Konstatacija navedena pod brojem tri je dobila najmanji broj odgovora „slažem se“ i od ukupnog broja ispitanika samo je 23% tako odgovorilo, relativno je visok procenat odgovora „delimično se slažem“ i to 59% kao i broj onih koji su odgovorili sa „ne znam“, čak 14%. Ovo navodi na zaključak da u sistemu monitoringa realizacije ugovornih obaveza ima prostora za unapređenje. Petu, šestu i osmu konstataciju u nizu možemo oceniti kao pozitivno prepoznate budući da se sa njima saglasilo više od polovine ispitanika, a još oko 30% se delimično slaže. Za konstatacije pod brojevima pet i osam se 9% ispitanika izjasnilo sa „delimično ne slažem“, za šestu konstataciju je 5% ispitanika navelo da se delimično ne slaže.

Sa konstatacijom koja je navedena pod brojem devet u nizu se slaže 45% ispitanika, što uz 32% odgovora „delimično se slažem“ možemo oceniti kao pozitivno prepoznatu. Međutim, budući da se 5% ispita-

nika delimično ne slaže sa ovom konstatacijom i da čak 18% ispitanika ne zna odgovor, smatramo da je potrebno uložiti više napora kako bi se u ovoj oblasti stanje bolje prezentovalo zaposlenima.

Kao najlošije prepoznate od strane zaposlenih pokazale su se sedma i deseta konstatacija. Obe su dobile relativno mali broj odgovora „slažem se“ po 50% i manji broj odgovora „delimično se slažem“ 23% i 14%. Za sedmu konstataciju uočeno je 14% odgovora ispitanika koji se delimično ne slažu, a kada je reč o konstataciji broj deset, za isti odgovor se opredelilo 5%. Međutim, obe konstatacije beleže prilično visok procenat odgovora „ne znam“, te kod sedme on iznosi 14% a kod desete čak 32%. Kao zaključak možemo navesti da su ove dve konstatacije najlošije prepoznate od strane zaposlenih i da ima velikog potencijala za unapređenje sistema za sprečavanje razvoja korupcije, te da je potrebno više raditi na promovisanju saradnje Funkcije za korporativnu zaštitu sa državnim organima.

6. Zaključak

Na osnovu teorijskih pretpostavki, kao i rezultata istraživanja, možemo zaključiti da su unutrašnji stejkholderi (u ovom slučaju zaposleni u Departmanu nabavke a.d. NIS) u mogućnosti da utiču na stanje korporativne bezbednosti, pa i ekonomske bezbednosti u kompaniji. Isti, kroz svoje aktivnosti u kompaniji i prema kompaniji, stupaju u različite odnose sa organizacionim delovima kompanije i kroz te odnose su u mogućnosti da manje ili više sagledaju stanje ekonomske bezbednosti u kompaniji. Neki od stejkholdera će imati šira saznanja i više podataka o stanju ekonomske bezbednosti a neki manje, što zavisi od intenziteta i učestalosti njihove interakcije sa organizacionim delovima kompanije.

Deo spoljnih stejkholdera, kao što su državne institucije i inspeksijski organi, na bezbednost kompanije će uticati kroz zahteve za poštovanjem propisanih zakonskih normi i regulisanje poslovanja kompanije u skladu sa zakonom. Uticaj vlasnika i akcionara na ekonomsku bezbednost kompanije je ispoljen u onoj meri u kojoj su zainteresovani za bezbednost poslovanja, zaposlenih, izvođača radova i kupaca i u meri u kojoj bezbednost ne shvataju samo kao kompanijski trošak, već i kao njenu investiciju u zaštitu poslovanja.

Zaposleni u kompaniji, preko svojih sindikalnih organizacija, mogu da imaju veliki uticaj na bezbednost kompanije koja se prvenstveno ogleda u insistiranju na ostvarivanju najboljih mogućih uslova za rad za zaposlene.

Veoma važan faktor za unapređenje ekonomske bezbednosti u kompaniji je faktor menadžmenta, koji na strateškom i operativnom nivou vodi i upravlja kompanijom. Kao i kod vlasnika, menadžment koji bezbednost kompanije shvati kao investiciju umnogome može da doprinese razvoju ekonomske bezbednosti kompanije, kao i okruženja u celini.

Uticaj stejkholdera na ekonomsku bezbednost kompanije zavisi od njihovog mesta i uloge u piramidi stejkholdera i to na sledeći način: što se stejkholder nalazi na višem mestu na lestvici, njegov uticaj na ekonomsku bezbednost je po pravilu proporcionalno veći.

Inicijalni rezultati ispitivanja upućuju na zaključak da su najpozitivnije prepoznate konstatacije koje se odnose na aktivnosti Funkcije za korporativnu zaštitu, a odnose se na proveru potencijalnih saugovarača i na učešće zaposlenih Funkcije za korporativnu zaštitu na komercijalnim pregovorima. Ovo je razumljivo, jer su ove aktivnosti u najvećem broju vidljive ispitanicima kroz poslovne procese u kojima učestvuju i oni sa velikom sigurnošću mogu da ocene značaj ovih aktivnosti na zaštiti ekonomskih interesa kompanije.

U grupu najlošije ocenjenih konstatacija spadaju konstatacije vezane za sistem sprečavanja korupcije u kompaniji i saradnju sa državnim organima u suprotstavljanju kriminalnoj delatnosti. Razlog za ovakvu ocenu možemo naći u opštoj bezbednosnoj situaciji u R Srbiji gde je korupcija i dalje na visokom nivou, kao i u činjenici da je u proteklom periodu u NIS a.d. bilo više aktivnosti koje su za svoju posledicu imale lišavanje slobode visokih rukovodilaca kompanije zbog koruptivnih aktivnosti u kojima su učestvovali. Sa druge strane, opšte poverenje građana Srbije u rad policijskih organa i tužilaštva nije na visokom nivou, a takođe i činjenica da se informacije o zajedničkim aktivnostima na sprečavanju korupcije doznaju tek kada dobiju svoj epilog na sudovima.

Na bazi dobijenih rezultata otvara se potreba permanentne edukacije svih stejkholdera u vezi sa ekonomskom bezbednošću, kao i širenje ovog pristupa i preporuka preko spoljnih stejkholdera u širem okruženju.

Literatura

- Simović, S. (2011). *Industrijska špijunaža i zaštita poslovne tajne*. Kragujevac: Grafostil. 209–210.
- Vasiljević, M. (2005). *Kompanijsko pravo - pravo privrednih društava*. Univerzitet u Beogradu: Pravni fakultet. 204.
- Živković, N. (2008). *Određivanje nivoa kvaliteta organizacionih sistema – doktorska disertacija*. Univerzitet u Beogradu: Fakultet organizacionih nauka. 109.
- Stajić, LJ. & Lukić, T. (2011). *Pravo privatne bezbednosti*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu. 15, 209–220.
- Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pitman publishing.
- Brnjas, Z. (2000). *Strategijski menadžment*. Beograd: Grmeč.
- Turnbull, S. (1996, septembar). Stakeholder Governance: A Cybernetic And Property Rights Analysis. Australian National University: 25th Conference of Economists.
- SRPS ISO 37001. (2017, oktobar). Sistemi menadžmenta protiv mita- Zahtevi sa uputstvom za korišćenje, identično sa ISO 37001:2016.
- Boutelle, J. (2004, maj) Understanding Organizational Stakeholders for Design Success. Boxes and Arrows: <http://www.boxesandarrows.com>.
- https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_business_entities#State,_territory_or_commonwealth_incorporated
- https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_business_entities#United_Kingdom

ECONOMIC SECURITY AS A FUNCTION OF CORPORATE SECURITY:

A STAKEHOLDERS' PERSPECTIVE

ABSTRACT: *Stakeholders have a dramatic impact on the corporate security organisation within a corporate system. Equity holders, managers, employees, trade unions, and other internal stakeholders exert the greatest influence on the corporate security system. As corporate security operations expand and become intertwined with different business processes, corporate security's impact on the company revenue grows higher. This paper will discuss the results of the study conducted among the staff of the NIS j.s.c. Procurement Sector. The goal of this paper is to examine how the employees, being significant internal stakeholders, perceive the role of corporate security in NIS j.s.c. in their core business practices, and to identify activities requiring improvement so as to raise the business operations security to a higher level.*

KEY WORDS: *corporate security, economic security, stakeholder, internal stakeholders.*

Sanja Bakić¹

UDC 336.3(497.11)“2008/2018”

Stručni rad

Primeljen: 10. 04. 2020.

Prihvaćen: 04. 06. 2020.

ANALIZA KRETANJA JAVNOG DUGA REPUBLIKE SRBIJE U PERIODU 2008-2018.

APSTRAKT: Javni dug predstavlja sve direktne i indirektne finansijske obaveze države. Kontinuirano povećanje javnog duga i budžetskog deficita predstavlja sliku savremenog funkcionisanja ekonomije i privrede jedne zemlje. Cilj istraživanja se sastoji u tome da se izvrši analiza javnog duga Srbije u periodu 2008–2018. godine. Pored nivoa javnog duga, analiziraće se njegova struktura i uticaj njenih segmenata na kretanje javnog duga. Osnovni zaključak je da je nivo javnog duga izuzetno bitan faktor koji utiče na ekonomiju i privredu jedne države. Ukoliko se javni dug kontinuirano drži u razumljivim granicama, na duži rok može omogućiti održiv ekonomski rast.

KLJUČNE REČI: javni dug, spoljni dug, deficit

1. Uvod

Javni dug obuhvata sve direktne i indirektne finansijske obaveze države prema domaćim i stranim pravnim i fizičkim licima. Konkretno, direktne obaveze Srbije nastale su u zemlji i inostranstvu. Pri tome, deo direktnih obaveza, koji je nastao u zemlji, pripada kategoriji unutrašnjeg javnog duga, a direktne obaveze koje su nastale u inostranstvu su spoljni

¹ Doktorand, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet Subotica, Dr Sime Miloševića 16, 21 000 Novi Sad, Segedinski put 9-11, 24 000 Subotica, sanja.bakic991@gmail.com

dug. Kategoriji spoljnog duga pripadaju i sve indirektno obaveze Srbije, jer se sve garancije nastale do kraja 2007. godine, kao uslovna obaveza države, odnose na zajmove kod stranih kreditora.

Cilj istraživanja se sastoji u tome da se analizira javni dug Srbije u periodu 2008–2018. godine. Pored ovoga, cilj istraživanja je da se analizira i struktura javnog duga, odnosno kako ona utiče na njegovo kretanje. Dalje, u radu će biti izvršena analiza deficita tekućeg bilansa koji predstavlja veoma značajan izvor informacija kako za domaće i strane investitore, tako i za kreatore ekonomske politike. Struktura javnog duga može se posmatrati i sa aspekata kreditora, te će u radu biti izvršen prikaz njihovog učešća u ukupnom javnom dugu naše zemlje.

Predmet istraživanja u ovom radu sastoji se u analizi kretanja unutrašnjeg i spoljnog duga Srbije, njegovog praćenja, davanja preporuka za njegovo smanjenje, a sve to u cilju sagledavanja faktora koji utiču na održivost javnog duga. Održivost javnog duga u narednom periodu zavisi od rasta BDP-a, smanjenja obima javnih rashoda i promene njihove strukture, odnosno smanjenja fiskalnog deficita.

Korišćene metode istraživanja: primena kvalitativnog i kvantitativnog istraživačkog pristupa, gde dominantan uticaj ima kvalitativna analiza posmatranih podataka (kvantitativnih), kao i analiza raspoložive naučne literature, te zvaničnih dokumenata nadležnih institucionalnih tela. Radi lakšeg obelodanjivanja, analize i tumačenja prezentovanih podataka, kvantitativni podaci su predstavljeni grafički i tabelarno.

2. Javni dug u Srbiji

Javni dug predstavlja državna novčana sredstva koja su akumulirana, odnosno ukupna potraživanja poverilaca prema državi. Pojam javnog duga se najčešće koristi kao zamena za deficit na svim nivoima javnog sektora (Arandelović, 2004).

U zavisnosti od situacije u kojoj ga posmatramo, javni dug možemo okarakterisati kao rizični i kao nerizični. Ukoliko postoji normalno funkcionisanje privrede i ekonomije jedne države, postojanje javnog duga ne predstavlja rizik. Ukoliko ekonomiju i privredu jedne zemlje karakterišu krizne oscilacije, one za posledicu imaju problem sa likvid-

nošću, odnosno njen nedostatak. Kako bi postojala održivost u situacijama koje karakterišu deficit budžeta i kontinuirano povećanje duga, država je prinuđena da sprovedi određene mere kao što su refinansiranje i nova emisija duga (Cerović, Kovačević, 2009). Ukoliko država ne preduzme neophodne mere da obezbedi normalno funkcionisanje privrede i ekonomije doći će do situacije u kojoj se privatni sektor povlači, a privreda i ekonomija beleže kontinuirani pad. Posmatrajući platni bilans i njegov deficit, možemo zaključiti da je u 2010. godini on činio 7,4% BDP-a, u 2011. godini 9,5% BDP-a, a u 2011. i 2012. utvrđena je kontinuirana uzlazna tendencija (Trkulja, 2015).

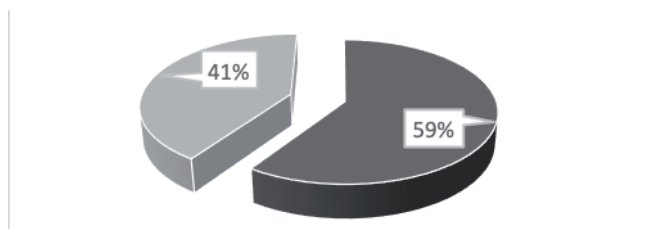
Kontinuirano povećanje javnog duga i budžetskog deficita predstavlja sliku savremenog funkcionisanja ekonomije i privrede jedne zemlje (Milojević, 2017). Uloga države se ogleda u potrebi vršenja intervencija u različitim oblastima od proizvodnih, preko obrazovnih, do čuvanja socijalnog mira u državi. To iziskuje ozbiljne državne izdatke (Eurostat, 2015). Kako bi se obezbedila održivost, najvažniji uslov je povećanje štednje i investicija (Leković, 2019). U strukturi BDP-a Republike Srbije udeo javnog duga je značajan, te to zahteva temeljniju analizu.

3. Stanje i struktura javnog duga Srbije u periodu 2008-2018. godine

Državni dug, prema mestu nastanka, može biti unutrašnji i spoljni. Unutrašnji državni dug nastaje u odnosu na bankarski sistem ili ostale finansijske organizacije, stanovništvo, preduzeća itd. i to na domaćem tržištu. Kada se država zadužuje na domaćem tržištu ona povlači deo sredstava sa tržišta, što za posledicu ima smanjenje ponude sredstava, a to dalje implikuje povećanje kamatnih stopa. Krajnji efekat predstavlja efekat „istiskivanja“ privatnih investicija. Spoljni javni dug nastaje u odnosu na banku, odnosno konzorcijum banaka, odnosno kao bilateralni odnos sa vladom neke druge države. Kod spoljnog duga, kao značajan faktor, izdvaja se kreditni rejting zemlje (Ristić, Komazec, Ristić, 2012).

Grafikon 1 prikazuje odnos spoljnog i unutrašnjeg duga Republike Srbije. Ukoliko posmatramo učešće spoljnog duga u ukupnom javnom dugu Republike Srbije možemo zaključiti da on iznosi 59,3%, dok je učešće unutrašnjeg duga 40,7%.

Grafikon 1: Odnos spoljnog i unutrašnjeg duga (u %)

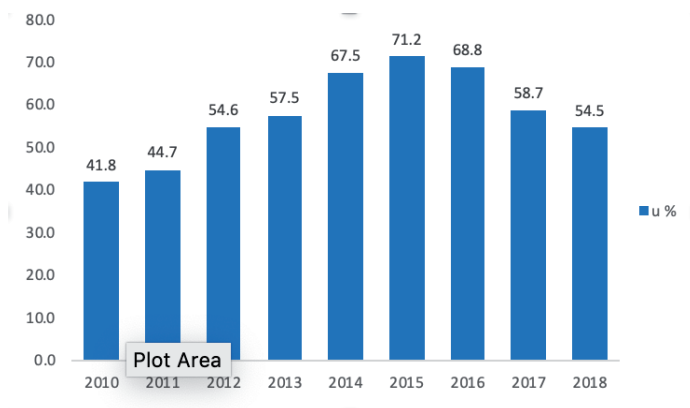

Izvor: Stanje i struktura javnog duga, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Uprava za javni dug, Beograd, <http://www.pda.gov.rs/upload/Stanje%20i%20struktura/2019/April/Web%20site%20debt%20report%20%20-%20SRB%20LATINICA%20april%202019.pdf> (preuzeto 17. 09. 2019. godine)

Pokušaji obezbeđenja održivosti privredne aktivnosti države i onemogućavanje smanjenja domaćeg bruto društvenog proizvoda doveli su do povećanja deficita u budžetu Republike Srbije u periodu 2008–2011. godine. U 2012. godini je nastavljeno povećanje javnog duga. Naime, prvo tromesečje karakteriše javni dug koji je iznosio više od 51% BDP-a. Kao što možemo zaključiti, u 2012. godini je došlo do prelaska zakonom definisanog nivoa javnog duga od 45% BDP-a. Dalje, oktobar iste godine karakteriše kontinuirani rast, gde nivo javnog duga dostiže 57,5% BDP-a. Ovo je predstavljalo upozorenje državi da je neophodno sprovođenje mera kojima će se nivo javnog duga dovesti do prihvatljivih granica. Osnovne mere, koje je bilo neophodno preduzeti, bile su podeljene na rigoroznije i blaže mere. Rigoroznije mere odnosile su se na povećanje nekih poreskih stopa, dok su se blaže ticale pada zarada i penzija. Država je već u ovom periodu trebalo da sprovede stukturne reforme (Petrović, Brčerević, Minić, 2015).

Grafikon 2 prikazuje učešće javnog duga u bruto društvenom proizvodu u periodu od 2010. godine do 2018. godine. Tokom 2018. godine javni dug beležio je 54,5% učešća u BDP-u Srbije. Ukoliko obratimo pažnju na ceo analizirani period, odnosno period od 2008. do 2018. godine, možemo zaključiti da je javni dug, prema BDP-u, iznosio prosečno oko 62%. Najviši iznos, istorijski posmatrano, zabeležen je 2000. godine 201,2%, a najniži u 2008. godini i to 28,3%.

Grafikon 2: Dug Republike Srbije u odnosu na BDP (u %)

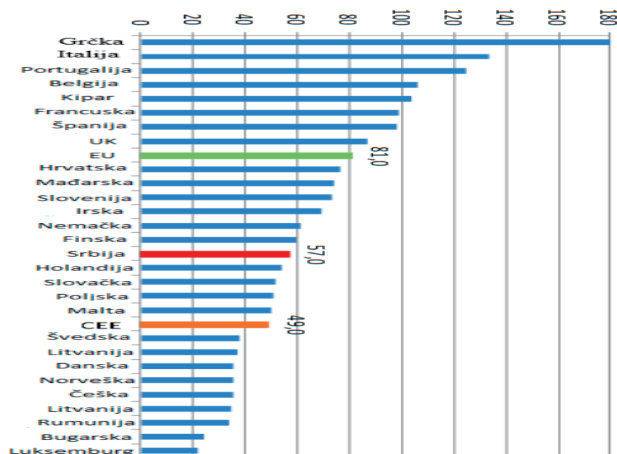
Izvor: *Serbia Government Debt to GDP*, Trading Economics, <https://tradingeconomics.com/serbia/government-debt-to-gdp> (preuzeto 20. 08. 2019. godine)

Kraj januara 2018. godine obeležio je ukupan javni dug Republike Srbije od skoro 23 milijarde evra tj. 57% BDP-a. Zatim, na kraju februara iste godine javni dug je bio skoro 23,4 milijarde evra ili 58% BDP-a. Za Srbiju je 2018. godina bila prilično stabilna i neki od pozitivnih rezultata tiču se prevashodno rasta koji je dostigao prosek CIE (*Države u regionu Centralne i Istočne Evrope*), zatim porasta broja novih radnih mesta, održavanja inflacije na stabilnom nivou, suficita budžeta i pada javnog duga zemlje. Negativni rezultati vođenja politike zemlje u ovom periodu ogledaju se u rastu tekućeg deficita platnog bilansa, trgovinskog deficita platnog bilansa; trošak rada je bio u porastu; zatim u povećanju tražnje i to brže nego BDP, kao i u odlivu radne snage u druge zemlje. Povoljna kretanja na svetskom tržištu uticala su pozitivno na ekonomske i privredne tokove u Srbiji i očekivanja za 2019. godinu, u smislu rasta bruto društvenog proizvoda 3,55 odsto, povećanja radnih mesta od 2,3 odsto, rasta naknada zarada i zarada (450 evra), nivoa inflacije koji je manji od 3%, kao i situacije sa deficitom tekućeg bilansa od 5%. Za dugoročno održiv snažan rast potrebne su bolje institucije, strukturne reforme, ali i ekonomska politika koja podstiče rast. Krajem 2017. godine javni dug Republike Srbije beležio je više od 23 milijarde

evra i iznosio je 61,5% učešća u BDP-u. Krajem 2016. godine je iznosio nešto manje od 25 milijarde evra, odnosno 72% učešća u BDP-u. Krajem 2015. godine, dug takođe beleži manje od 25 milijardi evra, odnosno nešto manje od 75% učešća u BDP-u te godine. U 2015. godini visina javnog duga je predstavljala upozorenje za strane kreditore da je neophodno pristupiti merama fiskalne konsolidacije. MMF i Svetska banka su nametnuli ove mere našoj zemlji krajem 2014. godine, što je najviše imalo uticaja na zaposlene u državnoj upravi, penzionere i lica koja nemaju ili imaju vrlo nesigurne prihode. Krajem 2014. godine, dug Srbije iznosio je 23 milijarde evra, odnosno nešto više od 70% BDP-a, a krajem 2013. beležio je 20,14 milijardi evra, što je činilo skoro 60% BDP-a. Na kraju 2000. godine zabeležen je dug od više od 14 milijardi evra, odnosno 201% BDP-a, a u 2008. bio je na najnižem nivou i iznosio je 8,78 milijardi evra ili 28,3% BDP-a. Ukoliko posmatramo 2010. godinu, javni dug Srbije činio je oko 12,2 milijarde evra, odnosno oko 43% BDP-a (Milenković, Popović, 2011).

Javni dug Srbije je niži od evropskog proseka, ali i viši od proseka uporedivih država CIE. Granica visoke zaduženosti u Srbiji je niža nego u razvijenim zemljama, zbog lošijeg kreditnog rejtinga.

Grafikon 3: Javni dug u 2018. godini po zemljama (% BDP)

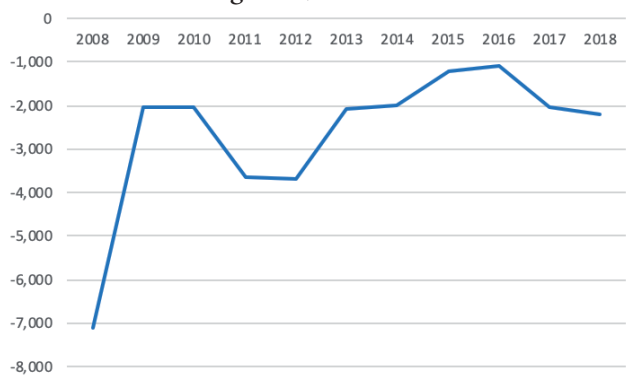

Izvor: General government gross debt, Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teina225&plugin=1>, (preuzeto 20. 08. 2019. godine)

Kao veoma bitan izvor informacija domaćim i stranim investitorima i kreatorima ekonomske politike jedne zemlje može se izdvojiti i stanje tekućeg računa, koji predstavlja deo platnog bilansa države.

Razmatranjem i analizom strukture platnog bilansa, kao i njegovih segmenata, može se utvrditi rezultat prethodnog vođenja politike jedne zemlje (Kilibarda, 2011). Ukoliko se sagleda spoljnotrgovinska razmena u periodu od 2008. godine do 2018. godine može se uočiti značajan rast uvoza, ali i rast izvoza, te se može zaključiti da ovaj rast ima uticaj na kretanje deficita tekućeg računa Republike Srbije. Kretanje uvoza u periodu od 2008. do 2018. godine ima uzlaznu tendenciju, pa je u 2008. godini uvoz bio 18,3 miliona evra, u 2009. godini 13 miliona evra, u 2010. je iznosio 14 miliona evra, u 2011. godini 16,5 miliona evra, te se rast nastavlja sve do 2018. godine kada je iznosio 25 miliona evra. Najniži uvoz je zabeležen u 2009. godini kada je iznosio 13 miliona evra, dok je najviši zabeležen u 2018. godini i iznosio je 25 miliona evra. Iz navedenog se može zaključiti da je uvoz povećan za 51,58% u posmatranom periodu. Kretanje izvoza u periodu 2008–2018. ima takođe uzlaznu tendenciju, pa je u 2008. izvoz bio 9,6 miliona evra, u 2009. je bio osam miliona evra, u 2010. godini je bio 9,5 miliona evra, a u 2011. godini iznosio je 11,5 miliona evra. U godinama koje slede rast je nastavljen, pa je tokom 2018. zabeležen izvoz vredan 21 milion evra. Najniži izvoz, u iznosu od 9,6 miliona evra, zabeležen je tokom 2008. godine, a najviši 2018. i iznosio je 21 milion evra. Iz navedenog se može zaključiti da je izvoz u posmatranom periodu povećan za 45,12%.

Grafikon 4: Deficit tekućeg računa Republike Srbije u periodu od 2008. do 2018. godine, u milionima evra

Izvor: Autor, prema Platni bilans, Narodna banka Srbije, Beograd, https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html (preuzeto 11. 01. 2020)

Deficit tekućeg računa države je u 2008. godini bio na nivou od sedam miliona evra, dok se u 2009. godini uviđa značajan pad deficita na dva miliona evra, dok se tokom 2010, 2011. i 2012. godine primećuje rast deficita koji je dostigao nivo od 3,7 miliona evra, a već 2013. godine nastavljeno je sa tendencijom pada da bi 2016. godine dostigao najniži nivo od 1,1 miliona evra. U 2018. godini uočava se deficit tekućeg računa na nivou od 2,2 miliona evra. Kada se sagleda deficit tekućeg računa, može se zaključiti da je od januara do juna 2018. godine isti tj. nije imao oscilacije (World Bank, 2019).

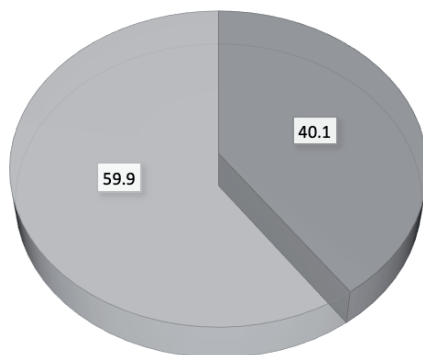
Jasna granica na kojoj se deficit tekućeg računa pretvara u problem se ne može definisati. Postoji pretpostavka njegovog optimalnog nivoa do 5% BDP-a (Marčetić, 2017). U trećem kvartalu 2018. godine deficit tekućeg računa iznosio je 483 miliona evra, odnosno 4,4% BDP-a, što manifestuje da se deficit kretao prema pretpostavkama njegovog optimalnog nivoa. Jedna država treba da troši upravo onoliko koliko i proizvede, odnosno da obezbedi održivost (Nadić, 2008). Takođe, postoje primeri iz prakse država koje su imale deficit tekućeg računa iznad određenog optimalnog nivoa, ali to nije predstavljalo problem, jer je postojao osetan privredni rast i na taj način je obezbeđena njegova održivost.

Struktura javnog duga Republike Srbije može se posmatrati i prema kreditorima. U 2018. godini najveće učešće u strukturi duga države

imaju krediti koji su uzeti od međunarodnih finansijskih organizacija i oni uzimaju učešće od 59,9%. Naša zemlja je ostvarila saradnju sa brojnim međunarodnim finansijskim organizacijama, te se tako može uočiti da je najveći zajam od Evropske investicione banke i to u iznosu od 31 milijardu dinara, zatim sledi zajam dobijen od Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD) i to u iznosu od 15,4 milijarde dinara.

U Republici Srbiji domaći kreditori zauzimaju 40,1% od ukupno povučenih sredstava, dok strani kreditori čine 59,9% ukupno povučenih sredstava u 2018. godini (Grafikon 5) (Uprava za javni dug, 2018). U 2018. godini su potpisana četiri zajma i dve donacije koje iznose 347 miliona evra i to za železnicu Niš–Dimitrovgrad, te kreditne linije *Banca Intesa*, *Erste banka* i *Societe Generale Srbija* kroz podršku malim i srednjim preduzećima (European Investment Bank, 2018).

Grafikon 5: Učešće domaćih i stranih kreditora u ukupnom javnom dugu Republike Srbije

Izvor: Stanje i struktura javnog duga, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Uprava za javni dug, Beograd <http://www.ujd.gov.rs/upload/Stanje%20i%20struktura/April%20az/Web%20site%20debt%20report%20mart%20-%20SRB%20LATINICA%20novo.pdf> (preuzeto: 01. 01. 2020. godine)

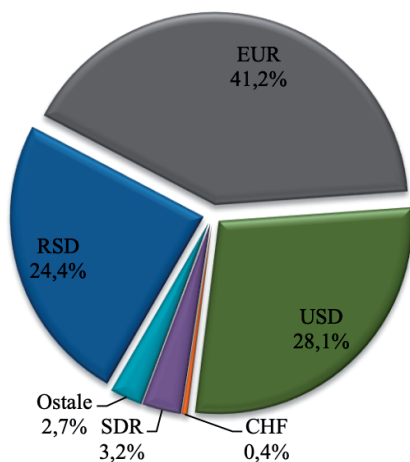
Evropska investiciona banka je u periodu od 2008. do 2018. godine našoj državi odobrila zajmove u ukupnom iznosu od 4,190 milijardi evra, što čini 54,77% ukupnog zajma zemljama Zapadnog Balkana. Po-

zajmljena sredstva su usmerena na podsticaj energetske efikasnosti, za procenu potencijalnih investicija u vetroelektrane, za proširenje kapaciteta proizvodnje automobila, unapređenje sistema kanalizacije, unapređenje sistema prenosa električne energije, što je za rezultat imalo izgradnju i sanaciju šest transformatorskih stanica, kao i pružanje savetodavnih usluga (Evropska investiciona banka na Zapadnom Balkanu, 2020).

Visina javnog duga jedan je od signala u funkcionisanju privrede i ekonomije. Naime, i struktura valuta, s aspekta njihovog učešća u javnom dugu, predstavlja bitan signal za regulatore monetarne i ekonomske politike jedne države.

Konstantne oscilacije na tržištu i kontinuirana potreba države da vrši tržišne intervencije nameće potrebu raspolaganja nekim dodatnim likvidnim izvorima denominovanim u stranoj valuti (Janković, 2015). Ono što karakteriše 2018. godinu je najveće učešće obaveza u valutama evro i dolar, dok je u 2017. zabeležen pad u ovim valutama i rast u domaćoj valuti (Parlamentarna budžetska kancelarija, 2018).

Grafikon 6. Valutna struktura javnog duga Republike Srbije, april 2018. godine (u %)

Izvor: Stanje i struktura javnog duga, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Uprava za javni dug, Beograd, <http://www.ujd.gov.rs/upload/Stanje%20i%20struktura/April%20az/Web%20site%20debt%20report%20mart%20-%20SRB%20LATINICA%20novo.pdf> (preuzeto: 01. 01. 2020. godine)

Na osnovu zvaničnih podataka Ministarstva finansija Republike Srbije, možemo utvrditi da je više od petine javnog duga naše zemlje denominovano u dinarima, odnosno čini 24,4% ukupnog duga, što se ne može oceniti kao pozitivno. Dalje se može zaključiti da je ostatak duga denominovan u stranoj valuti. Od ukupnog ostatka duga najviše ga čini dug denominovan u valuti evro i iznosi 41,2%. Međutim, ukoliko se izvrši upoređivanje sa 2008. godinom može se doneti drugačiji zaključak. Naime, u 2008. godini dug denominovan u dinarima beležio je nešto manje od 3%, a dug denominovan u evrima beležio je oko 77% duga u ukupnom iznosu, iz čega proističe zaključak da postoji tendencija rasta dinara i tendencija pada evra, što prizvodi krajnje pozitivnu ocenu.

4. Zaključak

Nivo javnog duga jedan je od veoma bitnih faktora koji utiče na ekonomiju i privredu određene države. Imajući u vidu tu činjenicu, treba reći da kontrola javnog duga može na duži rok omogućiti održiv ekonomski rast.

Na osnovu rezultata do kojih smo došli za posmatrani period od 2008. do 2018. godine, javni dug s aspekta učešća u BDP-u naše zemlje tokom 2008. godine iznosio je 26,8%, dok je u 2018. godini učešće u BDP-u bilo 53,8%. Možemo konstatovati da je povećanju javnog duga najviše doprinelo finansiranje fiskalnog deficita. Kako bi postojala održivost u situaciji koju karakterišu deficit budžeta i kontinuirano povećanje duga, država je prinuđena da sprovodi određene mere, kao što su refinansiranje i nova emisija duga. Deficit tekućeg računa je u trećem kvartalu 2018. godine iznosio 4,4% BDP-a, odnosno možemo zaključiti da je bio u optimalnim granicama. Ukoliko postoji tendencija privrednog rasta, rast deficita tekućeg računa će biti održiv. U posmatranom periodu, 24,4% ukupnog javnog duga je denominovano u dinarima, dok je ostatak denominovan u stranoj valuti. Ovo se ne može oceniti kao pozitivno. Međutim, u 2008. godini domaći javni dug denominovan u dinarima je iznosio nešto manje od 3%, dok je ostatak bio u stranoj valuti. Ono što karakteriše posmatrani period jeste tendencija rasta javnog duga denominovanog u dinarima i pada javnog duga denominovanog u evrima, što se može oceniti kao krajnje pozitivan trend.

Od 2016. godine promenjen je trend u dinamici javnog duga Srbije te dolazi do njegovog umerenog pada. Osnovni uzrok preokreta u trendu dinamike javnog duga je sprovedena fiskalna konsolidacija koja je dovela do eliminacije visokog fiskalnog deficita. Da bi se javne finansije smatrale održivim, potrebno je da se javni dug u dužem periodu stabilizuje na nivou ispod 50% BDP-a. Upravo iz tih razloga su neophodne mnoge mere, u smislu restrikcije potrošnje da bi javni dug bio održan na prihvatljivom nivou i na taj način bila održana makroekonomska stabilnost. Ipak, s druge strane, mere restriktivne potrošnje ne bi smele da budu previše stroge, jer posledica takvih poteza može da bude recesija u ovim državama.

Literatura

- Arandelović, Z. (2004). *Nacionalna ekonomija*. Ekonomski fakultet Niš, Niš, str. 61.
- Cerović, B., Kovačević, M. (2009). Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza. Zbornik radova u izdanju Naučnog društva ekonomista i Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- European Investment Bank. Preuzeto 01. januara 2020. godine sa: <https://www.eib.org/en/press/all/2018-299-eib-finances-improvements-to-serbian-waterways>.
- Eurostat. 2015. General government gross debt - annual data. Preuzeto 20. avgusta 2019. godine sa : <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teina225&plugin>.
- Evropska investiciona banka na zapadnom balkanu. 2020. Preuzeto 01. januara 2020. godine sa : https://www.eib.org/attachments/country/the_eib_in_the_western_balkans_sr.pdf.
- Janković, I. (2015). Valutna struktura javnog duga i devizne rezerve zemlje – neophodnost jače koordinacije poteza monetarnih i fiskalnih vlasti. Preuzeto 17. septembra 2019. godine sa: <http://ndes.ekof.bg.ac.rs/download-sakta/zbornik2015deo2.pdf>.
- Kilibarda, B. (2011). *Platni bilans Crne Gore – teorija i praksa*. Podgorica: Crna Gora, Centralna banka Crne Gore.
- Leković, V. (2019). *Institucionalne i strukturne promene u kontekstu konvergencije Republike Srbije prema Evropskoj uniji*. Ekonomski fakultet Kragujevac, str. 13–25.

- Marčetić, M. (2017). *Analiza eksterne neravnoteže Srbije*. Beograd, str. 33.
- Milenković, I., Popović, M. (2011). *Politika deviznog kursa i stopa rasta u zemljama jugoistočne Evrope (na primerima Srbije i Hrvatske)*, academia.edu, str. 6.
- Milojević, I. (2017). *Fiskalna konsolidacija računovodstvenog sistema budžeta*. Beograd, Centar za ekonomska istraživanja.
- Nadić, D. 2008/2011. Održivi razvoj i principi održivog razvoja u strateškim dokumentima Republike Srbije. FPN Beograd, Godišnjak br: 6, str. 221–222.
- Narodna banka Srbije. Preuzeto 11. januara 2020. godine sa https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html.
- Parlamentarna budžetska kancelarija. 2018. Analiza javnog duga januar – septembar 2018. godine. Preuzeto 17. septembra 2019. godine sa http://pbk.rs/wp-content/uploads/2018/11/Analiza_javnog_duga_jan-sep_2018.pdf.
- Petrović, P., Brčerević, D., Minić, S. (2015). Privredni oporavak i ozdravljenje javnih finansija Srbije: Vreme za rešavanje strukturnih problema. Preuzeto 01. januara 2020. godine sa <http://ndes.ekof.bg.ac.rs/downloadsakta/zbornik2015deo2.pdf>.
- Ristić, Ž., Komazec, S., Ristić K. (2012). *Javne finansije*, druga knjiga, Beograd, str. 542.
- Trading Economics. Preuzeto 20. avgusta 2019. godine sa <https://tradingeconomics.com/serbia/government-debt-to-gdp>.
- Trkulja, M. (2015). Analiza budžetskog deficita i javnog duga u Republici Srbiji. Bizinfo, vol. 6, br. 2, str. 17–29.
- Uprava za javni dug. Preuzeto 01. januara 2020. godine sa <http://www.ujd.gov.rs/upload/Stanje%20i%20struktura/April%20az/Web%20site%20debt%20report%20mart%20-%20SRB%20LATINICA%20novo.pdf>.
- World Bank. Preuzeto 19. septembra 2019. godine sa <http://pubdocs.worldbank.org/en/536081538630265238/WBRER14-web-SRB.pdf>.

PUBLIC DEBT CHANGES IN SERBIA FROM 2008 TO 2018

ABSTRACT: *Public debt are all direct and indirect financial obligations assumed by the government. The continuous increase in public debt and budget deficits is a characteristic of modern market economy of many countries. The paper offers an analysis of Serbia's public debt fluctuations from 2008 to 2018. Besides the public debt levels, we have analyzed public debt structure and the impact of its segments on public debt fluctuations. The main conclusion is that the level of public debt is an extremely important factor which affects Serbian economy and industry. If the public debt is continually kept within reasonable limits in the long run, it can enable sustainable economic growth.*

KEYWORDS: *Public debt, external debt, deficit*

Jelena Antić¹

UDC 336.77/.78(497.11)

Stručni rad

Primljen: 13. 03. 2020.

Prihvaćen: 04. 06. 2020.

PRAVNI ASPEKTI PROBLEMATIČNIH KREDITA U REPUBLICI SRBIJI: PITANJE ODGOVORNOSTI

REZIME: Ideja rada zasnovana je na istraživanjima autora u oblasti tzv. problematičnih kredita koji predstavljaju realnu prepreku privrednom razvoju. Autor nastoji da ispita uzroke njihovog nastanka i identifikuje subjekte odgovornosti. Institut odgovornosti u radu ima višestruku dimenziju: pravnu, ekonomsku, društvenu i etičku. Cilj rada je analiza odredaba o odgovornosti učesnika kreditne aktivnosti, kao preduslov za eliminisanje problematičnih kredita sa tržišta. Generalna hipoteza je da svaki učesnik kreditne aktivnosti u svom segmentu delovanja može biti pozvan na odgovornost. Primenom logičkog, aksiološkog, ciljnog i uporednopravnog metoda izveden je zaključak o potrebi jačanja sistema kontrole i odgovornosti.

KLJUČNE REČI: odgovornost, kontrola, informisanje, dužnosti, kredit.

1. Uvod

Koncept problematičnih kredita (eng. *non performing loans*) podrazumeva kredite kod kojih je došlo do problema u otplati po jednom ili više osnova. Takođe, u ovakve kredite spadaju i oni za koje je banka procenila da je sposobnost otplate dužnika umanjena i time dovedena u pitanje sudbina ugovora o kreditu. U tekstu Strategije za rešavanje pro-

¹ Doktorand Pravnog fakulteta u Nišu, advokatski pripravnik, e-mail: antic.d.jelena@gmail.com

blematičnih kredita navodi se da nivo problematičnih kredita ukazuje na probleme sa kojima se suočava privreda jedne zemlje, a može biti i znak lošeg regulatornog i pravosudnog okvira.

Na ovu temu su sprovedena značajna ekonomsko-sociološka istraživanja u kojima se analiziraju društveni procesi koji se odvijaju u svetlu finansijske krize (Kenneth & MacKenzie, 2011, 1780). U izveštajima OECD istaknuto je da finansijska kriza može biti u velikoj meri pripisana slabostima korporativnog upravljanja i kontrolnih mehanizama (Beltratti & Stulz, 2009, 3). Saradnjom Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke i drugih međunarodnih regionalnih tela i organizacija u okviru UN, Evropske unije i OECD stvoren je sistem standarda i kodeksa koji pokriva značajan blok ekonomskih, finansijskih i bankarskih politika. Standardi treba da pomognu u donošenju operativnih odluka pri konstituisanju domaćih finansijskih propisa, kao i da obezbede kvalitet i transparentnost ekonomske politike, odnosno jačanje stabilnosti finansijskog i kreditnog sistema (Ognjanović, 2005). Uspostavljanje i održavanje finansijske stabilnosti u našoj zemlji obezbeđuje se, između ostalog, usaglašavanjem zakonodavstva sa standardima Komiteta za bankarsku superviziju (eng. *Basel Committee on Banking Supervision*). Svrha Bazel standarda je postavljanje izvesnih ograničenja u poslovanju banaka, u cilju smanjenja ukupnog učešća problematičnih kredita.

2. Pojam odgovornosti

Shvatanje odgovornosti uslovljeno je sadržinom vrednosnih stavova u sadašnjem trenutku u određenom društvenom okruženju. Odgovornost (lat. *respondere*) je pojam izveden iz pojma dužnosti. Kao etički pojam, odgovornost podrazumeva postojanje odnosa nekih subjekata iz koga proizlaze određene dužnosti. Pravna odgovornost proističe iz društveno štetnog ponašanja koje je nedopušteno sa stanovišta prava i karakteriše ga primena sankcija iz pravnih normi.

3. Značaj kontrole i odgovornosti za ostvarivanje osnovnih pravnih načela

Prema shvatanjima jednog od glavnih predstavnika pravnog pozitivizma, Harberta Harta (2013), o konstitutivnim ciljevima prava, „pravo bi trebalo služiti opštem dobru“ (str. 135.). Efikasan sistem kontrole pretpostavka je funkcionisanja demokratije i vladavine prava (Zekavica, 2016).

Isticanje značaja društveno odgovornog poslovanja proizlazi iz aktivnosti koje se tiču Globalnog dogovora Ujedinjenih nacija (eng. *The United Nations Global Compact*). Globalni dogovor UN predstavlja okvir na osnovu kojeg se kompanije obavezuju da svoje delatnosti usaglase sa deset univerzalnih principa iz oblasti ljudskih prava, radnog prava, zaštite životne sredine i antikorupcije. Položaj korisnika finansijskih usluga znatno je poboljšan pokretanjem inicijative Globalnog dogovora UN u Srbiji 2007. godine i donošenjem Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga.

4. Problem utvrđivanja odgovornog subjekta

U cilju utvrđivanja odgovornosti učesnika u kreditnoj aktivnosti, neophodno je prikazati položaj svakog od njih i odrediti domašaj njihove odgovornosti.

4.1. Odgovornost ugovornih strana kod ugovora o kreditu

Osnovni problem u odnosu između finansijskih institucija i njihovih korisnika je asimetrija informacija. Do ovoga je u velikoj meri dovela neadekvatna zaštita korisnika kredita u predugovornoj fazi. S druge strane, informacije o klijentu od značaja su za procenu kreditnog rizika (Mason & Rosner, 2007, 8).

Utvrđeno je čl. 148 Zakona o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93, „Sl. list SCG“, br. 1/2003 – Ustavna povelja i „Sl. glasnik RS“, br.

18/2020), da „ugovor proizvodi prava i obaveze čije neispunjenje povlači odgovornost ugovornih strana“. Obaveze *de facto* nastaju već u predugovornoj fazi. Potrebno je napomenuti da odredbe o informisanosti korisnika finansijskih usluga štite istovremeno i korisnika i davaoca kredita, jer korisnik svojim potpisom potvrđuje da je razumeo i prihvatio uslove banke i time umanjuje mogućnosti za naknadno pobijanje ugovora ili njegovih pojedinih odredaba. S obzirom na to da se problematični krediti prevashodno odnose na problem kašnjenja u otplati, moguće je govoriti o raznovrsnim dejstvima uzajamnih ugovora u slučaju: nemogućnosti ispunjenja obaveze, promenjenih okolnosti i prekomernog oštećenja.

U skladu sa zakonom, ukoliko dužnik ne ispuní obavezu ili zakasni s njenim ispunjenjem, poverilac ima pravo da zahteva ispunjenje obaveze i naknadu štete koja je prouzrokovana propuštanjem. U ovom slučaju dolazi do sticaja ugovorne i vanugovorne odgovornosti, pa poverilac ima dva različita osnova povodom kojih može zahtevati ostvarivanje svojih prava. Dužnik, u skladu sa zakonom, odgovara i za delimičnu ili potpunu nemogućnost ispunjenja i ako tu nemogućnost nije skrivio, ako je ona nastupila nakon njegovog dolaska u docnju za koju odgovara (čl. 262 st. 4 ZOO RS). Iz navedenih odredaba zaključujemo da dužnik odgovara po osnovu subjektivne odgovornosti (pravilo) uz izuzetak objektivne odgovornosti u slučaju docnje.

Istraživanjem uzroka problema dovodimo u pitanje zakonitost postupanja banaka kao davalaca kredita. Imperativna norma sadržana u čl. 6 Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga („Sl. glasnik RS“, br. 36/2011 i 139/2014) navodi da se finansijske usluge moraju oglašavati na jasan i razumljiv način, na šta se nadovezuje obaveza banke da pruži korisnicima kredita sve relevantne informacije koje se odnose na potencijalni ugovorni odnos i pre davanja ponude. Isti zakon propisuje da se korisnikom finansijske usluge smatra lice koje se obratilo banci radi korišćenja usluge kako bi se pojačala zaštita korisnika u predugovornoj fazi.

Preduslov utvrđivanja odgovornosti ugovorne strane jeste stepenovanje dužnosti pažnje sa kojom moraju postupati ugovorne strane. Dok je na strani fizičkog lica dovoljna obična pažnja, banka mora postupati sa pažnjom dobrog stručnjaka, jer zaključuje pravni posao iz svoje profesionalne delatnosti, primenjujući informacije, znanja i vešti-

ne koje poseduje kao stručnjak iz ove oblasti. U praksi se kao sporno javilo pitanje stepena pažnje drugog privrednog društva kao korisnika kredita. Uprkos mišljenju da privredno društvo prilikom obavljanja bilo koje aktivnosti treba postupati sa povećanom pažnjom, ispravno bi bilo odgovor tražiti u prirodi pravnog posla i proceni da li on ulazi u okvir redovne delatnosti društva.²

4.2. Odgovornost organizacija i udruženja

Sloboda udruživanja zajemčena je čl. 55 Ustava Republike Srbije („Sl. glasnik RS“, br. 98/2006). Najistaknutija udruženja u ovoj oblasti jesu Udruženje banaka Srbije (UBS) i Udruženje bankarskih klijenata (UBK). Iako udruženja deluju prevashodno u interesu svojih članova, ni u kom slučaju ne sme biti zanemaren javni interes koji je zaštićen brojnim odredbama Ustava i zakona koje predstavljaju granicu slobode delovanja udruženja. Nadzor nad poštovanjem zakonskih odredaba od strane udruženja sprovodi ministarstvo nadležno za poslove uprave (čl. 3 Statuta UBK). U praksi je otvoreno pitanje postojanja krivične odgovornosti odgovornih lica zbog narušavanja poslovnog ugleda i kreditne sposobnosti pojedinih poslovnih banaka. Krivično gonjenje preduzima se po privatnoj tužbi, a za učinioca navedenog krivičnog dela predviđena je novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godine (čl. 239 st. 1 KZ RS).

U Srbiji je već neko vreme prisutna tendencija urušavanja ugleda bankarskog sektora i poverenja korisnika u finansijske institucije. Direktna posledica navedenog je stvaranje negativne atmosfere u odnosima banaka i korisnika njihovih usluga, što je u suprotnosti sa ciljem osnivanja i funkcionisanja ovih udruženja određenim statutom.

4.3. Odgovornost Narodne banke Srbije

Osnovu svake tržišne ekonomije predstavlja stabilan bankarski i finansijski sektor, a pouzdana i efikasna centralna banka predstavlja osnov makroekonomske stabilnosti (Radulović, 2011). Uvođenjem

² Na primer d.o.o. čija je pretežna delatnost poljoprivredna proizvodnja ne nalazi se u istom položaju u pogledu informisanosti o uslovima kreditiranja kao banka koja je finansijska institucija.

funkcije zaštite korisnika finansijskih usluga 2007. godine, Narodna banka Srbije (NBS) dobija i zadatak da unapredi aktivnosti povodom jačanja fer odnosa finansijskih institucija prema korisnicima finansijskih usluga i održavanja dobre poslovne prakse, kao i da, u okviru svojih ovlašćenja, obezbedi zaštitu njihovih prava i interesa. Prema izveštaju NBS za 2016. godinu, od ukupnog broja pritužbi na rad finansijskih institucija (1.870), na rad banaka odnosilo se 877 pritužbi, odnosno 46,9%.

Nadzorna funkcija podrazumeva da ona vrši kontrolu zakonitosti poslovanja banaka i samim tim preuzima deo odgovornosti. Zakon o Narodnoj banci (ZNBS) ovlašćuje ovu instituciju da donosi propise kojima se utvrđuju standardi stabilnog i sigurnog poslovanja subjekata nad kojima vrši nadzor (čl. 63 st. 2 ZNBS RS). Isti zakon u čl. 91 propisuje da će banka koja ne postupa u skladu sa ovim propisima ili merama biti kažnjena za prekršaj u iznosu od 100.000 do 2.000.000 dinara. Pored deliktne odgovornosti, odgovorno lice može odgovarati po osnovu krivične odgovornosti ukoliko onemogućí organu vršenja kontrole da izvrši uvid u poslovne knjige ili drugu dokumentaciju (čl. 237 KZ RS).

Uloga NBS naročito je važna u pogledu njenog prava da preduzme tzv. mere rane intervencije u slučaju da utvrdi da je određena banka postupala suprotno zakonskim odredbama ili postoji verovatnoća da će uskoro postupiti suprotno tim odredbama. Ukoliko se finansijsko stanje brzo pogoršava, NBS ima diskreciono pravo da donese odluku o preduzimanju odgovarajuće mere prema banci radi otklanjanja nepravilnosti. NBS može banci, kao i članu upravnog, odnosno izvršnog odbora izreći novčanu kaznu za postupanje suprotno zakonskim odredbama (čl. 117 ZOB RS).

Narodna banka Srbije je 7. juna 2007. godine objavila upozorenje MMF-a na zaduživanje u švajcarskim francima, s obzirom na to da isto može delovati štetno na ekonomiju zemlje koja je u velikoj meri zadužena u toj valuti. NBS je u navedenom slučaju adekvatno informisala javnost, a pitanje odgovornosti treba postaviti u pogledu poslovanja poslovnih banaka. Prilikom zaključenja ugovora o kreditu u stranoj valuti, banka je dužna da informiše korisnika o prirodi valutne klauzule i mogućim posledicama usled promene vrednosti valute, u skladu sa stavom ESP od 20. 9. 2017. godine.

5. Adekvatnost i efikasnost normativnih rešenja u Republici Srbiji

Zadatak države jeste donošenje takve regulative kojom će biti obuhvaćeni svi efekti finansijskih aktivnosti na finansijskom tržištu uopšte, a ne samo segmenti koje stvaraju aktivnosti finansijskih institucija (Bunčić, 2012). Pretpostavka pravne sigurnosti i ekonomske stabilnosti je pronalaženje mere prilikom regulacije tržišta. Istraživanja pokazuju da je loše upravljanje jedan od glavnih uzroka krize i veliki broj autora tvrdi da su rukovodioci banaka imali podsticaje za preuzimanje rizika koji nisu u najboljem interesu akcionara, da bi zaštitili svoje privatne interese (Beltratti & Stulz, 2009, 7). Karakteristike bankarskog sistema zemalja u tranziciji svode se na relativno visoke kamatne stope i konzervativan stav banaka povodom preuzimanja rizika. Praksa pokazuje da nivo problematičnih kredita ima tendenciju da se poveća usled porasta nezaposlenosti, promene kursa i rasta inflacije (Klein, 2013, 20). Zbog izuzetnog značaja koji ima za funkcionisanje privrede, finansijski sektor izložen je snažnoj intervenciji države. Države nastoje da isprave ove tržišne greške regulacijom finansijskog sektora, odnosno postavljanjem pravila koja su obavezujuća za sve finansijske institucije (Golubović, 2016).

Prema Raduloviću (2011), strateška opredeljenost Republike Srbije ka evropskim integracijama obuhvata proces tranzicije i centralizovane državne privrede ka funkcionalnoj tržišnoj ekonomiji (str. 13). Postojanje odgovarajućeg regulatornog okvira za očuvanje stabilnosti finansijskih institucija osnovni je preduslov nesmetanog funkcionisanja banaka kao ključnih institucija u kreditnom posredovanju i platnom prometu. Reč je o sistemu koji mora pratiti životni ciklus banaka i koji uključuje brojna regulatorna tela na nacionalnom i nadnacionalnom nivou, donošenje brojnih propisa i mera za očuvanje finansijske stabilnosti (Jemović, 2016). Ustav RS u čl. 97 st. 6 navodi da je u nadležnosti Republike Srbije obezbeđenje funkcionisanja bankarskog sistema, a iz istog člana proizlazi i odgovornost države za rad njenih organa.

6. Zaključak

Rezultati istraživanja potvrđuju uzročno-posledičnu vezu između postupanja učesnika kreditnih aktivnosti i nastanka problema u otplati kredita. U bankarskom sektoru postoje mehanizmi rešavanja pitanja problematičnih kredita u vidu preporuka NBS. Radi se o izvesnim ograničenjima u poslovanju banaka poput uvođenja minimalnih zahteva za objavljivanje informacija i jačanja procesa supervizije. Korisnici finansijskih usluga na raspolaganju imaju raznovrsne opcije, ali se uglavnom opredeljuju za sudsko rešavanje problema u vezi sa otplatom kredita.

Iz ugla finansijskih institucija podrazumeva se da je potencijalni klijent dovoljno informisan ukoliko su ispunjene sve formalnosti koje prethode zaključenju. Posebno je pitanje u kojoj meri su dokumenti (uslovi poslovanja) podobni za svrhu informisanja fizičkog lica bilo kog stepena obrazovanja. Ako tome dodamo vremenski faktor koji u praksi ne omogućava korisniku da se upozna sa svim detaljima iz ugovora koji zaključuje, nalazimo da se u takvoj situaciji lice oslanja isključivo na odredbe i uslove sa kojima ga je službenik banke usmeno upoznao. Zahvaljujući postojećim tendencijama u zakonodavstvu, koje podrazumevaju pojačanu zaštitu korisnika finansijskih usluga, povećava se i odgovornost banaka kao davalaca kredita za (ne)ispunjenje dužnosti prema korisnicima.

Od sudske prakse i zauzetih stavova u velikoj meri zavisi ponašanje učesnika kreditnih aktivnosti u budućnosti. U praksi je uočljivo da se korisnici kredita, u slučaju otežane realizacije ugovora, uglavnom opredeljuju za opcije koje predstavljaju krajnost, kao što su raskid ili utvrđivanje ništavosti ugovora ili njegovih pojedinih odredaba, a što često proizvodi štetu za obe ugovorne strane. Uzrok ovakvog postupanja korisnika kredita je, pre svega, nedovoljna informisanost, a zatim i nezazimanje jedinstvenog stava od strane sudova povodom ovog problema. Ujednačenost sudske prakse jeste temelj pravne sigurnosti u državi, a specifičan slučaj predstavljaju upravo tipski postupci kao što su sporovi povodom kredita.

LITERATURA

- Beltratti, A. & Stulz, R. M. (2009). Why Did Some Banks Perform Better during the Credit Crisis? A Cross-Country Study of the Impact of Governance and Regulation Fisher College of Business. *Fisher College of Business Working Paper No. 2009-03-012*. Preuzeto 10. januara 2019. sa https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1433502
- Bunčić, S. (2012). *Bankarsko i berzansko pravo*, Novi Sad: Poslovni biro SB
- Golubović, S. (2016). Kontrolna funkcija Narodne banke Srbije. U: Pejić, I. (ured.) (2016). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. (str. 175-187). Niš: Pravni fakultet u Nišu
- Hart, H. (2013). *Pojam prava*, Beograd: JP Službeni Glasnik
- Jemović, M. (2016). *Unapređenje sistema za očuvanje stabilnosti finansijskih institucija*, Niš: Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet
- Kenneth, D. & MacKenzie, D. (2011). The Credit Crisis as a Problem in the Sociology of Knowledge. *American Journal of Sociology*, 6. doi:10.1086/219693
- Klein, N. (2013). Non-Performing Loans in CESEE: Determinants and Impact on Macroeconomic Performance. *IMF Working Paper*, 13/72. doi: 10.5089/9781484318522.001
- Krivični zakonik, Sl. glasnik RS, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13
- Mason, J. R. & Rosner, J. (2007, May). Where Did the Risk Go? How Misapplied Bond Ratings Cause Mortgage Backed Securities and Collateralized Debt Obligation Market Disruptions. *Hudson Institute Working Paper*. doi: 10.2139/ssrn.1027475
- Ognjanović, V. (2005). Međunarodna koordinacija bankarskih politika. *Bankarstvo* 34(1-4), 16-24. Preuzeto 16. januara 2019, sa https://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2005/5_6/UBS-Bankarstvo-5-6-2005-Ognjanovic.pdf
- Radulović, M. (2011). *Položaj NBS u evropskim integracijama Republike Srbije*, Beograd: Zadužbina Andrejević
- Statut UBK. Preuzeto 05. januara 2019. sa <http://efektiva.rs/statut-udruzenja-bankarskih-klijenata/>
- United Nations Global Compact. (2000, July 26). U: *The Ten Principles of the UN Global Compact*. Preuzeto 20. februara 2020. sa <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>
- Ustav Republike Srbije, Sl. Glasnik RS br. 98 98/2006
- Vranjanac, D. & Dajović, G. (2009). *Osnovi prava*, Beograd: Pravni fakultet - Beograd
- Zakon o bankama, Sl. Glasnik RS br. 107/2005, 91/2010 i 14/2015
- Zakon o Narodnoj banci Srbije, Sl. Glasnik RS, br. 72/2003, 55/2004, 85/2005 – dr. zakon, 44/2010, 76/2012, 106/2012 i 14/2015

Zakon o obligacionim odnosima, Sl. List SFRJ, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, Sl. List SRJ br. 31/93 i Sl. List SCG br. 1/2003 – Ustavna povelja Zekavica, R. (2016). Kontrola i odgovornost u sistemu političkih institucija Evropske Unije – osnovni izazovi i problemi. U: Pejić, I. (ured.) (2016). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* (str. 113-128). Niš: Univerzitet u Nišu - Pravni fakultet, Niš

LEGAL ASPECTS OF PROBLEM LOANS IN SERBIA: THE ISSUE OF LIABILITY

ABSTRACT: *The paper is motivated by the author's research into the issue of problem loans which present a serious obstacle to economic development. Taking into consideration the fact that a large amount research has been done with a goal of mitigating the effects of problem loans, the author attempts to investigate the causes of their and discusses the issue of the relationship between legal and social liability.*

The paper presents an analysis of the liability provisions of participants in the context of problem loans. Problem loans, in a broader sense, refer to any loans where there are problems in repayment, i.e. there is a risk in terms of an inability of a debtor to repay their debt. The main hypothesis is that each participant of the loan activity is liable for their actions, be they legal in nature or not. Applying logical, axiological, goal-oriented, and comparative law method, the author concludes that there is a need to strengthen liability and control mechanisms.

KEY WORDS: *liability, subject of liability, duties, problem loans, control.*

POZIV I UPUTSTVO AUTORIMA

Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radove iz oblasti društvenih istraživanja ukoliko isti ranije nisu objavljivani u drugim časopisima. Rok za prijem kompletnih radova za prvi broj je **01. april** a za drugi broj je **01. oktobar**.

Naučni radovi koji će biti objavljivani u časopisu CIVITAS ograničeni su obimom od 10.000 do 20.000 karaktera. Radovi treba da se pišu u fontu Times New Roman, veličine slova 12 pt i sa proredom 1,5.

Tekst rada mora biti predat kao Word dokument (.doc).

Radovi moraju biti napisani na **srpskom ili engleskom** jeziku, sa rezimeima, ključnim reči- ma i naslovom na **srpskom i engleskom jeziku**. Ukoliko radove dostavljaju strani autori dostavlja se samo rezime na engleskom jeziku.

Autori bi trebalo da predaju svoje radove elektronski, putem internet stranice časopisa - <http://www.civitas.rs>. U prijavi rada, uz sam rad, neophodno je dostaviti Izjavu o originalnosti rada.

Objava radova je besplatna.

Jedan autor može objaviti samo jedan rad godišnje u časopisu. Objava rada uslovljena je dobijanjem dve pozitivne anonimne recenzije i preporuke recenzenata za štampu.

Autori će dobiti besplatan primerak broja časopisa u kom je njihov rad štampan.

Redakcija časopisa zadržava pravo da članak prilagodi jedinstvenim standardima uređivanja i pravopisnim pravilima srpskog i engleskog jezika.

FORMAT I STIL RADA

Svi radovi koji se šalju započinju navođenjem (u gornjem levom uglu) **imena i prezimena autora** fontom Times New Roman 12 pt, a u fusnoti označenoj zvezdicama za svakog autora navodi se titula, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, adresa i kontakt podaci fontom Times New Roman 10 pt.

Naslov rada piše se na sredini, velikim slovima i podebljano (font Times New Roman 14 pt).

Pre samog teksta piše se kratki **rezime** obima do 8 redova i **pet ključnih reči** (u proredu *sin- gle* i fontu 10).

Podnaslovi se pišu na levoj strani, malim slovima i podebljano i moraju biti numerisani arapskim brojevima (1., 1.1., 1.2., 1.2.1. itd.). Paragrafi 1., 2. itd. odvajaju se od prethodnog paragrafa jednim praznim redom, a paragrafi 1.1., 1.2. itd. razmakom od 6 pt.

Tekst se piše fontom Times New Roman 12 pt i trebalo bi da sadrži cilj rada, korišćene metode, rezultate istraživanja i zaključke. Na kraju teksta, posle zaključka navodi se **literatura**.

Posle navođenja literature, pišu se **naslov rada, rezime i ključne reči** na engleskom jeziku ukoliko je rad na srpskom ili srpskom jeziku ukoliko je rad na engleskom. Naslov rada piše se velikim slovom, podebljano, fontom Times New Roman 14 pt a rezime i ključne reči pišu se fontom Times New Roman 10 pt.

Ukoliko rad sadrži fusnote (napomene uz tekst koje ga dodatno pojašnjavaju), one se pišu u proredu *single* i fontu 10. U fusnotama se *ne navodi* literatura, nego se ona, sledstveno *APA stilu*, navodi kao integralni deo osnovnog teksta.

CITIRANJE I POZIVANJE NA LITERATURU PREMA APA STILU CITIRANJE U TEKSTU

LITERATURA

Citiranje unutar teksta

- Kod APA stila izvor, koji se koristi, navodi se unutar teksta, tako što se elementi (autor, godina izdanja, broj strane na kojoj se nalazi deo koji se citira) navode u zagradama i odvajaju zarezom. Citirani izvori se navode na kraju rečenice neposredno pre tačke.

- Na **referensnoj strani** se nalaze puni podaci o izvorima koji su korišćeni u tekstu.

Pravilo: Jedan autor

- a. Kada se u rečenici pominje autor i navode njegove reči, onda se posle imena autora navodi godinu izdanja citiranog rada u zagradi, a na kraju rečenice potrebno je staviti broj strane na kojoj se nalazi rečenica u tekstu iz koga se navodi:

primer:

Poričući kao osnovni aspekt sopstvene seksualnosti i identiteta muškog, on se, prema rečima Volfenštajnovne (1974), „okrenuo od stvarnosti koja se pokazala tako nepodnošljivo razočaravajuća“ (str. 9).

- b. Kada se autor ne pominje u rečenici onda njegovo prezime, godinu izdanja rada i broj strane u radu stavljamo u zagrade i na kraj rečenice. Ako je citat nastao **parafraziranjem** ili **rezirom** onda podatak o broju strane nije neophodan.

primer:

Produktivan stvaralački nivo gubi svojstva umetničke komunikacije, a dobija svojstva magijskog ili vračanja (Kris, 1953).

- c. Ako citat koji se navodi u tekstu sadrži više od 40 reči ne koriste se znaci navoda, nego se citat piše u posebnom bloku.

primer:

Vigotski (1996) značenje izraza „socijalno“ takođe određuje svojstveno sebi:

Reč socijalno primenjena na naš predmet je od velikog značaja. Pre svega, u najširem značenju ona označuje da je sve kulturno-socijalno. Kultura i jeste produkt socijalnog života i društvene delatnosti čoveka i zato nas već samo postavljanje problema kulturnog razvoja ponašanja neposredno uvodi u socijalni plan razvoja. Dalje, moglo bi se ukazati na to da je znak koji se nalazi van organizma, kao i oruđe, odvojen od ličnosti i u stvari služi kao društveni organ ili socijalno sredstvo (str. 114).

Pravilo: Rad sa dva autora

Između prezimena autora se ubacuje znak &:

primer:

Tomas i Česova (1984) definišu temperament kao „kategorički termin bez ikakvih implikacija u odnosu na etiologiju“ (str. 4).

Temperament se definiše i kao „kategorički termin bez ikakvih implikacija u odnosu na etiologiju“ (Thomas & Chess, 1984, str. 4).

Pravilo: Rad sa 3-5 autora

Prilikom prvog navođenja takvog izvora navesti sve autore:

primer:

(Rokai, Đere, Pal, & Kasaš, 2002)

Kod kasnijih navođenja ovog izvora navesti samo prvog autora i dodati „i dr.“ ako je knjiga pisana na srpskom, ili ”et al.“, ako je knjiga pisana na stranom jeziku.

primer:

(Rokai i dr., 1982)

Pravilo: Rad sa 6 i više autora

Pri prvom i svakom daljem navođenju navesti samo prvog autora i dodati „i dr.“ ako je knjiga pisana na srpskom, ili ”et al.“, ako je knjiga pisana na stranom jeziku:

primer:

(Nikolić i dr., 2010)

Pravilo: Radovi udruženja, korporacija ili drugih organizacija

Kada je autor rada neka organizacija onda njen naziv treba staviti u zagrade kao autora tog dela. Ako organizacija ima poznat skraćen naziv, tada se taj skraćeni naziv piše u uglastim zagrada, posle punog naziva, u prvom navođenju; svako sledeće navođenje obeležava se ovim skraćenim nazivom.

primer:

prvo navođenje:

(Srpska akademija nauka i umetnosti [SANU], 1998)

kasnija navođenja:

(SANU, 1998)

Pravilo: Nepaginirani izvori

Kada se citira izvor koji ne prikazuje broj strana (kao što su elektronski izvori) koristi se broj paragrafa ili naslov odeljka i broj paragrafa u tom odeljku:

primer:

(Bogdanović, 2000, para. 5)

(Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1)

Pravilo: Autori sa istim prezimenom

Kod autora sa istim prezimenom koriste se inicijali imena kako bi se izbegla konfuzija.

primer:

Istraživanje koje je sproveo N. Jovanović (2002) dovelo je do ...

Pravilo: Više referenci od istog autora

Ako postoje dve ili više referenci od istog autora iz iste godine onda se posle podatka o godi- ni dodaju slovne oznake „a“, „b“, itd.

primer:

(Torma, 2000a) (Torma, 2000b)

Pravilo: Dva ili više radova u jednom citatu

Kada se navode dva ili više radova, onda se u zagradi navode autori originalnih radova po redu objavljivanja i oni se razdvajaju tačkom-zapetom:

primer:

Interesantno je da drugi autori, opet, relativizmu suprotstavljaju realizam, naročito jedan nje- gov vid posebno popularan u epistemologiji - konvergentni realizam (Sindelić, 1988; Kirk, 1999).

Format APA stila

- Ovde su prikazani primeri korišćenja APA stila za citiranje u raznim oblicima pojavljivanja (knjiga, članak u časopisu, zbornik, ...). Prikazani su osnovni primeri i ne odgo- varaju svakoj mogućoj situaciji.

Knjige (štampani izvori)

- Knjiga sa jednim autorom

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela*. Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

-Knjiga sa više izdanja (ne navodi se ako ima samo jedno izdanje)

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela* (br. izdanja). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama* (4. izd.). Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

- Knjiga sa više autora

Kada postoji više autora, svi se navode, s tim što se pre poslednjeg prezimena dodaje amper- send (&). Ako postoji više od sedam autora, navodi se prvih šest, zatim se pišu tri tačke, i na kraju podaci o poslednjem autoru.

Prezime autora, inicijal(i) imena, & prezime, inicijal(i) (godina izdanja). *Naslov dela*. Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

dva autora:

Dorđević, S., & Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

četiri autora:

Rokai, P., Đere, Z., Pal, T., & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

-Knjiga, prevod dela

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela*. (Inicijal(i) imena prezime, prev.). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihoanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Beograd: Clio.

-Knjiga sa urednikom ili priređivačem, zbornik radova

Ako je knjiga zbornik radova sa nekog naučnog skupa ili na neku odgovarajuću temu, kao autora navodi se priređivač tog dela i uz njegovu prezime i inicijal imena u zagradi se dodaje „ured.“ ako je urednik, ili „prir.“ ako je priređivač, ili pak ”Ed.“ kao editor ako je knjiga pisana na stranom jeziku.

Prezime autora, inicijal(i) imena (Ed.) (godina izdanja). *Naslov dela*. (Inicijal(i) imena prezime, prev.). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, priroda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Članci u časopisima

-Članak iz zbornika

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). Naslov odeljka ili članka. U: Inicijal(i) imena Prezime, (priredio), *Naslov dela* (str. broj strana). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda* (str. 27-38). Beograd: Institut za evropske studije.

-Članak iz naučnog časopisa

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). Naslov članka. *Naslov dela, godište*, opseg strana.

primer:

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485- 502.

-Članak iz magazina

Članak iz magazina ima isti format kao kad se opisuje članak iz naučnog časopisa samo što se dodaje podatak o mesecu (ako izlazi mesečno), i podatak o danu (ako izlazi nedeljno).

primer:

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110-117.

-Članak iz novina

Za prikaz ovih izvora treba dodati podatak o godini, mesecu i danu za dnevne i nedeljne no- vine. Takođe, koristiti „str.” (ili ”p.“ ako su novine na stranom jeziku) kod broja strana.

primer:

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

A ako se ne spominje autor članka:

primer:

Stráževice gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Onlajn izvori

- Napomena:

Prema šestom izdanju uputstva za APA, kad god je moguće, treba upisivati DOI broj. DOI broj se upisuje na kraju opisa bez tačke.

- Ako DOI nije dostupan koristiti URL, ali ne treba upisivati datum pristupa sajtu, osim kod sajtova koji će se najverovatnije vremenom menjati (npr. wiki).

-Članak iz onlajn naučnog časopisa

primer:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ako članak nema DOI broj možemo iskoristiti URL adresu:

primer:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

- E-knjige

Pri citiranju knjiga ili poglavlja iz knjiga koja su jedino dostupna onlajn umesto podatka o mestu izdavanja i izdavaču staviti podatak o elektronskom izvoru iz kog se preuzima:

primer:

Milone, E. F. & Wilson, W. J. F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

- Veb sajt

Podatak o godini se odnosi na datum kreiranja, datum kopiranja, ili datum poslednje promene.

Veb sajt kome se zna autor:

primer:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Veb sajt kome se autor ne zna:

primer:

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Veb sajt gde je autor korporacija ili organizacija:

primer:

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (15. februar 2008).

Stop underage drinking. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.stopalcoholabuse.gov>

Strana unutar veb strane:

primer:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: *Union of Concerned Scientists*. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

-Blog i wiki

Napomena: Viki (wiki) su strane koje svako može da uređuje i menja. Informacije koje nala- zimo na ovakvim sajtovima ne moraju biti pisane od strane eksperata.

blog:

primer:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

wiki:

primer:

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

-Video post (YouTube, Vimeo, ...)

Za podatak o autoru se uzima prezime i ime autora (ako postoji taj podatak) ili ime koje je autor uzео kao svoj alijas (obično se nalazi pored podatka „uploaded by“ ili „from“):

primer:

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=M-BIZI4s5NiE>

Referensna strana

- Svi izvori koji su navedeni u toku teksta navode se na kraju rada u odeljku pod naslovom

„Literatura“, ili „Korišćeni izvori“. Ako postoje neki dodatni izvori koji nisu citirani u samom radu, ali su poslužili pri pisanju rada, ili mogu da posluže za dalje izučavanje date teme, mogu biti navedeni u odeljku sa naslovom „Bibliografija“ ili „Dodatna literatura“.

Izgled i redosled

APA stil nalaže da naslovi sa referensne strane budu poređani tako da prva linija svakog unosa stoji do leve margine, a ostale linije da budu uvučene. Ova lista bi trebalo da ima dvostruki prored.

Reference treba da budu poređane po alfabetskom redosledu. Naslovi na stranim jezicima koji počinju sa određenim ili neodređenim članovima („a“, „the“, „Die“, ...) se ređaju kao da član ne postoji. Isto tako, ako neki naslov počinje brojem naslov piše se slovima.

- Izgled referensne strane: Literatura:

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110- 117.

Đorđević, S., & Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

- Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485-502.
- Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Global warming solutions. (2007, May 21). U: *Union of Concerned Scientists*. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions
- Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>
- Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>
- Kraizer, S. (2005). *Safe child*. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>
- Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd : Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Milone, E. F. & Wilson, W. J. F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1
- Mišić, M. (2012, februar 1). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.
- Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda* (str. 27-38). Beograd: Institut za evropske studije.
- Рокаи, П., Ђере З., Пал Т., & Касаш А. (2002). *Историја Мађара*. Beograd: Clio.
- Penn State Myths*. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>
- Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihoanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Beograd: Clio.
- Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5
- Straževica gotova za dva meseca. (2012, februar 1). *Politika*, str. 10.
- Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (15. februar 2008).

Stop underage drinking. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.stopalcoholabuse.gov> Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzet sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE>

INVITATION AND INSTRUCTIONS TO AUTHORS

We invite all interested authors to submit their papers related to areas of research in social sciences, provided that the same paper has never been published before in other journals. The time limit set for receiving the completed paper for the first issue is **April 1**, and for the second is **October 1**.

The papers to be published in the journal CIVITAS are limited in length from 10.000 to 20.000 characters written in Times New Roman (font) 12 pts., double spaced.

The text should be submitted as Word document (.doc).

The papers should be written in **English** or **Serbian**, with abstracts, key words and title both in **English** and **Serbian**. In case the paper is submitted by a foreign author only an abstract in English should be added.

The authors should submit their papers in electronic form via the internet page of the journal <http://www.civitas.rs>. When submitting, it is necessary to attach the Statement concerning originality of the work.

The publishing of the work is free of charge.

An author can publish only one paper per annum in the journal. Two positive reviews by anonymous reviewers and their references for publishing are required for the paper to be published.

The author will receive a copy of the journal in which his/her paper is published.

The editorial board of the journal reserves the right to adapt the text to unifying editing standards as well as accepted conventions of usage and orthography in the English and Serbian language.

FORM AND STYLE

All the papers submitted should begin by stating (in the left upper corner) **the last name and the first name** of the author in Times New Roman 12 pts. In the footnote introduced by an asterisk for every author his/her degree, institution where he/she works and address and contact data should be given in Times New Roman 10 pts.

The title of the paper in capital (upper-case) letters, in bold, should be written in the middle (Times New Roman 14 pts.)

Before the main body of the text a short **abstract** (summary) in length up to 8 lines should be given with **five key words** single spaced in font 10 pts.

The subtitles should be written to the left on the page in lower-case letters and must be marked with numbers (e.g. 1., 1.1, 1.2, 1.2.1). The paragraphs (1., 2. etc.) are separated from the preceding ones by a blank space, and the paragraphs (1.1, 1.2 etc) by a 6 pts space.

The text is to be written in Time New Roman 12 pts and should contain the aim of the work, methods applied, the results obtained and the conclusions. At the end after the conclusion **references** should be listed.

After the references list, **the title of the paper, a summary and key words** should be written in English, if the text is in Serbian, or in Serbian, if the text is in English. The title is in bold upper-case letters, Times New Roman 14 pts, the summary and key words in Times New Roman 10 pts.

In case the paper contains footnotes (elucidating remarks added to the text), these should be written single spaced in 10 pts font. The footnote *does not contain* the citation of sources, since in accordance with the *APA style* they are integral part of the text.

QUOTING AND REFERRING TO LITERATURE APA STYLE CITATIONS IN THE TEXT

According to APA style quoting is considered to be integral part of the text; the source is given in brackets containing the elements (the name of the author, year of publication and page number) separated by comma. The source is quoted at the end of the sentence in front of the period.

At the end of the text a **reference list** is given with the documentation regarding all the sources used, in alphabetical order by the author's last name.

RULE: **Single author**

- a. If in a sentence one author is mentioned and his/her words are quoted, then the year of the publication is given in brackets and the page number after the sentence(s) quoted. (the sentence(s) is separated by quotation marks).

EXAMPLE:

Kripke (1972) makes a similar comment:” ‘Possible worlds’ are *stipulated*, not *discovered* by powerful telescopes” (p.267).

- b. If in the sentence the author's name is not mentioned, then his/her surname together with the year of publication and page number is given in brackets at the end of the sentence. If the source is **paraphrased** or **summarized**, then it is not necessary to add the page number.

EXAMPLE

The internal structure is taken to be part not of the content of sentences but of the way in which such content is represented (Stalnaker,1984)

- c. If the quotation contains more than 40 words, quotation marks are not used, but written as a separate paragraph.

EXAMPLE:

David Lewis in (1973) offers a vivid characterization of possible worlds in the following often quoted paragraph:

It is uncontroversially true that things might have been otherwise than they are. I believe, and so do you, that things could have been different in countless ways. But what does this mean? Ordinary language permits the paraphrase: there are many ways things could have been besides the way they actually are. On the face of it, this sentence is an existential quantification. It says that there exist many entities of certain description, to wit, “ways things could have been”. I believe permissible paraphrases of what I believe; taking the paraphrase at its face value, I therefore believe in the existence of entities which might be called “ways things could have been”. I prefer to call them “possible worlds”.

RULE: Two authors

If the source quoted is in brackets insert the sign& between the names of authors. **EXAMPLE:**

Heim and Kratzer (1998) explain the notion ‘type driven interpretation’ as follows: “it’s the semantic types of the daughter nodes that determine the procedure for calculating the meaning of the mother node” (p.44).

The notion of type driven interpretation may be explained as follows: “it’s the semantic types of the daughter nodes that determine the procedure for calculating the meaning of the mother node” (Heim & Kratzer, 1998, p.44)

RULE: 3-5 authors

When quoted for the first time the names of all the authors should be mentioned e.g. (Gazdar, Klein, Pullum & Sag, 1985)

Later it is sufficient to mention the name of the first one adding “et al.” if the book is in English or “i dr.” if the book is written in Serbian.

e.g. (Gazdar et al.,1985) (RULE: **6 or more authors**)

It is sufficient to mention only the first author’s name with “i dr.” or “et al.” added in any occurrence of the quotation.

EXAMPLE:

(Nikolić i dr., 2010)

RULE: Works by associations, corporations or other organizations

If the author of the work is some organization, then the name of the organization should be mentioned in brackets as the author of the work. If the organization has a well known acronym, then the acronym should be put in square brackets, after the full name of the organization in its first occurrence, after that only the acronym is used.(p.84)

EXAMPLE:

First occurrence:

(Srpska akademija nauka i umetnosti [SANU], 1998)

Thereafter: (SANU, 1998)

RULE: Sources without page numbers

When sources without pagination (e.g. some electronic sources) are quoted the number of paragraph is used or the subtitle of the section and the number of paragraph in that section:

EXAMPLE:

(Bogdanovic, 2000, para. 5)

(Johnson, 2000, Concluding section, para. 1) **RULE: Authors with the same surname**

If there are two authors having the same surname, then the initial of the given name is used to avoid confusion.

EXAMPLE:

The investigation carried out by N. Jovanovic (2002) showed....

RULE: More than one work by the same author

When more than one work by the same author published in the same year is quoted, letters “a” and “b” should be inserted after the year of publication.

EXAMPLE:

Hall, S. L. (1980a). *Attention deficit disorder*. Denver: Bald Mountain Press
Hall, S. L. (1980b). *Taming your adolescent*. Detroit: Morrison Books

RULE: Two or more works in the same quotation

When two or more works by different authors are quoted in the same sentence, then the names of authors should be given in chronological order of publishing their works separated by a semicolon.

EXAMPLE:

It is interesting that other authors, again, oppose realism to relativism, especially one aspect of it that is especially popular in epistemology – convergent realism (Sinđelić, 1988; Kirk, 1999).

REFERENCES APA STYLE

Here we are giving examples of entries APA style for different form of publications (books, articles in journals, collections etc.) We are giving samples which may not be suitable for every situation.

BOOKS (PRINTED SOURCES)

Books by one author

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized); place of publication, the name of the publisher

EXAMPLE:

Gould, S. J.(1985). *The flamingo's smile*. New York: W.W. Norton

BOOKS HAVING MORE THAN ONE EDITION (In case there is one edition this is omitted)

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized, the number of edition)

EXAMPLE:

Haegeman, L. (1994). *Introduction to Government and Binding Theory* (2.ed.) Oxford: Blackwell..

BOOKS BY MORE THAN ONE AUTHOR

If there are more authors to the book, each name should be mentioned; in front of the last one an ampersand (&) should be inserted. If there are more than seven authors, the names of six should be written down, then three periods and after that the data concerning the last author.

The author's last name, initial(s) & the (second) author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), The title of the book (italicized); place of publication, publisher.

EXAMPLE:

Forst, M.L., & Blomquist, M. (1991). *Missing children: Rhetoric and Reality*. New York: Lexington Books

A book by four authors

EXAMPLE:

Gazdar, G., Klein, E., Pullum, G., & Sag, I. (1985). *Generalized Phrase Structure Grammar*. Oxford: Blackwell

A book, translated

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized), initial(s) and the last name of the translator (in parentheses)

EXAMPLE:

Wittgenstein, L.(1961). *Tractatus Logico-Philosophicus*. (D.F. Pears and B.F. McGuiness transl.).London: Routledge & Kegan Paul

Books with an editor, collections, anthologies

If the book is a collection of works from some conference or an anthology concerning some subject, the editor's name of the collection is given adding (Ed.), in parentheses after the name, if the book is in English or in some other foreign language; (ured.) or (prir.) if the book is in Serbian.

The author's last name, initial(s), (Ed.), the year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized), initial(s) and last name of the translator, the place of publication, publisher.

EXAMPLE:

Ostertag, G. (ed.) (1998). *Definite Descriptions*. Cambridge Mass.: MIT Press

ARTICLES IN JOURNALS

ARTICLES IN ANTHOLOGIES

The last name of the author, initial(s), year of publishing (in parentheses); the title of the article; IN: initial(s), the last name (Ed.), the title of the journal, anthology, volume etc.(italicized) page numbers (in parentheses); place of publishing; publisher.

EXAMPLE:

Freidin, R. (2001). Cyclicity and Minimalism. In: Epstein, S.D. and Hornstein, N., (eds.) (2001). *Working Minimalism* (pp. 95-127). Cambridge Mass.: MIT Press

Article from scientific journals

The last name of the author, initial(s), year of publishing (in parentheses), the title of the article, the name of the journal, volume number (italicized), page numbers.

EXAMPLE:

Kamp, H. (1971). Formal Properties of 'Now' *Theoria*, 37, 227-273.

Article from magazines and other periodicals

The description is the same as for an article from a scientific journal, except that a month is added if the publication is issued monthly or day if it is issued weekly.

EXAMPLE:

Langer, E.T. (1989, May). The mindset of Health. *Psychology Today*, 48, 1138-1241

Articles from newspapers

For the description of this type of source to the year and month, day should be added for daily and weekly newspapers, and p. in case of foreign language newspapers or str. For Serbian ones is to be used for page number.

EXAMPLE:

Noble, K. B. (1986, September 1). For ex-Hormel workers, no forgive and forget. *The New York Times*, p.A5

ELECTRONICSOURCES

NOTE

According to the sixth edition of APA guidelines, whenever possible a DOI number should be written at the end of description without a period at the end.

If the DOI number is not available use URL, but without the date of access, except if it is likely that content of the site will change (e.g. wiki)

Article from on-line scientific journal

EXAMPLE:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

If DOI number is not available use ORL address.

EXAMPLE;

Stankov, S.(2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. from <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

E-books

When books or chapters of books are quoted from books available only on-line instead of the data about place of publishing and publisher the data about the electronic source from which the text is taken should be given.

EXAMPLE:

Milone, E.F. & Wilson,W.J.F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version].
Doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Web-site

The datum about the year refers to the date of creating, the date of copyright or to the date of the last change.

Web site with the author known

EXAMPLE:

Kraizer, S.(2005). *Safe child*. Retrieved February, 29, 2008 from <http://www.safechild.org/>

Web-site with unknown author

EXAMPLE:

Penn State Myths.(2006). Retrieved December 6, 2011, from <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Web-site whose author is a corporation or organization

EXAMPLE:

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (February 15, 2008). *Stop underage drinking*. Retrieved February 29, 2008, from <http://www.Stopalcoholabuse.gov>

Page within web-page

EXAMPLE:

Global warming solutions. (2007, May 21) IN: *Union of Concerned Scientist*. Retrived February 29, 2008 from http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Blog and wiki

Note:Wiki are pages which anybody can change and edit. Information got from such sites are not necessarily written by experts.

Blog

EXAMPLE:

Jeremiah,D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Retrieved from <http://www.myrockcrawler.com>

Wiki

EXAMPLE:

Happiness. (n.d.). IN: Psychwiki. Retrieved December 7, 2009 from <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube,Vimeo,...)

Concerning the author, his/her name and last name or the alias is taken, if there is such data (it can usually be found next to “uploaded by” or “from” phrases)

EXAMPLE:

Triplexity.(August 1,2009)> Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE>

REFERENCelist

All the sources cited in the text must be listed at the end of the work and labeled "References". If there are additional sources that have not been quoted directly in the work, but were useful for composing it, or may be useful for further investigation of the subject, these may be listed under the label "Bibliography".

FORM AND ARRANGEMENT OF ENTRIES

According to the APA style, the entries should be arranged so that the first line of the entry is typed next to the left margin and the rest of the lines indented. The list should be double spaced.

The entries should be arranged in alphabetical order by the authors last names, or if there is more than one author by the last name of the first one. If there are more than one work by one author the order is chronological beginning with the earliest publication date. The titles in foreign languages which begin with an article ("a" "the" "die, der, das"etc.) are listed as if the article does not exist. If the title begins with a numerical, it should be written in letters.

THE FORM OF THE REFERENCE LIST

References

- Frost M. L.& Blomquist, M (1991). *Missing children: Rhetoric and reality*. New York: Lexington Books
- Gazdar, G., Klein, E., Pullum, G, & Sag, I (1985). *Generalized phrase structure grammar*. Oxford: Blackwell
- Global warming solutions. (2007, May 21). In: *Union of Concerned Scientists*.
Retrieved February 26, 2008, from http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions
- Gould, S. J (1985). *The flamingo's smile*. New York: W.W. Norton
- Happiness. (n.d.) In: Psychwiki. Retrieved December 7, 2009 from <http://psychwiki.com/wiki/Happiness>
- Hall, S. L.(1980a). *Attention deficit disorder*. Denver: Bald Mountain Press
- Hall, S. L.(1980b). *Taming your adolescent*. Detroit: Morrison Books

Heim, I & Kratzer, A. (1998). *Semantics in generative grammar* Oxford: Blackwell
Jeremiah, D. (September 29, 2007). The right mindset for success in business and personal life. [Web log message]. Retrieved from <http://www.myrockcrawler.com> etc.

NOTE: The purpose of documentation is to identify the source – a book or article – by the author’s name and date of publication; however, there are exceptions to this rule, when this is not the most efficient method to achieve identification. First of all, there is a traditional way of quoting works of classical literature e.g. the *Metaphysics* of Aristotle is quoted by an abbreviation of its Latin name and the line of the Greek text: *Metaph.* 1038 a 25; Plato’s *Phaedrus* as *Phdr.* 255E etc. The students of classics, of course, know this.

This way of sourcing is useful when different editions of the text or different translations are compared. The second example of traditional way of quoting is the Bible. Exceptions are, moreover, well known reference books such as *The Oxford English Dictionary*, referred to as *O.E.D.*, *The Greek- English Lexicon* by Liddell and Scott, revised by Henry Stuart Jones and R. McKenzie, often referred to as *LSJ* (this work contains the list of all Greek authors and their works and gives the traditional abbreviations used in quoting) and many others.

There are, moreover, standard editions of collected works e.g. the collected works of I. Kant is referred to as A.A. (= Akademie Ausgabe) or the more popular one as *Werkausgabe* (by W. Weischedel), thus *Werkausgabe III*, is the first part of *Kritik der Reinen Vernunft* (*Critique of Pure Reason*) and as is well known there are two editions of this work the first from 1781 and the second from 1787 usually referred to as A and B, when this work is quoted the page number of the volume is given together with the original pagination; thus *Werkausgabe iii*, 138 [B 135,136. These are but a few exceptions to APA style documentation, where the traditional way of sourcing is preferred to the modern one by renowned authors.

To the editor: if you find this unimportant or uninteresting or have some solutions to these exceptions, please ignore this note.

LISTA RECENZENATA

Prof. dr Aleksandar Vasić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Aleksandra Kostić, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Doc. dr Ana Sentov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Bojana Dimitrijević, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Prof. dr Boris Kršev, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Božidar Jeličić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet "Sv. Kliment Ohridski", Bitola, Ohrid, Makedonija.

Doc. dr Dorin Drambarean, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.

Prof. dr Dragan Stojić, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet.

Prof. dr Dragomir Jovičić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Gregor Žvelc, Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Doc. dr Isidora Wattles, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Klime Poposki, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo, Ohrid.

Prof. dr Ljubo Pejanović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Marijan Ćurković, Univerzitet u Zagrebu, Pravni fakultet i Univerzitet u Splitu, Pravni fakultet.

- Prof. dr Milica Radović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Milan Daničić**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Milan Živković**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Mirjana Franceško**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Miroslav Milosavljević**, Pravni fakultet, Slobomir P Univerzitet, Bijeljina, Bosna i Hercegovina.
- Prof. emeritus dr Milo Bošković**, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija.
- Prof. dr Mo Mandić**, Regent University, London, United Kingdom.
- Prof. dr Momčilo Talijan**, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, Crna Gora.
- Prof. dr Nada Savković**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Doc. dr Nikola Dobrić**, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austrija.
- Prof. dr Oliver Bačanović**, Univerzitet u Skoplju, Fakultet bezbednosti.
- Prof. dr Oliver Bakreski**, Filozofski fakultet, Univerzitet u Skoplju, Skoplje, Makedonija.
- Prof. dr Petar Teofilović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Radovan Pejanović**, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.
- Prof. dr Ruženka Šimonji-Černak**, Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru.
- Prof. dr Sanja Đurđić**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Doc. dr Slavica Čepon**, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Ljubljana, Slovenija.

- Prof. dr Sonja Karikova**, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banska Bistrica, Slovačka.
- Prof. dr Tatjana Bijelić**, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.
- Prof. dr Slobodan Jovanović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Slobodan Marković**, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.
- Prof. dr Snežana Radukić**, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.
- Prof. dr Tatjana Glušac**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Veljko Đurić**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Vesna Gojković**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Vesna Petrović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Vesna Pilipović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Vidoje Vujić**, Univerzitet u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
- Prof. dr Vladimir Njegomir**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Vojin Pilipović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Zdravko Skakavac**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Zoran Keković**, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
- Prof. dr Zoran Sušanj**, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
- Prof. dr Željka Babić**, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

LIST OF REFEREES

Prof. dr Aleksandar Vasić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Aleksandra Kostić, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Bojana Dimitrijević, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Boris Kršev, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Božidar Jeličić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Doc. dr Dorin Drambarean, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragan Stojić, Faculty of Economics, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragomir Jovičić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

- Prof. dr Ljubo Pejanović**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Marijan Ćurković**, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law, University of Split, Split, Croatia.
- Prof. dr Milica Radović**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Milan Daničić**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Milan Živković**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Mirjana Franceško**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Miroslav Milosavljević**, Faculty of Law, Slobomir P University, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina.
- Prof. emeritus dr Milo Bošković**, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Mo Mandić**, Regent University, London, United Kingdom.
- Prof. dr Momčilo Talijan**, Faculty of Business Management, Bar, Montenegro.
- Prof. dr Nada Savković**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
- Doc. dr Nikola Dobrić**, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.
- Prof. dr Oliver Bačanović**, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
- Prof. dr Oliver Bakreski**, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
- Prof. dr Petar Teofilović**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Radovan Pejanović**, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Ružena Šimonji Černak**, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
- Prof. dr Sanja Đurđić**, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Prof. dr Slobodan Jovanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.

Prof. dr Snežana Radukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banska Bystrica, Slovakia.

Prof. dr Tatjana Glušac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Prof. dr Veljko Đurić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Gojković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Petrović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vojin Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Zdravko Skakavac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.

Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka,
Rijeka, Croatia.

Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka,
Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(05)

CIVITAS : časopis za društvena istraživanja /
glavni i odgovorni urednik Vladimir Njegomir. -
God. 1, br. 1 (2011)- . - Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011- . - 25 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 2217-4958 = Civitas (Novi Sad)
COBISS.SR-ID 261516807